

Izdavač: INTERNACIONALNI UNIVERZITET TRAVNIK U TRAVNIKU

NAUKA I TEHNOLOGIJA

Nauka i tehnologija

- Saobraćajni fakultet
- Ekonomski fakultet
- Fakultet politehničkih nauka
- Ekološki fakultet
- Pravni fakultet
- Fakultet za medije i komunikacije
- Fakultet informacionih tehnologija

INTERNACIONALNI UNIVERZITET TRAVNIK

INTERNATIONAL UNIVERSITY TRAVNIK

72270 Travnik

Aleja Konzula – Meljanac bb

Tel: + 387 30 540 597

Fax: + 387 30 540 587

Web: www.iut.edu.ba

www.iu-travnik.com

Izdavač:

Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku
72270 Travnik, Aleja Konzula-Meljanac bb
Tel: 00387 30 540 597
Fax: 00387 30 540 587

Glavni i odgovorni urednik:

Akademik prof. dr. Ibrahim Jusufranić

Stručni urednik:

Doc. dr. Lejla Skopljak

Za izdavača:

Akademik prof. dr. Ibrahim Jusufranić

Redakcioni odbor:

Prof. dr.sc. Sinan Alispahić
Prof. dr. sc. Enes Huseinagić
Prof. dr. sc. Dragan Golijan
Prof. dr. sc. Asib Alihodžić
Prof. dr. sc. Krsto Mijanović
Prof. dr. sc. Nenad Novaković
Prof. dr. sc. Mladen Radivojević

Uredivački savjet:

Akademik prof. dr. Mladen Bodiroža
Akademik prof. dr. Cariša Bešić
Akademik prof. dr. Radomir Biočanin
Akademik prof. dr. Veselin Drašković
Akademik prof. dr. Slobodan Nešković
Prof. dr. sc. Nikola Kuvačić
Doc. dr. sc. Jasmin Jusufranić
Doc. dr.sc. Danislav Drašković
Doc. dr. sc. Remzija Kadrić
Mirsad Imamović, MA

Tehnički urednik:

Adis Abazović

Sekretar redakcije:

Doc. dr. Lejla Skopljak

Registrirani ISSN 2303-5188

Štampa: IUT, Travnik

Tiraž: 200 primjeraka

SADRŽAJ

<i>Ibrahim Jusufranić – Trendovi razvoja zemalja Zapadnog Balkana zasnovani na znanju s posebnim osvrtom na BiH u procesu pristupanja EU</i>	5
<i>Slobodan Nešković– Postmoderno obrazovanje i digitalna ekonomija u kontekstu evropeizacije zemalja Zapadnog Balkana</i>	38
<i>Pavle Gladović, Nemanja Deretić – Pregled novih tehnologija u javnom masovnom transportu putnika</i>	49
<i>Atanas Kozarev – Harmonizacija Makedonskog pravnog poretku u oblasti ljudskih sloboda i prava sa Evropskim poretkom u kontekstu evroatlanskih aspiracija</i>	58
<i>Miodrag N. Simović, Dragan Jovašević, Marina M. Simović – Pranje novca u Bosni i Hercegovini i međunarodni standardi</i>	66
<i>Enes Huseinagić, Dženana Huseinagić, Nudžejma Huseinagić – Savremene menadžerske paradigme i menadžerske promjene</i>	78
<i>Sinan Alispahić, Šezad Hodžić, Hata Mušinović, Amila Duraković– Prometna povezanost kao ključni faktor ekonomskog razvoja</i>	86
<i>Lejla Skopljak – Izvještavanje o korporativnoj odgovornosti</i>	94
<i>Sanela Latić – Reforma pravosuđa u cilju jačanja vladavine prava</i>	100
<i>Amira Delić, Emin Zekotić, Merima Delić – Značaj uspostavljanja pravnog okvira u oblasti bespilotnih letjelica</i>	108
<i>Husein Mehmedović –Znanje i obrazovanje u funkciji bržeg privrednog razvoja Bosne i Hercegovine</i>	115
<i>Muharem Redžibašić, Mladen Radivojević – Smjernice za uvođenje E-uprave u institucije Bosne i Hercegovine</i>	123
<i>Ibrahim Jusufranić – Korporativno-društvena odgovornost za uspješnost u poslovanju i očuvanju životnog ambijenta</i>	131
<i>Tatjana Stanivuk, Marina Laušić, Luka Bitunjac – Važnost učenja matematike pri vještačenju pomorskih havarija</i>	140
<i>Snežana Bešić, Ibrahim Jusufranić, Dejan Dordžević, Cariša Bešić – Analiza aspekta savremenih konkurenckih odnosa</i>	146

TRENDOVI RAZVOJA ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA ZASNOVANI NA ZNANJU SA POSEBNIM OSVRTOM NA BIH U PROCESU PRISTUPANJA EU

Akademik prof. dr. Ibrahim Jusufranić, email: rektor@iu-travnik.com

Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku, Bosna i Hercegovina

Sažetak: Zemlje Zapadnog Balkana doživjele su značajan napredak tokom zadnjih 15 godina. Ostvarile su prelazak prema sistemima tržišne privrede, privatizirale brojna neučinkovita preduzeća u državnom i društvenom vlasništvu, brzo su usvojile savremene bankarske sisteme i osnažile vanjsku orientaciju svojih privreda. Međutim, tempo sistemskih reformi je razočaravajući, zahvaljujući kombinaciji reformskog zamora, otpora interesnih grupa, uticaja politike koja je ograničila reformska nastojanja i kašnjenja s članstvom u Evropsku uniju. Zemlje Zapadnog Balkana još uvijek dosta zaostaju za novim državama članicama Evropske unije u smislu ekonomskih promjena i nivoa dohotka koji iznose oko jedne trećine nivoa naprednih ekonomija EU. Pored toga, ove zemlje su opterećene velikim deficitom u spoljnotrgovinskoj razmjeni zbog čega je prisutan i veliki broj nezaposlenih. Za poboljšanje životnog standarda i oživljavanje konvergencije dohotka od ključnog značaja će biti snažno oživljavanje zamaha reformi.

Ključne riječi: Zemlje Zapadnog Balkana, ekonomija, Evropska unija, reforma, digitalizacija

DEVELOPMENT TRENDS OF THE WESTERN BALKAN COUNTRIES BASED ON KNOWLEDGE WITH A SPECIAL OVERVIEW ON B&H WITHIN THE PROCESS OF ACCESSION TO EU

Abstract: The Western Balkan countries have experienced significant progress over the past 15 years. They have gone through the systems of the market economy, privatized many inefficient state and socially owned enterprises, quickly adopted modern banking systems and strengthened the external orientation of their economies. However, the pace of systemic reforms are disappointing, thanks to the combination of reform fatigue, stakeholder resistance, policy impetus that limited the reform efforts and delays with membership in the European Union. The Western Balkan countries are still lagging behind for the new EU member states in terms of economic change and income levels, which account for about one-third of the level of advanced EU economies. In addition, these countries are burdened with a large deficit in foreign trade, which is why a large number of unemployed people are present. To improve living standards and revival of income convergence will be crucial to reviving reform momentum.

Key words: Western Balkan countries, economy, European Union, reform, digitalization

Uvod

Konkurentnost u ekonomiji Bosne i Hercegovine, kao jedan od najvažnijih pokazatelja ekonomске sposobnosti zemlje, je od presudne važnosti u tržišnim uslovima poslovanja i osnov je za povećanje realnog dohotka stanovništva. Kao glavni cilj konkurentnosti nameće se povećanje životnog standarda građana, koji se ostvaruje uz stabilan ekonomski rast, i izbalansiran uvoz i izvoz na međunarodnom tržištu. Kada je u pitanju konkurentnost, može se reći da zemlje Zapadnog Balkana, uključujući i Bosnu i Hercegovinu, značajno zaostaju za zemljama Evropske unije. Naime, zemlje Zapadnog Balkana od 1995. godine pa do danas, bilježe ubrzan ekonomski rast, koji je bio potpomognut uglavnom vanjskim finansiranjem, što je u konačnicu dovelo do povećanja javnog duga. Kada je došlo do smanjenja priliva kapitala iz inostranstva, ekonomski rast je zaustavljen, tako da zemlje Zapadnog Balkana nisu mogle da se priključe Evropskoj uniji, što je rezultiralo time da je BDP po glavi stanovnika, kao glavni instrument za mjerjenje bogatstva odnosno životnog standarda, daleko ispod prosjeka životnog standarda građana Evropske unije, i kreće se od oko 60% u Hrvatskoj i 30% u Bosni i Hercegovini.

Jedan od najvećih problema privrede Bosne i Hercegovine i zemalja Zapadnog Balkana je visok spoljnotrgovinski deficit, uzrokovan slabom konkurentnošću na međunarodnom tržištu i visokom uvozno-izvoznom zavisnošću. To znači da zemlje Zapadnog Balkana nisu u stanju da vlastitom proizvodnjom zadovolje potrošnju i imaju slabu spoljnotrgovinsku integraciju.

Pad svjetske privrede imao je snažan uticaj na najvažnije ekonomске partnerse Bosne i Hercegovine – zemlje Evropske Unije i CEFTA-e, što se odrazilo na promjene u

regionalnoj strukturi izvoza i uvoza roba, kao i pad ukupne robne razmjene sa većinom ovih zemalja. Bosanskohercegovački robni izvoz u deset mjeseci ove godine iznosio je 9 milijardi i 912 miliona KM, bio je za 8,9 % veći nego u istom periodu prošle godine, dok je uvoz dostigao 16 milijardi i 131 milion KM, što je više za 7,3 %. Pokrivenost uvoza izvozom bila je 61,4 %, dok je spoljnotrgovinski robni deficit iznosio 6 milijardi i 219 miliona KM. Ovakvo visoko učešće uvoza u ukupnoj razmjeni pokazatelj je niske konkurentnosti domaće privrede. Problem velikog deficit-a u robnoj razmjeni sa inostranstvom svakako je veliko opterećenje kako za državu tako i za privredu. Struktura izvoza je zabrinjavajuća i bez njene promjene se teško može uticati na smanjenje deficit-a.

Jedna od otežavajućih stavki, koja umnogome doprinosi zaostajanju životnog standarda u BiH, je nizak nivo plata što je rezultat loše pozicioniranosti zemlje u međunarodnoj podjeli rada. Naime, izvozno orijentisane firme u BiH, najčešće dobijaju poslove jeftine dorade ili prerađe, tzv. Lohn poslove, koji uglavnom zahtijevaju jeftinu radnu snagu. Da bi se bh životni standard približio standardu zemalja Evropske unije prvenstveno je potrebno privući veći broj stranih investicija, odnosno olakšati dolazak i poslovanje stranih kompanija kroz manju birokratsku proceduru kao i stimulacije za strana ulaganja. Direktna strana ulaganja u zemlju se mogu iskoristiti kao bitna komponenta i pokretač daljnog privrednog rasta u zemlji. Nažalost, BiH po mnogim parametrima nije trenutno previše atraktivna ako je poredimo sa sličnim zemljama iz okruženja, iako je prema dostupnim podacima iz 2017. vidljiv porast stranih ulaganja za 37.9% u odnosu na iznos u 2016. godini ili za 28.8% u odnosu na petogodišnji prosjek (period 2012-2016).

U BiH je prisutna i veoma izražena cjenovna nekonkurentnost, jer niske troškove rada prati i niska produktivnost radne snage. Zastarjela tehnologija i nivo inovacija uveliko su doprinijeli niskom nivou produktivnosti. Bosna i Hercegovina, ne samo da pokazuje loše rezultate kada su u pitanju pojedini faktori koji utiču na rast produktivnosti rada, nego je i daleko ispod prosjeka zemalja EU. Razlozi niske produktivnosti u BiH su višestruki. Produktivnost rada najviše determiniše nivo tehnološkog razvoja, inovacije i investicije u ljudski kapital. Uravnotežena kombinacija svakog od navedenih faktora, uz odgovarajuće ekonomске reforme/politike, određuje kolikom brzinom će se produktivnost rada uvećavati.

Iako je nivo BDP-a po zaposlenom u BiH u odnosu na prethodnu godinu veći, ipak je i dalje ispod svakog prosjeka zemalja EU. U cilju poboljšanja životnog standarda neophodno je obezbijediti više radnih mesta, povećati produktivnost radne snage, reformisati sistem obrazovanja, uključiti razne programe dokvalifikacije i prekvalifikacije kao i profesionalnog usavršavanja. Svi ovi programi treba da se prate adekvatnim reformama tržišta rada kao i usklađenošću obrazovnog sistema sa potrebama tržišta.

Na osnovu navedenog može se zaključiti da povećanje produktivnosti rada u dužem periodu nije moguće ostvariti bez dobro planiranih strukturnih reformi i implementacije istih. To podrazumijeva da ekonomске politike i mjere trebaju obuhvatiti dugoročne planove za inovacije, ulaganja u istraživanja i razvoj, i ljudski kapital, i biti primarni cilj u budućnosti.

I DIO – EKONOMSKI POLOŽAJ BIH U 2017. GODINI

1. Postojeće stanje i ekonomske aktivnosti u Bosni i Hercegovini

Nakon 23 godine tranzicijskih reformi, BiH se i dalje suočava sa niskim nivoom ekonomske aktivnosti, visokim stopama nezaposlenosti i rasprostranjениm siromaštvo. Ukupan broj stanovnika smanjen je za 20 % u odnosu na 1991. godinu kada je u BiH bilo 4.377 033 stanovnika. Smanjenje populacije za 870 000 zajedno sa unutrašnjom migracijom više od milion stanovnika, imalo je snažan uticaj na pad ekonomske aktivnosti. Prije tranzicije 1,68 miliona osoba bilo je ekonomski aktivno, od kojih je velika većina bila zaposlena u formalnom sektoru, uglavnom u prerađivačkoj industriji. Većina onih koji su tokom '90-tih promijenili mjesto boravka su izgubili radna mjesta, a njihova stečena stručna znanja i vještine su postale manje relevantne u novim mjestima boravka. Od ovog šoka BiH se nije oporavila ni do danas. Migracije su posebno uticale na osobe sa srednjim nivoom stručnih vještina koje su bile relevantne za rad u specijalizovanim fabrikama koje su uglavnom egzistirale samo u njihovim prijeratnim mjestima boravka.

Iako je 58,2 % odraslog stanovništva bilo ekonomski aktivno (zaposleno ili nezaposleno) stopa zaposlenosti je iznosila tek 29,1 %, dok je stopa nezaposlenosti iznosila čak 50 %. Nepostojanje prilika za rad primoralo je čak 47,3 % odraslih da budu ekonomski neaktivni, što je dovelo do toga da je polovina stanovništva bila na granici siromaštva. Pa ipak potrebe za ekonomskim rastom i razvojem i učešćem stranih i direktnih investicija dovele su do pozitivnih ekonomskih trendova. U 2017. godini, bruto domaći proizvod BiH realno

je porastao za 3,07 % u odnosu na 2016. godinu. Na osnovu raspoloživih kratkoročnih indikatora se može zaključiti da je Bosna i Hercegovina u 2017. godini ostvarila ekonomski rast u rangu prošlogodišnjeg. Procijenjena stopa ekonomskog rasta od oko 3% u odnosu na prethodnu godinu, ipak predstavlja nastavak trenda ekonomskog oporavka u BiH koji je, u najvećoj mjeri, posljedica povoljnih ekonomskih kretanja u zemljama EU i u nešto manjoj mjeri u zemljama regionala. Posljednjih nekoliko godina naša zemlja bilježi ekonomski rast od oko 3% godišnje, što je svakako dobro, ali ni blizu dovoljno za neki značajniji oporavak jer bi za to trebao rast od najmanje 6% godišnje.

Osim povećanja BDP-a, BiH je u 2017. godini ostvarila izvoz roba u vrijednosti 11 milijardi KM, što predstavlja nominalno povećanje od 17,4 % u odnosu na prethodnu godinu , a pokrivenost uvoza izvozom poboljšana je za tri posto, i na kraju godine je iznosila 61 %. To daje naznake da je BiH iza sebe ostavila negativne ekonomске trendove i konačno krenula putem oporavka.

Na osnovu raspoloživih podataka, sa sigurnošću se može zaključiti da su povećanja bila u znaku vanjskog sektora gdje se posebno ističe spoljnotrgovinska robna razmjena sa svijetom. Naime, tokom godine, prema podacima BHAS1-a, BiH je zabilježila dvocifrene stope rasta ukupne robne razmjene, izvoza i uvoza roba. Povećanje izvozne tražnje i cijena pojedinih izvoznih proizvoda (metali i energetici) rezultirali su povećanjem bh. robnog izvoza od 17,4% u odnosu na prethodnu godinu. U kontekstu ostvarenog izvoznog rasta vrijedi istaći da je, za razliku od prethodnih godina, isti ostavren zahvaljujući povećanju izvoza roba u okviru više kategorija proizvoda,

odnosno većoj diverzifikaciji bh. izvozne ponude.

Ovo povećanje izvoza, generalni viši nivo ekonomske aktivnosti u zemlji uz prisustvo cjenovnog efekta, doveli su, istovremeno, i do povećanja robnog uvoza od 12,2% u odnosu na prethodnu godinu. Ovakva kretanja izvoza i uvoza roba za posljedicu su imali nominalno povećanje robnog deficit-a. Međutim, ako se ima u vidu i značajan rast cijena, skoro sa sigurnošću se može konstatovati da je robni deficit u 2017.godini stagnirao u realnom smislu. Ako se ovome pridoda pozitivan bilans u domenu izvoza usluga, rast novčanih priliva iz inostranstva, te pozitivan trend rasta direktnih stranih ulaganja sa sigurnošću se može zaključiti da je vanjski sektor pozitivno obilježio 2017. godinu kada su u pitanju ekonomski kretanja u BiH.

Posebno pozitivan uticaj na rast ekonomije i novih radnih mesta imale su strane direktnе investicije (SDI). Direktna strana ulaganja za 2017., su iznosila 777.7 miliona KM ili 397.6 miliona eura. Podaci za period januar – decembar 2017. ukazuju na porast stranih ulaganja za 37.9% u odnosu na iznos u 2016. godini ili za 28.8% u odnosu na petogodišnji prosjek (period 2012-2016). Ekonomski oporavak daje nadu da su se domaće vlasti napokon suočile sa izazovima nezaposlenosti koja predstavlja jedan od većih ekonomski i socijalni problem u zemlji.

U decembru 2017. godine došlo do usvajanja i uvođenja akciza i cestarina, ali je ostalo nejasno za izgradnju kojih putnih pravaca se BiH opredjelila. Naime, pristupanjem Transportnoj zajednici BiH se obavezala za izgradnju velikog broja putnih pravaca ali bez ekonomskih analiza o opravdanosti izgradnje tih pravaca.

U periodu 2013.-2017. godine, evidentiran je rast ekonomskih pokazatelja, što uključuje rast izvoza, industrijske proizvodnje, broja zaposlenih, prihoda u turizmu te smanjenje trgovinskog deficit-a. Glavni ekonomski pokazatelji u BiH imaju tendenciju rasta, pa je i nominalni BDP sa 28 374 miliona KM u 2013. godini porastao na 31 862 milion KM u 2017. godini. Broj nezaposlenih u BiH u 2017. godini također je smanjen na 489 400 u odnosu na 2013. kada je iznosio 552 500, odnosno za oko 12 %. Na osnovu dostupnih podataka u periodu od 2013. do 2017. godine, može se uvidjeti da je došlo i do povećanja prosječne neto plate za oko 2,9 %, odnosno povećana je sa 827 KM (2013.) na 851 KM u 2017. godini.

2. Spoljnotrgovinska kretanja u Bosni i Hercegovini

Posmatrano po glavnim trgovinskim blokovima, izvoz roba na tržište zemalja EU u 2017. godini je iznosio 7,8 milijardi KM, što predstavlja 71 % ukupnog bh. izvoza i povećanje za 16,8 %. S druge strane, izvoz na tržište zemalja CEFTA-e iznosio je 1,8 milijardi KM, što predstavlja 16,3 % ukupnog bh. robnog izvoza i uvećan je za oko 28,5 % u odnosu na isti period prethodne godine. Vrijednost uvezene robe u BiH u prošloj godini iznosila je 18,1 milijardu KM, što predstavlja nominalno povećanje od 12,2 %. Pored električne energije i kamenog uglja značajan doprinos uvozu registrovan je u okviru nafte i naftnih derivata, sirovog aluminija i motornih vozila.

Spoljnotrgovinska razmjena BiH u prvom kvartalu 2018. iznosila je 7,34 milijarde KM uz pokrivenost uvoza izvozom od 63,9 %. Kao glavni uzrok visokog deficit-a u spoljnotrgovinskoj bilansi navedena je struktura proizvoda kojima se trguje, obzirom da BiH uglavnom izvozi proizvode

niže dodane vrijednosti, dok uvozi robe više dodane vrijednosti.

U BiH su povećana strana direktna ulaganja za 57,3 %, što je važan rezultat, jer su globalna direktna ulaganja manja za 16,3 % u odnosu na prošlu godinu i pored zabilježenog ekonomskog rasta. Povećanje ulaganja od 2,4 % bilježe samo zemlje u razvoju, dok zemlje u tranziciji bilježe pad ulaganja od 17,9 %.

Sve ovo je dovelo do ekonomskog rasta koji se kretao u rasponu od 2% do 3,2%. Došlo je i do povećanja zaposlenosti. Poboljšanoj kontroli neprijavljenih radnika, odnosno suzbijanju sive ekonomije , značajan izazov predstavlja i veliki ulazak novih penzionera u sistem, njih oko 25.000 samo u FBiH, čime su u značajnoj mjeri ublaženi pozitivni trendovi u zapošljavanju, također, nejasno je do koje mjere su pozitivni eksterni faktori, kao što su rast tražnje za bh robama na evropskom tržištu te ekspanzija turizma, uticali na pozitivne rezultate bh ekonomije u ovom periodu.

3. Kretanje bruto domaćeg proizvoda u Bosni i Hercegovini u 2017. godini

Do 2017. godine, BiH je postizala izuzetne uspjehe po pitanju rasta BDP-a, izvoza i privlačenja investicija što je dovelo do značajnog povećanja broja zaposlenih i životnog standarda stanovništva. Ukupan broj zaposlenih na kraju 2017. godine povećan je za skoro 2,5 % u odnosu na 2016. godinu (467 900 u FiH Bi 260 600 u RS) , dok je broj nezaposlenih smanjen za 6,1 % i iznosi 39,6 % (358 000 u FBiH i 120 100 u RS).

Bruto domaći proizvod BiH u prošloj godini je iznosio 29,8 milijardi KM i nominalno je veći za 4,5 %, odnosno realno za 3 % u odnosu na BDP iz 2015. godine. BDP po

stanovniku je u 2016. iznosio 8.516 KM, odnosno 4.354 eura ili 4.817 dolara. Kao što vidimo, rast BDP-a je u prošloj u odnosu na prethodnu godinu iznosio realno 3 %. Taj pokazatelj vladajuće strukture sada veoma rado i često koriste kako bi pokazale da ekonomija BiH napreduje, da se sve kreće ka boljem sutra, te da provedene "reforme" daju rezultate.

4. Strategija „Evropa 2020“

Strategija novog desetljeća koja je zamijenila Lisabonsku strategiju, Strategija „Evropa 2020“, preciznije određena kao strategija za pametan, održiv i uključiv rast nastala je kao strategija koja će omogućiti izlaz iz ekonomske krize i pripremiti privredu za novo desetljeće.

Strategija Evropa 2020 ističe tri međusobno povezana prioriteta:

- Pametan rast: razvoj ekonomije baziran na znanju i inovacijama,
- Održiv razvoj: promoviše efikasniju upotrebu resursa, „zelenija“ i konkurentnija,
- Rast uključivosti: podsticanje visoke zaposlenosti, povećanje učešća na tržištu, te isporuka socijalne i teritorijalne kohezije.

Kao ključni ciljevi Strategije izdvajaju se:

- Stopa zaposlenih u dobi od 20-64 godine trebala bi se povećati sa sadašnjih 69% na najmanje 75%, naglašavajući potrebu za većom uključenosti žena i starijih radnika,
- Izdvajanje 3% od ukupne vrijednosti BNP-a EU-a za nauku i istraživanja,
- Ispunjavanje tzv. 20-20-202 klimatskih i energentskih ciljeva.

² Krajem 2008. godine Evropska unija usvojila je tzv. energetsko-klimatski paket zakona koji se trebaju implementirati do 2020. godine

Prije svega, misli se na smanjenje emisije stakleničkih plinova u atmosferu za najmanje 20% u odnosu na 1990. godinu,

- Povećati udio obnovljivih izvora energije u ukupnoj potrošnji,
- Smanjiti broj učenika koji prekidaju svoje školovanje na 10%, te barem 40% s fakultetskom diplomom,
- Smanjiti broj Evropljana koji žive ispod linije siromaštva za 25%, te podizanje iz siromaštva preko 20 miliona ljudi.

Uspjeh strategije Evropa 2020 najviše će zavisiti o spremnosti država članica (i budućih članica) da je prihvate kao vlastiti nacionalni program. Kriza je jasno pokazala da ne postoji alternativa hvatanju koraka s najkonkurentnijim svjetskim privredama. Stoga se može očekivati da će se u idućem desetljeću države članice, koje su do sada neadekvatno provodile lisabonske ciljeve, naći pod velikim pritiskom institucija EU-a i država članica koje su u tome uspješne.

II DIO - MALA I SREDNJA PREDUZEĆA

1. Mali i srednji biznis u Evropskoj uniji

Prema EU, kategorija mikro, malih i srednjih preduzeća podrazumijeva preduzeća koja zapošljavaju manje od 250 ljudi i čiji godišnji obrt ne prelazi 50 miliona eura, i/ili čiji ukupni bilans stanja ne prelazi 43 miliona eura. Preko 20 miliona MSP u Evropi čini stub evropske privrede.

Prosječno Evropsko preduzeće zapošljava 6 osoba uključujući i vlasnika – menadžera. U 2017. godini, BDP Evropske Unije smanjen je za 0,3%. Podaci BDP-a i drugih makroekonomskih pokazatelja pokazuju blagi rast prognoza od drugog kvartala

2017. Dok je stopa inflacije u 2017. postojana, a nezaposlenost je na stabilnom dvocifrenom nivou, unutrašnje potražnje iz javnih i privatnih potrošnji ne pokazuju jasne znakove oporavka.

Zemlje EU imaju mrežu biznis inkubatora, naučno tehnoloških parkova i klastera, mikrokreditnih linija, biznis anđela i drugih instrumenata podrške za mala preduzeća.

Tabela 1. Preduzetništvo, zapošljavanje i bruto dodana vrijednost MSP u EU-27 u 2017. godini

	Mikr o pred uzeć a	Mala pred uzeć a	Sred nja pred uzeć a	MSP	Velik a pred uzeć a	Ukup no
Broj preduzeća	19.143.521	1.357.533	226.573	20.727.627	43.654	20.771.281
%	92,2	6,5	1,1	99,8	0,2	100
Zapo šljava -nje	38.395.819	26.771.287	22.310.205	87.477.311	42.318.854	129.796.165
%	29,6	20,6	17,2	67,4	32,6	100
Bruto doda na vrijed nost (milij arede eura)		1.307	1.144	1.136	3.588	2592
%		21,2	18,5	18,4	58,1	41,9
						6179
						100

Može se zaključiti da u EU postoji balansiranost između MSP-a i velikih preduzeća. Postojanje uz sektor MSP-a i značajnog broja velikih preduzeća je bitan faktor balansiranosti ukupne privrede i stepena njene efikasnosti, odnosno preduslov optimalnog korištenja inputa proizvodnje, kao i međunarodne konkurentnosti. Na osnovu primjera u EU, evidentno je da MSP znatno manje od velikih preduzeća učestvuje u kreiranju zaposlenosti u primarnoj industriji, te u prerađivačkom sektoru. Uloga MSP-a je veća kada su u pitanju uslužni (tercijarni) sektor i trgovina. Značajan doprinos

evropskih MSP-a u 2017. godini je u uslužnom i proizvodnom sektoru. Oba sektora zajedno zapošljavaju 74 miliona ljudi i produkuju €2,9 triliona dodatne vrijednosti, sa 85% svih evropskih MSP-a koji rade u ova dva sektora. U 2017. godini, u sektoru veleprodaje i maloprodaje bilo je preko 5,7 miliona MSP, od kojih 93% ima manje od 10 zaposlenih.

2. Mala i srednja preduzeća kao nosilac razvoja privrede Evropske unije

Mala i srednja preduzeća, kao osnovni generatori zapošljavanja i razvoja privrede, imaju ključnu ulogu u privredi Evropske unije. Prema službenoj statistici EU, oko 99,8% preduzeća čine upravo mala i srednja preduzeća, te tako čine prioritet razvoja cjelokupne privrede. Njihov značaj se posebno ogleda u činjenici da Evropska komisija upravo ovaj sektor privrede prepoznaje kao glavne generatore razvoja privrede i rasta zapošljavanja, što je posebno važno u kriznim periodima.

Preduzećem se smatra svaki subjekt uključen u ekonomsku aktivnost, bez obzira na pravnu formu. Ovo posebno uključuje, osobe koje se same zapošljavaju i porodične biznise koji se bave obrtom ili drugim aktivnostima, i partnerstva i udruženja koja su redovno uključena u ekonomске aktivnosti. Prema zakonodavstvu i preporukama Komisije EU glavni faktori koji određuju da li je neko preduzeće MSP ili ne su: broj zaposlenih i ukupan promet ili ukupan iznos bilanse. Razlikuju se sljedeće kategorije: kategorija mikro, malih i srednjih preduzeća, a sastoje se od preduzeća koja zapošljavaju manje od 250 osoba i čiji godišnji promet ne prelazi 50 miliona eura, i/ili ukupna godišnja bilansa ne prelazi 43 miliona eura. U kategoriji MSP-a, malo preduzeće je ono koje

zapošjava manje od 50 osoba i čiji godišnji promet i/ili ukupna godišnja bilansa ne prelazi 10 miliona eura. U kategoriji MSP-a, mikro preduzeća čine ona preduzeća koja zapošjavaju manje od 10 osoba, i čiji godišnji promet i/ili ukupna godišnja bilansa ne prelazi 2 miliona eura. Svjesna značaja i uloge malih i srednjih preduzeća koja čine osnovicu preduzetništva i razvoja, Evropska unija promovisala je inovativnost kao osnovu zdravih malih i srednjih preduzeća i konkurenntske prednosti istih, te daje sve veći naglasak razvojnim politikama, kao i razvoju preduzetničkog kapaciteta ovog sektora. Evropska unija ima za cilj stvaranje konkurentnog, dinamičnog, inovativnog i zdravog preduzetništva utemeljenog na znanju i osbosobljenog za održiv ekonomski rast i razvoj.

3. Kako su u 2017. godini poslovala mala, srednja i velika preduzeća u Bosni i Hercegovini?

Prema podacima za 2017.godinu u BiH postoje 32.292 preduzeća, koja su zbirno ostvarila ukupni prihod od 65,485,823,432 KM.

Od ovog broja preduzeća, mala preduzeća čini ukupno njih 27.595 ili 85,45 %, srednja 3.588 ili 11,11 %, dok velikih ima 1.109 ili 3,43 %. Od ukupnog broja preduzeća 85,45 % preduzeća ostvaruje 8,867 milijardi KM prihoda od prodaje, ili 13,54 %. Sa druge strane, 1.109 velikih preduzeća, ili 3,43 % od ukupnog broja, ostvaruje 44,385 milijardi KM prihoda od prodaje ili 67,78 %. Iz ovoga se vidi da u BiH mali broj velikih preduzeća ostvaruje 2/3 ukupnih prihoda od prodaje, te da su oni okosnica ekonomskog sistema BiH.

Kada je u pitanju koncentracija firmi i privredne aktivnosti prema regionima u BiH, većina ukupnog broja registriranih firmi skoncentrisana je u dvije najveće

administrativne regije – Kanton Sarajevo i Banjalučka regija.

Od ukupnog broja firmi u BiH, sjedište samo u ove dvije regije ima 43,61 % preduzeća. Ukoliko se broj regija proširi na prvih pet, onda one čine gotovo 3/4 ukupnog broja firmi. S druge strane, ukoliko analiziramo podatke za pet najlošijih regija, vidimo da se tu nalazi 5,65 % od ukupnog broja preduzeća u državi, što je veliki nesrazmjer između top pet najvećih i najmanjih regionala. Upravo ovaj podatak pokazuje koliko su neke regije razvijenije od drugih.

Interesantni podaci odnose se na usporedbu ukupnih prihoda od prodaje za sva preduzeća sa troškovima plate.

Prema ovim podacima, velika preduzeća su najefikasnija, te njih radnik košta 11,85 % od ukupnih prihoda prodaje. Interesantno je da se 58,86 % svih troškova plata generiše u velikim preduzećima, dok ostatak od 41,14 % u malim i srednjim preduzećima. Razloge treba tražiti i u činjenici da velika preduzeća zbog ekonomije obima, mogu ostvariti veće prihode od prodaje.

Kada su u pitanju prihodi od izvoznih aktivnosti, dobiveni rezultati dosta su skromni za naša preduzeća, a u konačnici i za državu. Prema zvaničnim podacima od 65,485 milijardi KM prihoda od prodaje, koliko su ukupno ostvarile naše kompanije, samo 15,42 % ostvareno je od prihoda od izvoza ili 10,099 milijardi KM.

Od ukupnih prihoda od izvoza, velika preduzeća realizuju 69,06 %, dok se ostatak odnosi na mala i srednja preduzeća. Ipak, i ovi rezultati su dosta skromni, što u stvari pokazuje da smo mi zemlja gdje preduzeća većinu svojih prihoda ostvaruju u poslovanju sa drugim preduzećima iz BiH. Obzirom na to da smo mi malo tržište, za

očekivati je da će preduzeća iz BiH, bez obzira na veličinu, u narednom periodu svoj prostor za ekspanziju i tržišni plasman tražiti i na inostranim tržištima.

Kada je u pitanju segment malih preduzeća, iako čine 13,54 % ukupnih prihoda od prodaje, ostvaruju 17,09 % ukupne neto dobiti, imaju najveći omjer prihoda i troškova plate, te najviše državi plaćaju poreza na dobit, u relativnom omjeru. Segment srednjih preduzeće pokazuje gotovo jednake omjere za sve pokazatelje, osim za omjer poreza na dobit, gdje postoje slične tendencije kao i kod malih preduzeća.

Velika preduzeća, iako imaju najveće omjere prihoda od prodaje i prihoda od izvoza, državi u relativnom iznosu najmanje uplate poreza na dobit. Kada su u pitanju troškovi plata, tu imaju povoljan omjer, u odnosu na mala i srednja preduzeća.

4. Poslovno okruženje i problemi u sektoru malih i srednjih preduzeća u Bosni i Hercegovini

Poslovno okruženje karakterišu brojni faktori (ekonomski, pravni, politički, tehnološki itd.), koji direktno ili indirektno utiču na poslovanje preduzeća. Faktori okruženja mogu djelovati stimulativno, ali mogu biti i ograničavajući. Nestabilni uslovi u makrookruženju odražavaju se nepovoljno na poslovno okruženje pravnih subjekata.

Evidentno je da se aktivnosti na svim nivoima određuju i vode stihijski i neodgovorno. Ipak, posmatramo li istorijski u MSP su se pojavila dosta davno, još za vrijeme Austrougarske okupacije na kraju 19. vijeka i karakterisala su bh ekonomiju sve do kraja II svjetskog rata, kada komunistički režim privatno vlasništvo transformiše u državno, a potom u društveno vlasništvo. Stanje se počinje mijenjati 1989.

godine. Jedan od razloga našeg ekonomskog zaostajanja u odnosu na zemlje u okruženju se odnosi na nepotovanje institucionalne podrške sektoru MSP-a, po uzoru na ostale zemlje u tranziciji. Osim toga, još uvijek nisu donešeni osnovni zakoni, nije utvrđena strategija za MSP, nije osnovana državna Agencija za MSP, itd. U literaturi se često navodi kako zahvaljujući fleksibilnosti, neformalnim strukturama kao i dobrom vezama s okruženjem, mala i srednja preduzeća imaju određene prednosti u odnosu na velike organizacije. Ono što posebno ograničava otvaranje malih firmi u BiH je veoma veliki broj državnih institucija koje su uključene u proces registracije (čak njih 11). Broj tih institucija mora se značajno smanjiti što bi omogućilo registraciju firme na jednom mjestu. Naredna tabela pokazuje šta se to promjenilo u odnosu na period 2010 – 2017. godine prema studijama Svjetske Banke.

Tabela 2. Rangiranje država Zapadnog Balkana prema lakoći poslovanja za period 2010-2017

Država	20 10.	20 11.	20 12.	20 13.	20 14.	20 15.	20 16.	20 17.
Albanija	12 0	13 6	89	82	82	82	85	90
BiH	95	10 5	11 9	11 6	12 7	12 5	12 6	13 1
Crna Gora	70	81	77	77	66	56	51	44
Hrvatska	12 4	97	11 0	10 3	84	80	84	89
Makedonija	92	75	69	32	38	22	23	25
Srbija	68	86	90	88	89	92	86	93

Evidentno je da vlast u BiH skoro ništa ne poduzima da pojednostavi poslovno okruženje za preduzetnike koji stvaraju novu vrijednost i doprinose stvaranju GDP-a i koji, uostalom, obezbjeđuju plate javnoj upravi i istoj toj vlasti. Evidentan je mačehinski odnos vlasti prema preduzetnicima i mladim ljudima sa kreativnim poslovnim idejama.

U istom vremenskom periodu sve zemlje Zapadnog Balkana, osim Srbije, su značajno napredovale, npr. Makedonija je sa 92., mjesa došla na 25., mjesto, a Crna Gora sa 70., na 44. mjesto.

Unaprijeđenje poslovnog okruženja ili poslovne klime jedan je od najvažnijih prioriteta ekonomске politike za BiH. Za sve privredne subjekte je veoma važno da okruženje u kojem posluju bude uređeno. Što manje administrativnih prepreka uz odgovarajuću zakonsku regulativu, dostupna odgovarajuća radna snaga i povoljni izvori finansiranja su osnovni preduslovi za povoljnu poslovnu klimu.

Prema Agenciji za statistiku BiH u 2017. godini, završne račune predalo je znatno manje preduzeća u odnosu na 2016. godinu. Njihov broj prikazuje naredna tabela.

Tabela 3. Broj mikro malih i srednjih preduzeća u BiH u 2017. godini

Mikro	Mala	Srednja	Velika	Ukupno
23183	5891	1907	300	33.266
73,8%	18,8%	6,1%	0,9%	100%

Tabela 4. Broj zaposlenih prema veličini preduzeća u BiH u 2018. godini

Ukupna zaposlenost u MSP	Mikro	Mala	Srednja	Velika	Ukupno
380.204	69.382	128.205	181.941	237.751	617.279
61,5%	11,2%	20,8%	29,5%	38,5%	100%

Broj zaposlenih u MSP iz 2017. godine smanjio sa 388.361 na 380.204 zaposlena u 2018. godini.

Istraživanjem je utvrđeno da je većina provedenih mjera podrške imala karakter selektivnih mjera tj. mjera usmjerenih prema tačno određenim korisnicima ili djelatnostima. Istovremeno je izostala provedba važnih opštih mjera, predviđenih u strateškim i programskim dokumentima, a koje su usmjerene na stvaranje boljih uslova odnosno stvaranje stimulativnog poslovnog

ambijenta. Da bi napredovali u oblasti malih i srednjih preduzeća, BiH treba koristiti iskustva Japana u kojem je cijeli sektor MSP-a umrežen u društveno-ekonomski sklop zemlje. Vlada ove zemlje i država kao cjelina žive za MSP, dijele njihovu sudbinu, te na razne načine snažno podstiču njihov preduzetnički intenzitet i razvoj. Vlada naročito podstiče inovativna preduzeća i ona preduzeća koja stvaraju nešto novo (nove proizvode, usluge, materijale itd.). Vlada direktno ili preko regionalnih komora podržava asocijacije MSP, tako da one ponekad imaju snagu jednaku velikim preduzećima. Kroz razne asocijacije (klasteri) ova preduzeća povećavaju svoju konkurentsku sposobnost i minimiziraju rizike. Tako, udio MSP-a u zaposlenosti učestvuje sa 79% (u SAD-u 53%), u ukupnom broju preduzeća sa 99% (u SAD-u 99%), a u izvozu sa 13% (u SAD-u 29%).

Podsticajne mjere bh vlade za razvoj MSP-a trebaju biti trajne i sveobuhvatne, te uokvirene u filozofiju cjelokupne ekonomске politike. Zbog toga se naša vlada i njene institucije, prema novoosnovanim malim preduzećima, trebaju odnositi

materinski, a u njihovom daljem razvoju i rastu partnerski. Ključni element ekonomске reforme u BiH mora biti nastavak tranzicije ka tržišnoj privredi sa energičnim privatnim sektorom. Iskustvo u centralnoj Evropi je pokazalo da napredak u ovom smislu zahtijeva istovremen napor u tri kritična područja: razvoju motivirajuće poslovne sredine za postojeće i nove privatne biznise, privatizaciji državne imovine, te razvoju disciplinovanog i konkurentnog finansijskog sektora.

Vlada BiH bi na razvoj MSP-a trebala uticati:

- Makroekonomskom politikom, koja pogoduje povoljnom privrednom ambijentu za sva preduzeća a posebno za MSP,
- Donošenjem zakonskih i drugih odluka koje uzimaju u obzir različitu veličinu preduzeća i deregulacijom ostvariti povoljne odnose za MSP,
- Uključivanjem MSP-a u industrijsku politiku,
- Kao i jačanjem neophodne infrastrukture potrebne sektoru MSP-a.

Privredni razvoj BiH se mora zasnovati na afirmaciji tržišne ekonomije utemeljene na privatnom vlasništvu, liberalizaciji unutrašnjih ekonomskih tokova uz stvaranje povoljnog ambijenta za direktnе strane investicije, kao i razvoju novih privatnih MSP i preduzetništva.

III DIO – EKOLOŠKA EKONOMIJA

1. Konceptualizacija ekološke ekonomije i ekološkog menadžmenta

Ekologizacija proizvodnje i svih vidova poslovanja na novi način briše granice između tzv. mikroekonomije i tzv. makroekonomije inaugurišući ekološku ekonomiju kao najbolji i najpotpuniji analitički okvir za procjenjivanje uspješnosti neke poslovne, a naročito proizvodne aktivnosti. Ekonomija se u stvarnom životu može dijeliti samo na uspješnu i neuspješnu, a sve ostale podjele imaju ograničeno metodološko značenje, tako da se u narednom periodu, ekonomski uspjeh može posmatrati ako u njegovo ostvarivanje budu ugrađena i ekološka mjerila uspjeha. Ukratko, uštede na ekološkim troškovima više ne mogu i ne smiju postati izvor ničijeg

ekonomskog uspjeha, jer bi to na dugi rok značilo neetičko zahvatanje tuđeg dohotka. Suština ovog procesa svodi se na ostvarivanje održivog razvoja kao paradigme koja više ne može imati alternativu. Nažalost, danas još uvijek značajan dio svijeta ima velikih problema da u svoju razvojnu filozofiju i praktični život „ugradi“ logiku ekonomskog (racionalnog) ponašanja, dok mu ekološka logika još izgleda nekako isuviše pomodnom i za sada nepotrebnom, a sve to zajedno, ne samo da donosi bilo kakav ozbiljniji razvoj, već direktno doprinosi razvoju nerazvijenosti.

Osnovna obilježja ovog novog koncepta ekološke ekonomije ogledaju se prije svega, u značajnom teorijskom i metodološkom pomjeranju tradicionalnih analitičkih okvira ekonomije i ekologije s osnovnim ciljem održavanja ekološkog i ekonomskog sistema, a ne samo ili ekološkog ili samo ekonomskog, jer takvi redukcionizmi i parcijalni pristupi ne mogu biti osnova realizaciji održivog razvoja. Ekološki menadžment je u potpunosti humanocentrični koncept poslovnog upravljanja, što ga značajno razlikuje od svih drugih menadžerskih pristupa i sistema. Isto tako, on nije samo nauka i vještina efektivnog i efikasnog ponašanja i postizanja ciljeva na pravi način, nego je istinsko znanje i praksa postizanja pravih ciljeva, dakle onih koji se tiču opstanka čovjeka i kvaliteta njegovog života.

U tom smislu ekološki menadžment može postati svojevrsna upravljačka infrastruktura i osnovni test uspješnosti svake menadžment prakse. Ekomenadžment već sada nadilazi svaku praksu poslovnog i državnog upravljanja i prerasta u svojevrsni metamenadžment.

Nezaustavljeni procesi globalizacije i prateća ekologizacija svijesti, ali i poslovanja, mogu biti dobra šansa, a ne

samo prijetnja, za sve one koji razmišljaju široko i daleko, koji imaju dugoročnu viziju svog poslovanja, kao i znanje o mogućim trendovima u nauci i tehnologiji i kulturi. Uostalom, krajnji cilj i mjerilo ekonomskog rasta mora biti poboljšanje kvaliteta života svih građana, pri čemu se svakodnevno proširuje ne samo sadržaj pojma „kvalitet života”, nego i krug ljudi na koje se on odnosi.

2. Životni vijek proizvoda u savremenom poslovnom okruženju

Koncept "životnog ciklusa proizvoda" ("Product life cycle") koji se koristi u savremenoj privredi, odličan je osnov za razvoj proizvoda i prilagođavanje proizvoda zahtjevima potrošača. Svi proizvodi na tržištu imaju kraći ili duži životni vijek. Proizvodi se rađaju, žive i umiru. Vrijeme od uvođenja proizvoda na tržište do njegovog isključenja iz proizvodnog programa naziva se životnim ciklusom proizvoda. Bez obzira na trajanje životnog ciklusa, svaki proizvod prolazi kroz četiri faze: faza nastanka i uvođenja proizvoda natržište, faza rasta i razvoja, faza zrelosti stabilnosti i saturacije, te faza opadanja i starosti.

Ukoliko znamo navedene činjenice, kako poslovne organizacije koje posluju u savremenom okruženju tj. u 21. vijeku, mogu postići toliko potrebne uštede (ne)materijalnih resursa pri inoviranju proizvoda?

Ukoliko ne postižete željene i očekivane rezultate, to znači da postoje neplanirani gubici energije u poslovnom procesu, te da je potrebno utvrditi uzorke nastalih gubitaka odnosno otkloniti neželjene štete. U koliko je misaoni proces, pri dizajniranju poslovnih procesa, kreiran na način da je posljednja faza outputa (izlaza) ujedno i prva faza

inputa (ulaza) u poslovnom procesu, tada postoji mnogo različitih načina da se postignu inovacije poslovnih procesa, te kreiraju dodatne (ne)materijalne koristi za cjelokupno poslovno okruženje uz primjenu inoviranih proizvoda tj. inovativnih tehnologija. Kreiranje novih proizvoda, u 21. vijeku, nezamislivo je bez istovremenog posmatranja ekoloških aspekata tako kreiranih proizvoda, ali i primjene holističkog marketing koncepta tzv. Zeleni marketing. Naime, sve više ekološki osviještenih potrošača je spremno platiti „više novaca“ za proizvode koji su ekološki prihvatljiviji u odnosu na proizvode koji u sebi ne sadrže ovu komponentu. Naime, savremeni potrošači tj. ekološki osviješteni potrošači su saznali značaj ekoloških aspekata poslovanja i spremni su uložiti (ne)materijalne resurse kako bi se očuvala priroda, odnosno planeta Zemlja, za buduće generacije. Pri tome se ne smije zaboraviti da ulaganje „više novaca“ za tzv. zelene proizvode istovremeno može značiti i niže troškove tj. uštede resursa.

Ekološki aspekti poslovanja odavno su odredili naš savremeni trenutak. Ukoliko kao preduzetnici i poslovne organizacije, već danas ne preuzmemos potrebne aktivnosti da, u narednom periodu, prvo saniramo postojeće stanje, a zatim i kreiramo zdraviji poslovni ambijent i okruženje, generacije koje dolaze neće imati priliku, naš poslovni uspjeh, ocijeniti sa pozitivnom ocjenom. Budućnost pripada novim generacijama, stoga za nove generacije preduzetnika trebaju se kreirati i novi ekološki prihvatljivi proizvodi koji su primjereni načinu života i rada u 21. vijeku.

3. Značaj korporativne društvene odgovornosti za savremeno poslovanje

Ideja o korporativnoj društvenoj odgovornosti je stara koliko i samo

poslovanje. Poslodavci su se od samog početka pitali kako da posluju da bi uvećali pozitivan doprinos u društvu, a da u isto vrijeme što više smanje negativne uticaje na ljude i sredinu.

Korporativna društvena odgovornost se posmatra kao „obavezivanje preduzeća na doprinos održivom ekonomskom razvoju kroz saradnju sa zaposlenima, njihovim porodicama, lokalnom zajednicom i društvom u cjelini, sa ciljem da se unaprijedi kvalitet njihovog života“. Evropska Komisija ovaj koncept definiše kao „koncept prema kojem preduzeće na dobrovoljnem principu integriše brigu o društvenim pitanjima i zaštiti životne sredine u svoje poslovne aktivnosti i odnose sa stejkholderima“ (vlasnicima, akcionarima, zaposlenima, kupcima, dobavljačima, vladom, medijima i širom javnošću).

Da bi preduzeće ostavilo dobar utisak i imalo koristi od ulaganja u društveno odgovorne poslovne prakse, veoma je važan način njegovog komuniciranja sa kupcima i drugim važnim cilnjim grupama i partnerima što zahtjeva razumijevanje ugla iz koga oni sagledavaju društveno odgovorno poslovanje preduzeća. Akcenat mora biti na nastojanju da se procijeni značaj koji koncept korporativne odgovornosti ima za kupce, kako bi se na osnovu toga kreirao program adekvatnog komuniciranja korporativnih društvenih inicijativa. Komunikacija usmjerenja prema kupcima u cilju da ih informiše o onome što preduzeće poduzima u korist zajednice u kojoj posluje je neizostavan dio planskog i sistematskog pristupa samom konceptu.

Pokretači inicijative za odgovorno poslovanje smatraju da je društveno odgovorno poslovanje koncept po kome preduzeća koja ga prihvataju dobrovoljno i na mnogo inovativnih načina doprinose

boljem, zdravijem, naprednjijem, ne samo radnom okruženju, već društvu u najširem smislu i čistijoj, očuvanijoj prirodnoj sredini.

4. Saobraćaj i životna sredina

4.1. Osnovni pojmovi u saobraćaju

Saobraćaj je privredna djelatnost koja ima izuzetan značaj za razvoj privrede i kulture jednog društva. Omogućava prostorno integrisanje svih faktora proizvodnje, djeluje stimulativno na razvoj drugih djelatnosti i utiče na razvoj zemlje i njenu povezanost sa svijetom. Iako ima značajnu funkciju u procesu društvene reprodukcije, razvoj saobraćaja tokom 20. vijeka doprinijeo je štetnom uticaju na okruženje.

Saznanja o uzrocima i nivou kontaminacije i veliki napredak učinjen u svim saobraćajnim granama, doprinijeli su da problemi saobraćaja dobijaju novu formu i dimenziju. Više se ne postavlja zadatak da vrijeme i troškovi prevoza budu odlučujući faktor pri opredjeljivanju korisnika za određenu granu ili sredstvo prevoza. Danas su prisutni sve strožiji zahtjevi korisnika u pogledu bezbjednosti saobraćaja i uticaja na životnu sredinu. Opšta tendencija u razvijenim zemljama je da se u privredi uvažava sve više model ekološki kompatibilnog sistema proizvodnje. Otuda i oblast saobraćaja, mada u nekim osobenostima drukčija od ostalih oblasti proizvodnje, ne može da bude izuzetak.

Djelatnost saobraćaja je djelatnost sa izraženim negativnim eksternim efektima po okruženje. U sagledavanju pravaca razvoja saobraćaja moraju da budu uzeti u obzir i eksterni troškovi, koji su rezultat negativnih eksternih efekata koje saobraćaj prouzrokuje. Prema procjeni eksternih troškova za 28 zemalja članica EU, ukupni eksterni troškovi saobraćaja za 2017.

iznosili su 514 milijardi eura (izuzimajući troškove zastoja saobraćaja), što je iznosilo 4% ukupnog BDP-a. U strukturi troškova, drumski saobraćaj je učestvovao sa 93%, željeznički sa 2%, vazdušni (samo kontinentalni letovi) sa 4% i riječni saobraćaj sa zanemarljivih 0,3%. Više od tri četvrtine ukupnih troškova čini prevoz putnika. Samo 23% ukupnih eksternih troškova su troškovi izazvani teretnim saobraćajem. Sa aspekta upravljanja, otklanjanje uzroka nastajanja eksternih troškova i zaštita okoline trebalo bi da budu dio poslovne politike preduzeća, dio politike razvoja i politike kvaliteta. U razvijenim zemljama, poduzimaju se mjere kako bi se postigla veća ekološka tolerantnost svih vidova saobraćaja, uvažavajući činjenicu da za pojedine vidove saobraćaja treba ulagati više sredstava u tom pravcu. Evropska komisija je 2011. godine donijela smjernice razvoja transporta do 2050. godine i preporučila zemljama članicama da pronadu 1.500 milijardi eura za ulaganje u infrastrukturu i vozila budućnosti do 2050. godine.

Prijedlozi imaju za cilj da se iz gradova u potpunosti izbace vozila koja rade na gorivo, da se u aviosaobraćaju udio goriva sa malim sadržajem ugljenika poveća na 40%, da se za 40% smanje emisije ugljen dioksida u pomorskom saobraćaju i 50% drumskog teretnog i putničkog saobraćaja srednje dugim destinacijama prebaci na željeznicu. Zahvaljujući tim mjerama, bilo bi moguće smanjiti za 60% emisije gasova sa efektom staklene bašte u sektoru transporta do sredine ovog vijeka.

4.2. Posljedice saobraćaja na životnu sredinu

Potpuno je izvjesno da će rješavanje pitanja razvoja saobraćaja u budućnosti zavisiti od „unaprijeđivanja tehnologije kao i vrste

energije koja će biti najisplativija i prema efikasnosti i prema uticaju na okolinu“. U procesu iznalaženja rješenja za smanjenje negativnih uticaja saobraćaja na životnu sredinu, prepoznaju se dva koraka. U prvom koraku se dio životne sredine (najčešće je to gradska sredina) sagledava kroz ocjenjivanje, analizu i vrednovanje te sredine sa ekološkog stanovišta. Poslije toga se u drugom koraku identifikuju mjeru kojima se posmatrana sredina dovodi u poželjno stanje.

Kada je o urbanoj sredini riječ, onda se mjeru na implementaciji i sprovođenju zaštite životne sredine mogu svrstati u tri kategorije:

- Urbanističke mjeru,
- Tehničke mjeru i
- Saobraćajne mjeru.

Pod urbanističkim mjerama podrazumijeva se širok dijapazon aktivnosti zaštite životne sredine koje se mogu realizovati planersko-građevinskim zahvatima na gradskim područjima (ulicama). Za sprovođenje ovih mjer neophodne su velike investicije, tako da moraju biti pravilno i pažljivo isplanirane da bi se efikasno primjenile.

Za realizaciju ovih mjer neophodno je realizovati sljedeće korake:

- Rekonstrukciju i izgradnju putne mreže kroz grad,
- Zaštititi objekte i ulice,
- Obnavljati poprečne profile ulica.

Tehničke mjeru se oslanjaju na tehnološke inovacije u rješavanju konkretnih problema saobraćaja. Pored tehničkih poboljšanja u vozilima koja se koriste, akcenat je na novim tehnikama proizvodnje (na primjer, reciklirani materijali), alternativnom gorivu i inteligentnim transportnim sistemima (ITS). Kako motorno vozilo predstavlja značajnog i velikog zagađivača, tako je tehničkim intervencijama na vozilima na

motorni pogon moguće doprinijeti smanjenju i ublažavanju štetnih efekata emisije zagađivača. Ekološki propisi koji se odnose na smanjenje emisije štetnih materija u atmosferu uslovjavaju brz razvoj tehnike, donoseći savršenija konstrukcionalna rješenja motora sa unutrašnjim sagorijevanjem, a koja imaju za cilj poboljšanja ekoloških parametara.

Ove mjere podrazumijevaju:

- Smanjenje izduvnih gasova motora,
- Smanjenje buke vozila,
- Kontrolu emisije vozila (zagadživača).

Mada se tehničkim mjerama poboljšavaju ekološke performanse prevoznih sredstava, one same nisu dovoljne za ukupno poboljšanje stanja ekoloških faktora, posebno u velikim urbanim oblastima. Efekat ovih mjera može biti i neznatan ukoliko izostanu odgovarajuće saobraćajne mjere. Saobraćajne mjere podrazumijevaju sve one mjeru koje omogućavaju pravilno funkcionisanje i uticu na bolje odvijanje najvitalnijih gradskih funkcija. Ove mjeru se svrstavaju u oblast regulacije saobraćaja i njihovom realizacijom se podiže nivo ekološke zaštite gradske sredine. Njihov cilj je da se pravilno isplaniraju saobraćajni tokovi, tako da ulična mreža može priхватiti sve korisnike u saobraćajnom sistemu.

IV DIO – REFORMA EKONOMSKOG SISTEMA U BOSNI I HERCEGOVINI

1. Ekonomski razvoj

Ekonomski razvoj može se definisati kao dinamički proces povećanja stepena zadovoljenja ljudskih potreba, odnosno proces u kome se realni nacionalni dohodak

dugoročno povećava. U osnovi ekonomskog razvoja je privređivanje, odnosno proizvodnja. Manifestuje se porastom ekonomskog bogatstva društva i uvođenjem inovacija u upravljanje razvojem (ljudsku kontrolu/djelovanje, aktivno upravljanje razvojem).

Ekonomski razvoj obuhvata širok spektar ekonomsko-socijalnih i humanih ciljeva:

- Povećanje dohotka i standarda života,
- Povećanje zaposlenosti,
- Smanjenje siromaštva,
- Jednakost u pristupu mogućnostima,
- Jednakost u distribuciji dohotka i bogatstva,
- Političko učešće građana,
- Povećanu ulogu žena, manjinskih i drugih ranjivih grupa u ekonomskom, političkom i socijalnom životu.

Faktore razvoja čine:

- Ljudski kapital (broj stanovnika, ponuda rada, obrazovanje, ...),
- Prirodni resursi (zemljište, rude, goriva, klimatski uslovi, ...),
- Kapital (akumulacija, ino izvori, ...) i
- Tehnologija (savremena, dostignuća, IT...).

2. Ekonomске funkcije države

Organi vlasti i uprave utiču na privređivanje nastojeći ga omogućiti, podržati i usmjeriti. Ekonomski funkcije države su one u sferi privrednih aktivnosti s namjerom ostvarenja određenih društvenih ciljeva.

Uloga države u ekonomiji odnosi se na:

- Povećanje efikasnosti (borba protiv monopolija, visokih cijena, niske proizvodnje),

- Unaprijeđenje pravednosti (podjela dohotka, oporezivanje, transferna plaćanja, socijalna pravda),
- Podsticanje makroekonomskog rasta i stabilnosti (smanjenje nezaposlenosti i inflacije, fiskalna i monetarna politika),
- Utvrđivanje zakonskog okvira tržišnog privređivanja.

Država djeluje putem zakona (zakonski okvir). Zakonsko regulisanje vlasničkih odnosa, uslova poslovanja privrednih subjekata, radnog zakonodavstva, osnovna pravila ponašanja privrednih subjekata.

Uticaj države na alokaciju resursa radi podizanja i pospešivanja efikasnosti privređivanja odnosi se na:

- Otklanjanje tržišnih nedostataka i pojave eksternalija (šteta),
- Ograničavanje i usmjeravanje konkurenциje (monopoli vs. savršena konkurenca),
- Uvođenje poreza kao stalnih izvora prihoda u cilju zadovoljenja javnih potreba.

Unaprijeđenje raspodjele dohotka obuhvata:

- Preraspodjela dohotka (zbog nejednakosti raspodjele),
- Uzima se od bogatih i daje siromašnim,
- Transferna plaćanja (subvencioniranja i sl.).

Stabiliziranje privrede mjerama makroekonomске politike postiže se:

- Ublažavanjem privrednih ciklusa, sprječavanje nezaposlenosti, suzbijanje inflacije, stagnacije,
- Uređivanjem pitanja vlasništva (državno vs. privatnog),
- Aktivnom monetarnom politikom (regulisanje, mase novca u opticaju),

- Aktivnom fiskalnom politikom (porezna politika i politika javnih rashoda).

3. O reformi ekonomskog sistema u Bosni i Hercegovini

Zaostajanja u ekonomskom razvoju dovele su do promjene pristupa Evropske unije ali i međunarodne zajednice prema procesu evropskih integracija u BiH. Prethodni kriteriji i pristup, na osnovu kojih je EU posmatrala proces integracija, pretežno su bili politički i pravni. Počev od 2014. godine, BiH, ali i zemlje Zapadnog Balkana u cjelini, počinju se sve više posmatrati sa aspekta ekonomskih reformi. Nakon zaključaka Evropskog vijeća iz aprila 2014. godine, ekonomske reforme preuzimaju primat nad političkim i pravnim reformama.

Kao prioritetni ciljevi reforme u oblasti javnih finansija, oporezivanja i fiskalne održivosti definisani su: fiskalna konsolidacija na svim nivoima vlasti, koja se planira provesti prvenstveno putem smanjenja budžetskog deficit-a, i te bolje kontrole javnog duga; smanjenje javnih rashoda planira se provesti putem reforme u oblasti javne uprave, kontrole zapošljavanja i plaća, te reforme socijalnog i penzionog sektora; povećanje javnih prihoda planira se provesti putem reforme poreznog sistema, koja uključuje bolje prikupljanje poreza, povećanje porezne osnovice, poboljšanu saradnju između poreznih uprava, te smanjenje učešća vladinog sektora u ekonomiji.

U domenu poslovne klime i konkurentnosti, osnovna namjera reformi bila je smanjenje parafiskalnih (neporeskih) nameta na privrednu, rasterećenje privrede kroz smanjenje poreskog opterećenja rada i pojednostavljenje složenih procedura za registraciju preduzeća, pokretanje posla,

dobijanje građevinske dozvole i priključka za električnu energiju, odnosno napredak na tzv. Doing Business listi Svjetske banke, kojom se mjeri konkurentnost ekonomija u smislu lakoće započinjanja posla. Također, namjena ovih reformi je i poboljšanje zakonskog okvira za poslovanje firmi kroz usvajanje novih zakona o privrednim društvima i bankama i zakona o stečaju. U domenu tržišta rada i zapošljavanja, osnovna pretpostavka međunarodnih finansijskih institucija i vlada u BiH je da se uvođenjem fleksibilnijih uslova za zapošljavanje i prestanak radnog odnosa, te mogućnošću da se plate izražavaju prema učinku, a bez bonusa za godine staža, kao i podsticanjem mjera za prvo zapošljavanje, može povoljno djelovati na strukturalne probleme u ovoj oblasti. Iako dobijanje kredita MMF-a nije ni u jednom momentu proglašeno kao ključna mjeru Reformske agende, postaje jasno da, budući da se neki od ključnih uslova za provođenje vežu za kredit MMF-a, dobijanje ovog kredita zapravo postaje centralno pitanje provođenja ekonomskih mjer u reformskoj agendi. Naime, pri smanjenju poreskih opterećenja na rad, uz nemogućnost podizanja PDV-a i nedovoljna sredstva koja bi se eventualno prikupila ažurnijim radom poreskih uprava, aranžman sa MMF-om bi imao suštinski značaj, kako za očuvanje budžetske stabilnosti i likvidnosti, tako i za provođenje ostalih reformi. Pri ispunjavanju uslova za dobijanje ovog kredita, MMF se postavio mnogo strožije nego što je to bio slučaj prilikom odobravanja ranijih kreditnih aranžmana. Da bi uspjeh reformi ekonomskog sistema u BiH dobio određene rezultate potrebno je smanjiti parafiksali namet, to su različite vrste naknada koje je nametnula država (njeni različiti nivoi). Ove naknade privreda i građani plaćaju za "korištenje dobara od opštег interesa" (voda, šuma, rudno blago, građevinsko zemljište i drugi resursi), ili usluga državne

administracije. Ukinjanjem ovih naknada, rasteretila bi se privreda.

Putem registra je identificirano postojanje preko 3.400 parafiskalnih nameta u BiH, na svim nivoima. Za razliku od BiH, Hrvatska ih ima oko 170, a Srbija oko 340.

4. Sistemski pristup pri rješavanju prepreka u poslovanju u Bosni i Hercegovini

U nedavno objavljenom Izvještaju grupacije Svjetske Banke Doing Business navedeno je da je BiH ove godine rangirana tri mesta niže u odnosu na 2017. godinu, po sveukupnoj lakoći poslovanja. Rangiranje ostalih zemalja zapadnog Balkana je sljedeće: Makedonija (10), Kosovo (44), Srbija (48), Crna Gora (50) i Albanija (63). Izvještaj je pokazao i da su druge zemlje Evrope i centralne Azije ubrzale dinamiku reformi s ciljem unaprjeđenja lakoće poslovanja za mala i srednjia preduzeća. Vlade imaju veliku odgovornost da unaprjeđuju regulaciju, posebno za mala i srednja preduzeća. Bez toga nema ekonomskog prosperiteta i novih radnih mesta. Regulacija mora biti kvalitetna, razumljiva, lako provodiva i efikasna u primjeni.

BiH je na 89. mjestu od 190 posmatranih zemalja sa rezultatom od 63,82 u odnosu na 100 mogućih poena, što znači 64 % od idealnog poslovnog ambijenta. Kao što je već navedeno, u odnosu na prethodnu godinu, naš rang je pogoršan za tri mesta. U svim elementima uslova poslovanja zabilježena su pogoršanja, osim u rješavanju stečajeva, što je začuđujuće, s obzirom na to da u FBiH nije još usvojen Zakon o stečaju.

BiH je najbolje vrednovana kod onih elemenata koji su najveći problem u svijetu

rješavanje poslovnih problema (početak poslovanja).

U svijetu je drugi po lakoći problem osiguranje dozvola, kod nas drugi po teškoći. Kod nas je treći po teškoći rješavanje problema dobivanja struje, u svijetu je to problem treći po lakoći rješavanja. Možemo ocijeniti da je zaostajanje u lakoći poslovanja u BiH rezultat izostanka reformi u mnogim područjima i izostanak sistemskog pristupa rješavanju prepreka poslovanju. Svaka, pa i vlada BiH, treba da ima bazu podataka i centar znanja i izvrsnosti za upravljanje reformama koje omogućavaju primjenjivost i poboljšanje poslovног ambijenta. To izostaje, pa su i mjere za unaprijeđenje okoline u BiH rezultat slučajnosti i neizvjesne u pogledu očekivanih efekata.

Iz Reformske agende napravljeno je samo nekoliko dobrih stvari kao što su Zakon o radu i PIO. Problem sudstva, je kada pogledamo strukturu troškova jedne firme, što iza direktnih plata odmah idu doprinosi kao najveći trošak. Oni su jako visoki u poređenju sa ostalim zemljama regije, a u Evropi čak među najvećim.

V DIO – DIGITALIZACIJA

1. Preduzeća u uslovima digitalizacije

Prema istraživanju o digitalnim vještinama većina preduzeća, njih 73% tvrdi da su digitalne vještine veoma važne ili presudne za njihovo poslovanje, međutim većina njih (49 %) nije osigurala ni jednu edukaciju za digitalne vještine za svoje zaposlene u zadnjih godinu dana. Posmatrano po vrsti posla i sektorima, najmanje se ulaže u digitalnu edukaciju zaposlenih u medijima, zdravstvu, proizvodnji, a na četvrtom mjestu je obrazovanje, nauka i istraživanje. Vrlo je interesantno da čak 52 % zaposlenih u ICT

nije imalo niti jednu edukaciju za digitalne vještine na radnom mjestu.

Evropska komisija danas, zajedno s državama članicama, preduzećima, socijalnim partnerima, nevladinim organizacijama i obrazovnim ustanovama, pokreće Koaliciju za digitalne vještine i radna mjesta kako bi pomogla zadovoljiti veliku potražnju u Evropi za digitalnim vještinama koje su neophodne za današnje tržište rada i društvo.

Digitalne vještine obuhvataju razne sposobnosti korisne za građane, od traženja informacija i razmjene poruka na internetu, do stvaranja digitalnog sadržaja, kao što je kodiranje aplikacija. U Evropi nema dovoljno osoba s digitalnim vještinama kako bi se popunila slobodna radna mjesta u svim sektorima, zbog čega bi do 2020. neiskorištenim moglo ostati do 750 000 stručnih radnih mjesta u području informacijskih i komunikacijskih tehnologija (IKT).

Komisija pokreće Koaliciju za digitalne vještine i radna mjesta kako bi svojim građanima pomogla u poslovnom i privatnom životu.

Očekuje se da će se do 2020. zajedničkim inicijativama ostvariti sljedeće:

- Osposobljavanje mladih nezaposlenih za slobodna radna mjesta u digitalnom sektoru pomoću pripravničkog stažiranja i kratkoročnih programa osposobljavanja,
- Podsticanje unaprijeđivanja i prekvalifikacije vještina radne snage, a posebno poduzimanje konkretnih mjeru potpore MSP-ovima koji se suočavaju s posebnim izazovima privlačenja i zadržavanja digitalnih talenata te prekvalifikacije svoje radne snage,

- Modernizacija obrazovanja i osposobljavanja kako bi se svim učenicima, studentima i nastavnicima pri podučavanju i učenju omogućila upotreba digitalnih alata i materijala te razvoj i nadogradnja vlastitih digitalnih vještina,
- Preusmjeravanje i upotreba raspoloživih sredstava za podsticanje digitalnih vještina i podizanje svijesti o važnosti digitalnih vještina za zaposlenje, konkurentnost i učešće u društvu.
- Komisija će podržati rad koalicije uskladivanjem aktivnosti na razini EU-a, olakšavanjem partnerstava i podupiranjem razmjene najbolje prakse.

2. Digitalizacija poslovnih procesa

Digitalizacija nije samo proces transformacije društva i privrede u cjelini, već i uslov opstanka preduzeća na domaćem i globalnom tržištu. A, proces digitalizacije prepoznat je kao ključni globalni trend u svjetskoj ekonomiji. Primjena savremenih i inovativnih tehnoloških rješenja, što digitalizacija i podrazumijeva, danas je jedan od osnovnih instrumenata za podizanje konkurentnosti, produktivnosti i efikasnosti ekonomije. Digitalizacija je najveća šansa, za brži rast, veće plate i penzije.

Proces digitalizacije prepoznat je kao ključni globalni trend u svjetskoj ekonomiji. Digitalizacija podstiče firme da normalno rade i razvijaju se. Proces digitalizacije prepoznat je kao ključni globalni trend u svjetskoj ekonomiji. Digitalizacija je danas jedan od preduslova za razvoj i jačanje konkurentnosti ekonomije i modernog društva koje nosi ogromne potencijale. Digitalizacija je proces prevođenja jednog objekta, slike, zvuka, dokumenta ili signala

u digitalni oblik, dok digitalnu strategiju možemo definisati kao plan kojim se definiše na koji način će digitalizacija nekakvog procesa biti izvršena.

“Kupac je uvijek u pravu!“ – ovu rečenicu svaki prodavač prvo čuje i nauči. Zašto? Odgovor je jednostavan: malo kupaca, a mnogo prodavača, i svi oni žele da osvoje što veće parče tržišnog kolača. Upravo zbog toga preduzeća konstantno traže načine da kupcu uvijek pruže nešto malo više od konkurenčije, ne bi li ih prvo pridobili, a kasnije i zadržali. S druge strane, kupci su se zbog ovoga poprilično „razmazili“ i njihova očekivanja konstantno rastu.

Da bi preduzeća mogla da ispune očekivanja tržišta potrebno je da čuju šta ono ima da im se kaže i nađu optimalan način da odgovore na te zahtjeve. Brzo, kvalitetno, efikasno i ekonomično – to više nisu dodatne pogodnosti za kupca, već imperativ za prodavca, što nas u konačnici, upućuje na digitalizaciju poslovnih procesa kao rješenje koje dovodi do optimalnog korištenja svih resursa.

Postavljanjem digitalne strategije preduzeća definiše se na koji način će se krenuti u proces digitalizacije poslovanja. Pri definisanju digitalne strategije treba se, prije svega, pozabaviti digitalizacijom internih poslovnih procesa. Prije postavljanja digitalne strategije, trebalo bi detaljno analizirati sve poslovne procese. Posebno je važno definisati dodirne tačke različitih poslovnih procesa, jer tu se najsnažnije osjećaju efekti digitalizacije.

Cilj je uvek isti – automatizacija svih poslovnih procesa, uz potpuno eliminisanje ručnog unosa podataka i dupliranja posla.

3. Digitalne vještine i poslovi

Snažna digitalna ekonomija ima vitalan uticaj na inovaciju, rast, radna mjesta i

evropsku konkurentnost. Širenje digitalne ekonomije ima masivni uticaj na tržište rada i vrste vještina neophodnih u ekonomiji i društvu. Iz tog razloga Evropska komisija promoviše različite inicijative koje imaju za cilj da povećaju obuku u digitalnim vještinama za radnu snagu i za potrošače, da modernizuju obrazovanje širom EU, da iskoriste digitalne tehnologije za učenje i za prepoznavanje i vrednovanje vještina i za predviđanje i analizu potreba za vještinama. Ove aktivnosti su prepoznate kako bi se odgovorilo na potrebu za većim brojem vještih ICT profesionalaca u svim sektorima ekonomije. Ova potreba za digitalnim vještinama je vezana za skoro sve poslove u kojima se kao sredstvo rada koriste informacijsko-komunikacijske tehnologije. U zanimanjima kao što je inžinjerstvo, računovodstvo, menadžment, marketing, medicina, arhitektura, kompjuterski potpomognuta proizvodnja i mnogim drugim sve se više zahtijeva posjedovanje digitalnih vještina, a za rastući broj složenijih poslova se od zaposlenika zahtijeva dobro poznavanje složenih kompjuterskih programa za potrebe rješavanja problema, saradnju i kreativan rad. Kako bi se doprinijelo podizanju svijesti o značaju digitalnih vještina u EU se direktno uključio veliki broj predstavnika vlasti na najvećem nivou uključujući šefove država, ministre, članove nacionalnih parlamenta. Njihovo uključivanje pokazuje njihovu snažnu privrženost nacionalnim politikama razvoja digitalnih vještina koje su već imale pozitivne rezultate, ugrađujući alate za razvoj digitalnih vještina kroz reforme obrazovnih nastavnih planova i programa, integraciju kodiranja u školske curiculume u 15 zemalja članica, nadogradnju nastavnih programa iz kompjuterskih nauka, uvođenje IT sigurnosti i autorskih prava u nastavne programe višeg obrazovanja, uspostavljanje bliže saradnje između škola i industrije, uspostavljanje partnerstva između programa

koji promovišu digitalne vještine i agencija za zapošljavanje kako bi se podigla svijest među nezaposlenim osobama o mogućim treninzima u digitalnim vještinama i sl. Šta su digitalne vještine i poslovi? Evropska unija je svjesna da velikom broju građana nedostaju sposobnosti pomoću kojih bi iskoristili puni potencijal digitalnih tehnologija u njihovim svakodnevnim životima. Sa druge strane, nije postojalo ni zajedničko razumijevanje šta su to digitalne vještine ili kako da se one procijene. To je bio razlog zašto je Evropska komisija razvila Evropski digitalni kompetencijski okvir za građane (DigComp) i povezani alat za samoprocjenu.

U suštini okvir je identifikovao 21 kompetenciju u pet ključnih oblasti opisujući što znači biti digitalno izvrstan. Ljudi treba da imaju kompetencije u svakoj od identifikovanih oblasti kako bi ostvarili ciljeve povezane sa radom, zapošljavanjem, učenjem, zabavi i učešćem u društvu. Biti digitalno kompetentan je puno više od toga da je osoba sposobna koristiti pametni telefon ili kompjuterski softver i od nje se zahtijeva da bude sposobna da koristi takve tehnologije na kritičan, saradnički i kreativan način.

Evropski e-kompetencijski okvir predstavlja komponentu dugoročne e-vještina agende Evropske unije "E-vještine za 21 vijek" koja je podržana od strane Evropske komisije i Vijeća ministara i od strane "Velike koalicije za digitalne poslove", a koja je lansirana od strane Evropske komisije u martu 2013. godine sa ciljem da se popuni digitalni jaz.

Ovaj okvir je sačinjen od četiri dimenzije koje reflektuju različite nivoe biznisa i zahtjeva za ljudskim resursima u vezi stepena složenosti radnog mjesta. U okviru prve dimenzije identifikovano je pet oblasti kompetencija koje su izvedene iz ICT poslovnog procesa i to: planiranje, izrada,

pokretanje, omogućavanje i upravljanje. U drugoj dimenziji definisan je set referenci za e-kompetencije za svaku oblast sa generičkim opisom za svaku kompetenciju.

Ukupno je identifikovano 40 kompetencija. U trećoj dimenzijskoj je definisan nivo znanja za svaku ekompetenciju u nivou od 1 do 5 koja je u vezi sa nivoom znanja iz Evropskog kvalifikacijskog okvira nivoa od 3 do 8. Ovo je posebno važno jer je prema Osnovama kvalifikacijskog okvira u Bosni i Hercegovini koji je usvojen u skladu sa EQF omogućena identifikacija e-kompetencija od nivoa srednjeg obrazovanja (nivo 3-4), što daje mogućnosti za efikasno planiranje nastavnih planova i programa u e-kvalifikacijama u srednjim školama, srednjem opštem obrazovanju (nivo 4), postsekundarnom obrazovanju za visokokvalifikovane radnike (nivo 5), te za obrazovanje na univerzitetima (6-8).

Kako ekompetencije za ICT profesionalce obuhvataju kompetencije od srednje škole, one predstavljaju izuzetan alat svim obrazovnim vlastima koje žele da školski sistem unaprijede sa zanimanjima koja su tražena u ICT sektoru. Prema ovom kvalifikacijskom okviru definisano je sedam ICT kompetencija koje se mogu sticati u srednjoškolskom obrazovanju - dizajn aplikacija, razvoj aplikacija, testiranje, razvoj rješenja, proizvodnja dokumentacije, korisnička podrška i dostavljanje usluga, dok je za postsekundarno a ne tercijarno obrazovanje definisano dodatnih 14 kompetencija (planiranje proizvoda /usluga, integracija komponenti, podrška promjena, problem menadžment, obezbjeđenje edukacije i obuke, nabavka, razvoj prijedloga za prodaju, menadžment ugovora, razvoj osoblja, digitalni marketing, projekt i portfolio menadžment, menadžment rizika, ICT menadžment kvaliteta, menadžment informacijske sigurnosti).

VI DIO – SPORAZUM O STABILIZACIJI I PRIDRUŽIVANJU

1. Značaj Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju za Bosnu i Hercegovinu

Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju je prvi politički i ekonomski sporazum sa Europskom unijom i predstavlja obavezujući Ugovor koji funkcioniše kao katalizator promjena. Potpuna provedba odredbi Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju za Bosnu i Hercegovinu predstavlja izuzetno važan korak ka integraciji. Ovaj Sporazum omogućava stvaranje zone slobodne trgovine između BiH i EU za industrijske proizvode i većinu poljoprivrednih proizvoda. BiH će uspostaviti trgovinske odnose sa najvećim tržištem na svijetu; tržište od skoro 500 miliona potencijalnih klijenata. Povećane su poslovne mogućnosti za izvoz u zemlje EU. Bosanskohercegovački proizvodi će se moći besplatno izvoziti dok Bosna i Hercegovina može zadržati carinske dadžbine za proizvode iz EU u tranzicijskom periodu. Izuzetno je važno taj momenat iskoristiti kako bi se ojačala privreda naše zemlje. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju određuje zvanični okvir kako bi Bosna i Hercegovina mogla postepeno uskladiti svoj zakonodavni i ekonomski okvir sa okvirima EU i kako bi blisko sarađivala sa Europskom unijom u određenom broju sektora koji su u središtu unutarnjeg tržišta.

Primjer: Šta zapravo znači biti dio jedinstvenog tržišta? Znači to da mađarski inžinjer koji ima njemačku fakultetsku diplomu može raditi u britanskoj fabrici koja ima sjedište u Italiji a čiji rad finansira belgijska banka i koja koristi struju koja se proizvodi u Francuskoj. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju podstiče aktivan

razvoj regionalne saradnje specifične zemlje Zapadnog Balkana, uz podršku Evropske unije. Korištenjem "Programa Zajednice" – otvaraju se mogućnosti da Bosna i Hercegovine dobije sredstva Evropske unije za područja poput zdravstva, obrazovanja, sporta, kulture, socijalne politike, zaposlenosti i zaštite okoliša, finansiranje postdiplomskih studija u EU, programa razmjene studenata, naučno-istraživački rad, saradnja u oblasti kulture, regionalni razvoj i sl.

Primjer iz oblasti obrazovanja: u zadnjih 20 godina je, uz podršku Evropske unije, 1.5 miliona studenata iz zemalja EU studiralo u drugim zemljama EU. Do sada je vrlo mali broj građana BiH iskoristilo ovu mogućnost. Evropska unija će ove godine omogućiti više stipendija za studiranje u zemljama EU za studente koji dolaze iz zemalja Zapadnog Balkana.

2. Reformska agenda za Bosnu i Hercegovinu za period 2015-2018. godine

Dalji rast i prosperitet BiH mora biti zasnovan na privlačenju investicija. Postoji potreba da se unaprijedi konkurentnost eliminisanjem već dobro poznatih i dokumentovanih prepreka investicijama. Osim toga, postoji potreba da se ujednači i izravna teren za investicije uklanjanjem skrivenih dotacija i ostalih vidova pomoći mnogim velikim preduzećima i poboljšanjem stečajnih procedura te nastavkom aktivnosti na rješavanju problema s nekim od neodrživih preduzeća.

Uz to, postoje nedosljednosti i zamršenosti u regulatornim okvirima i poreskim sistemima koji predstavljaju glavne probleme potencijalnim investorima u ekonomiju, a praćeni su visokim administrativnim preprekama:

- Reforme poslovnog okruženja će uključiti: u FBiH, kantonima i Brčko Distriktu nove zakone o privrednim društvima i direktnim stranim ulaganjima i pojednostavljenje i automatizovanje registracije poslovnih subjekata; ubrzati procedure za pribavljanje građevinskih dozvola i priključaka za struju; olakšaći izvoz nastavkom reformi inspekcija i jačanjem nacionalne kontrole kvaliteta, usklađene u skladu sa zahtjevima EU, ispitače izvodljivost provođenja fiskalno održivih javno-privatnih partnerstava i ostvarivanja većeg učešća privatnog sektora u razvoju infrastrukture, svi nivoi vlasti će sačiniti (i objaviti) sveobuhvatan popis parafiskalnih nameta u cilju osiguravanja njihove transparentnosti i smanjenja u skladu sa podjelom nadležnosti,
- Potrebni su bolji zakoni i prakse za zaštitu investitora, uključujući bolje korporativno upravljanje, osnažene prakse upravljanja rizikom radi poboljšanja pristupa finansijama (posebno za nova preduzeća), bolju zaštitu manjinskih dioničara i efikasnije okvire za insolventnost izmjenom zakona o stečaju kojim će se uvesti novi institut „predstečajni postupak“ s ciljem finansijskog restrukturiranja dužnika kako bi se izbjegao stečaj u cilju očuvanja radnih mesta i nastavak obavljanja osnovne djelatnosti privrednog društva. Oba entiteta, kantoni i Brčko Distrikt će izvršiti reviziju svog stečajnog zakonodavstva u cilju skraćivanja stečajnog postupka. U FBiH će se uvesti privredni sudovi,
- Javna preduzeća će biti podijeljena na ona koja su održiva (s manjim ili većim potrebama za

- prestrukturiranjem) i ona koja to nisu, uz predviđenu objavu popisa takvih preduzeća. Ovi popisi će formirati osnovu za sveobuhvatne programe prestrukturiranja i program privatizacije/likvidacije u srednjoročnom periodu. Vlade entiteta, kantona i Brčko Distrikta će tražiti finansijsku i tehničku pomoć Svjetske banke kako bi pripremili i realizovali program restrukturiranja javnih preduzeća. Posebna pažnja će se posvetiti restrukturiranju željeznica (u oba entiteta), te rudnika (u Federaciji BiH), koji podrazumijeva novu organizaciju i broj zaposlenih. Predviđa se izrada preliminarnih planova u cilju pripreme BH Telekoma za djelimičnu privatizaciju u FBiH,
- Dalji napor da se očuva stabilnost finansijskog sektora i stvore uslovi potrebni za oživljavanje bankarskog kreditiranja će se aktivno provoditi u konsultacijama s Centralnom bankom Bosne i Hercegovine i MMF-om. U sklopu toga, morat će se prilagođavati zakoni iz finansijskog sektora s direktivama EU i uslovima iz Bazela, primjenljivim za stepen razvijenosti domaćeg finansijskog tržista istovremeno jačajući nadzor nad bankama od strane entitetskih agencija za bankarstvo,
 - Potrebno je osigurati provođenje novog nacrta zakona o carinskoj politici, koji će pojednostaviti carinsku obradu i smanjiti administrativne zahtjeve, čime će se olakšati trgovina.

Kako bi se stabilno krenulo putem održivog rasta, BiH se mora prihvati svojih strateških prednosti. One uključuju značajan potencijal u radnoj snazi koji trenutno nije

dovoljno iskorišten. Niska stopa aktivnosti radno sposobnog stanovištva i visoka stopa nezaposlenosti koja je u značajnoj mjeri posljedica neusklađenosti ponude i potražnje za kvalifikovanom radnom snagom ograničava mogućnosti razvoja. U BiH postoji i značajan broj dugoročno nezaposlenih koji su obeshrabreni da traže zaposlenje. Postojeći zakoni o radu u značajnoj mjeri više ne odražavaju društvene i ekonomski odnose u BiH, te su u pojedinim odredbama kontradiktorni sa drugim zakonima i u nekim odredbama nejasni i nedovoljno fleksibilni. Kultura kolektivnog pregovaranja i socijalnog dijaloga je nedovoljno razvijena i često opterećena nerealnim zahtjevima socijalnih partnera. Značajno smanjenje doprinosa socijalne zaštite (posebno za one s manjim primanjima) bi smanjilo troškove rada, pomoglo da se privuku investitori i dovelo bi više zaposlenih u formalni sektor (i smanjilo dominantnost zaposlenja u neformalnom sektoru), ali je i to nemoguće sprovesti bez osiguranja dodatnih sredstava za vanbudžetske fondove. U srednjeročnom periodu bit će potrebno sistem obrazovanja u cilju njegove veće povezanosti sa tržistem rada.

3. Perspektiva proširenja - pojačana saradnja Evropske unije sa Zapadnim Balakanom

Zapadni Balkan je dio Europe i geografski je okružen državama članicama EU. Narodi EU i regije imaju zajedničku baštinu i istoriju te budućnost koju određuju zajedničke mogućnosti i izazovi. EU je već dugo snažno angažirana u regiji.

Zahvaljujući evropskoj perspektivi regije, zemlje zapadnog Balkana uspjele su ostvariti opšte političke i privredne reforme te poboljšati demokratske procese. Liberalizacijom viznog režima i znatno

poboljšanom regionalnom saradnjom podstiče se razvoj otvorenijih društava. U 2016. regija je zabilježila ukupnu vrijednost trgovine s EU od preko 43 milijarde eura, što je povećanje od 80% od 2008., i ima potencijal znatnog daljeg rasta. Istovremeno su preduzeća iz EU najveći ulagači u zapadni Balkan, s više od 10 milijardi eura, direktnih stranih ulaganja u regiji samo u proteklih pet godina. Međusobna povezanost i uzajamna ovisnost regije i Evropske unije bila je očita tokom migracijske krize. Zemlje u regiji u sve većoj mjeri nastupaju u svojstvu partnera na globalnom nivou.

Čvrsti izgledi za članstvo zapadnog Balkana u EU-u, utemeljeni na zaslugama, od interesa su za samu Uniju u političkom, sigurnosnom i privrednom pogledu. To je strateško ulaganje u stabilnu, snažnu i ujedinjenu Evropu na osnovu zajedničkih vrijednosti i moćno sredstvo za promociju demokratije, vladavine prava i poštovanja temeljnih prava.

Nadalje, politika proširenja EU mora se provoditi u okviru šire strategije jačanja Unije do 2025. godine. To je ulaganje u sigurnost, privredni rast i uticaj EU-a te u njegovu sposobnost da zaštitи svoje građane.

Zemljama zapadnog Balkana daje se istorijska prilika da svoju budućnost čvrsto i nedvojbeno vežu za Evropsku uniju. Pritom će morati djelovati odlučno. Pristupanje jest i ostat će proces koji se zasniva na zaslugama i u potpunosti zavisi o objektivnom napretku svake zemlje. Zemlje mogu dostići ili preći jedna drugu ovisno o ostvarenom napretku.

Svakodnevni život na zapadnom Balkanu trebao bi postepeno postati bliži životu u Evropskoj uniji. U konačnici, građani teže tome da žive u zemljama snažne vladavine prava u kojima vladaju blagostanje i pravda,

a korupcija je iskorijenjena. Ovom se Strategijom utvrđuje na koji način zemlje zapadnog Balkana, uz veću podršku EU-a, uključujući učešće u određenim politikama i programima Unije, već mogu početi uživati veću stabilnost i blagostanje, što će im olakšati napredak na putu prema Evropi.

4. Vladavina prava i dobro upravljanje

Postoji potreba da se osigura nepovratno osnaživanje vladavine prava, koja mora biti izgrađena na osnovama konkretnog napretka u borbi protiv organizovanog kriminala, terorizma i korupcije. Sve operativne i institucionalne aktivnosti će imati za cilj da osiguraju građanima u cijeloj Bosni i Hercegovini sigurnije okruženje bez korupcije. U isto vrijeme, vlasti na svim nivoima u BiH trebaju povećati svoje zalaganje da se povrati povjerenje građana u institucije odgovorne za vladavinu prava, razvojem kapaciteta, odgovornosti, profesionalizma i integriteta.

Neophodno je usvojiti strategije za borbu protiv korupcije i uspostaviti efikasne strukture za prevenciju i nadzor u skladu sa relevantnim međunarodnim standardima i poštujući ustavne nadležnosti i usvojene dokumente na svim nivoima vlasti. Same institucije vladavine prava trebaju se pridržavati najviših standarda integriteta, dok će adekvatne mјere integriteta biti uspostavljene na svim nivoima vlasti kako bi se osiguralo onemogućavanje korupcije i sankcije efikasno primijenile. Borba protiv ozbiljnog kriminala i korupcije, pored efikasnije istrage, krivičnog gonjenja i osude treba takođe biti zasnovana na čvršćim pravnim i institucionalnim okvirima koji reguliše oduzimanja imovine, pranja novca i povrat na svim nivoima vlasti u BiH.

VII DIO - INOVACIJE

1. Uvod

Poznato je da su osnovni faktori proizvodnje (zemlja, rad, kapital) obilježili u tzv. staru ekonomsku nauku. Danas ekonomsku nauku karakteriše informacija, prostor i vrijeme koji postaju novi faktori ekonomskog rasta i razvoja.

To je uslovno da se radi razgraničavanje na tzv. staru i novu ekonomsku nauku, dolazi do tehničko-tehnoloških promjena u vidu tehnoloških revolucija koje su obilježile današnju civilizaciju. Prvu tehnološku revoluciju obilježila je pojava pare, pogonskog uređaja, parobroda, željeznice i dr., a karakteristika je u tome što je životinska i ljudska fizička radna snaga zamijenjena uređajem sa pogonom na paru. Središnje je mjesto pripalo radnicima koji su opsluživali relativno primitivna sredstva za rad. Druga tehnološka revolucija obilježena je pojavom elektriciteta, a tehnološke karakteristike su elektronika, mehanizacija, tekuća vrpca, telefon, radio, automobil, avion gdje primarno mjesto zauzimaju stručnjaci. U fokusu treće tehnološke revolucije nalaze se informatičari, a za nju je značajna pojava računara, mikroprocesora, raketa, televizora i robota. Četvrta tehnološku revoluciju prati pojava fuzije atoma, biočipa, vještačkih sirovina, biotehnologije, genetičkog inženjeringu, a osnovni subjekt je naučnik. Petu tehnološku revoluciju čine timovi naučnika i koja bi se trebala događati u 21.vijeku. Onda je sasvim razumno očekivati da će ona stvarati osnovu za novu, još moderniju i progresivniju, šestu tehnološku revoluciju. Prateći evoluciju tehničko-tehnoloških promjena, „nove ekonomije“ moglo bi se reći da se ona odnosi na posmatranje i reorganizaciju ekonomije s aspekta načina poslovanja.

Naime, u tzv. staroj ekonomiji posjedovanje fizičke imovine značilo je više nego bilo šta drugo, važan je bio i velik broj radnika, a ciljevi produktivnosti odnosili su se na to koliko se brzo ili jeftinije nešto može napraviti od fizičkih stvari koristeći manualni rad. Može se zaključiti da su preduzeća u staroj ekonomiji bila zavisna o materijalnoj imovini dok se u današnjim uslovima nove ekonomije pažnja pridaje nematerijalnoj imovini u obliku informacija i znanja.

Nova ekonomija je pojam koji je usko povezan sa jačanjem trendova globalizacije i značaja informatičkog društva. U toj globalnoj i informacijskoj ekonomiji znanje je onaj faktor koji paralelno stvara novu, dodatnu vrijednost ali i novo znanje. Dakle, nije više bitna dostupnost kapitala već informacija. U tom kontekstu, nova ekonomija je ekonomija zasnovana na znanju, visokoj tehnologiji, razvijenoj infrastrukturi s informacijama i idejama, odnosno inovacijama kao najznačajnijim izvorima poboljšanja životnog standarda i stvaranja novih radnih mjesta.

Znanje i vještine danas su najvažniji izvor konkurenčne prednosti, a ulaganja sa svrhom povećanja nivoa znanja mogu značajno povećati ekonomski izglede zemlje i blagostanje njezinih stanovnika. Naime, znanje (ako se redovno koristi i obnavlja) s vremenom doprinosi ličnom razvoju života i ističe njegove kreativne sposobnosti kao i razvoju zajednice u kojoj čovjek živi, radi i djeluje. Zajednica osim direktnih ekonomskih koristi ima i pozitivne efekte na okoliš, zdravlje, nivo kriminala te na produktivnost ostalih koji rade sa i oko osoba koje su obrazovane. Dakle, znanje postaje glavni preduslov stvaranja bogatstva i najbitniji razvojni pokretač.

2. Inovacija kao osnov nacionalnog ekonomskog blagostanja

Preduzeća koja žele da budu uspješna u savremenim uslovima poslovanja moraju da više koriste inovacije kao dio poslovne strategije preduzeća, jer ona pokreće ekonomsku dobrobit cijele jedne zemlje. Vremenom, način poslovanja se mijenja, firme postaju internacionalne, tržište globalno, generalno, dolazi do globalizacije svjetske privrede. U takvoj, globalnoj ekonomiji, nacije koje se bore za globalni prosperitet shvataju da ključnu ulogu u podsticanju prosperiteta igraju inovacije. To znači da je potrebno konstantno mijenjati, unaprijedjavati, poboljšavati određene ideje, postupke, dobra i usluge i sve to primjeniti na pravi način tako što će se stvarati održivi poslovni koncepcij. Inovacija se može opisati kao transformacija postojećih uslova u željene uslove. Stvaranjem željenih uslova, usluga, proizvoda, strategija, stvara se mogućnost za ekonomski rast, rast zaposlenosti i dohotka, poboljšanje kvaliteta života kao i konkurentnosti nacije.

Jasno je da, postoje zemlje koje su svoj uspjeh postigle zahvaljujući svojoj inovacionoj politici i tako postale globalno konkurentne i izuzetno uspješne i napredne. Međutim, postoje i zemlje koje nisu postigle značajne konkurentске prednosti ali su spremne da ulože u razvoj i napredak i tako utiću na svoju konkurentnost na svjetskom tržištu. Takve zemlje bi trebale imati aktivnu politiku inovacija kako bi pobijedile brojne investicione barijere prilikom razvoja inovacionog potencijala svoje zemlje. Aktivna inovaciona politika mora voditi računa o produktivnosti svih ekonomskih sektora sa akcentom na ljudske resurse, finansijska sredstva, istraživanje i razvoj ali i menadžment koji bi donosio prave odluke.

Prema Globalnom indeksu inovativnosti za 2018. godinu, Bosna i Hercegovina se nalazi na 36.mjestu.

Tabela 5. Globalni indeks inovativnosti za 2018. godinu

Zemlja	Broj bodova	Rang (141 zemalja)
Slovenija	46,87	19
Hrvatska	40,73	28
Crna Gora	36,49	34
Makedonija	29,91	38
Srbija	35,46	35
BIH	31,09	36
Albanija	29,98	37

3. Inovacije i konkurentska prednost

Osnovni i najteži zadatak savremenih organizacija jeste stvoriti i održavati konkurentsku prednost. Otvoreno pitanje koje se postavlja pred menadžerima savremenih organizacija jeste kako u turbulentnim uslovima postati stabilno preduzeće koje je sposobno da kreira promjene, da savlada nestabilnost koja vlada na tržištu obezbijedi i uspješnost u haosu. Nekadašnji tradicionalni način poslovanja je podrazumijevao duže periode „spokoja“ i kraće periode promjena u okruženju na koje je trebalo adekvatno reagovati. Danas, promjene nastaju previše brzo da bi menadžeri mogli da se prepuste metafori „stabilnih voda“ biznisa. Svaka organizacija koja na promjene gleda kao na povremene poremećaje u stabilnom svijetu biznisa izložena je velikom riziku opstanka na tržištu. Menadžeri moraju biti spremni da rukovode promjenama u neizvjesnom dinamičkom poslovnom okruženju u kome sve više dominiraju informacije, ideje i znanje. Konkurenčka prednost i bogatstvo zemlje se kreiraju na mikroekonomskom nivou. Stabilno makroekonomsko okruženje, kvalitetne javne institucije, stabilan politički i pravni sistem jesu neophodni, ali nisu dovoljni za postizanje dugoročnog ekonomskog napretka i progresa. Subjekti nacionalne privrede moraju biti sposobni da kreiraju kvalitetne proizvode i usluge primjenom sofisticiranih

metoda. Država treba da podstiče promjene, da ohrabri inovacije, da unaprijedi domaću konkurenčiju, da izbjegava pretjerane intervencije na tržištu, da podstiče kreiranje i primjenu standarda, da smanjuje trgovinske barijere. Kompanije su te koje kreiraju i održavaju konkurentsku prednost, i to lično. I razvijene i nerazvijene zemlje mogu da inoviraju. Nerazvijene zemlje mogu ostvariti progres kroz inovacije i/ili kroz usvajanje znanja koja su već razvijena u nekoj od naprednih zemalja.

Nove ideje, primjenjene i eksplorativne tako da uzrokuju povećanje profitabilnosti, direktno ili indirektno vode povećanju vrijednosti. Ovo ih kvalificuje kao inovacione aktivnosti koje poslovanje čine boljim (konkurentnijim). Povećana vrijednost može se reflektovati kroz veći profit, bolje pozicioniranje u svijesti kupaca, ali i kroz efikasnije poslovne procese.

Prvi korak u procesu kreiranja održive superiore vrijednosti jeste obavezno upoznavanje sa uslovima okruženja ili izvođenje analize industrije, koja traga za odgovorima na specifična pitanja iz oblasti sedam sila – politički faktori, ne-prenosivi troškovi, nove konkurentске kompanije, suparništvo, otpor potrošača, baza potrošača i alternative.

Nove profitabilne ideje ne dolaze lako. Konkurentska prednost je ključna za opstanak preduzeće pa je potrebno uključiti sve zaposlene - ako preduzeće pronađe prave ljude da unesu ove ideje, a potom ih i iskoriste da kreiraju superiornu vrijednost, steći će konkurentnu prednost, i postati (i ostati) profitabilna u biznisu.

Smatra se da je jedan od osnovnih faktora povećanja konkurentnosti preduzeće stalno uvećanje njihovog intelektualnog kapitala. Intelektualni kapital i inovaciona sposobnost ne mogu jedno bez drugog. Povećanje intelektualnog kapitala omogućuje kompaniji da dođe do novih ideja, ali će

jedino povećana inovaciona sposobnost omogućiti da se te nove profitabilne ideje sprovedu u djelu.

4. Inovacije kao faktor sticanja konkurentske prednosti

Osnovna konkurentska prednost svake savremene kompanije je njena sposobnost da inovira. Danas, najtraženija roba i usluga na tržištu je ona koja je bazirana na inovativnosti i znanju. Inovacije su faktor konkurentnosti od velikog značaja kako za domaće tako i za globalno tržište. Inovacije predstavljaju izazov za svaki biznis, a osnovna filozofija koja se krije iza svake inovacije je povezivanje tehničkih mogućnosti i potreba tržišta.

Pojam inovacije se ne može vezati samo za nauku i visoku tehnologiju. Inovativnost je urođeni dio svakog ljudskog bića. Inovativnost je uvek bila ljudska vrlina. Inovativnost je pokretačka snaga koja je uvek kroz istoriju rezultirala napretkom. Odavno područje inovacija nije isključivo vezano za tehničko tehnološki progres. Ogromno polje inovacija leži u različitom kombinovanju postojećih tehnoloških rješenja i stvaranju nove vrijednosti za potrošače. Inovacije nisu samo nove tehnologije ili novi proizvodi, nego su to i novi i pametniji načini za obavljanje poslova, nove metode upravljanja, novi poslovni sistemi ili nove usluge – koncept upravljanja protokom znanja u okviru i između svih funkcija u preduzeću, koji podržava komunikaciju sa okruženjem, u cilju povećanja konkurentnosti i ostvarivanja ukupnog poslovnog uspjeha.

Inovativni pristup uvek stavlja u funkciju sve potencijalne resurse koji su dostupni. Inovativne kompanije prihvataju filozofiju da uvek postoji bolji način poslovanja i tragaju za novim idejama koje će povećati njihovu vrijednost, odnosno smanjiti

troškove. Inovacija je pogled na stvari, proces i ključni element u stvaranju strategije konkurentnosti. Inovacija je proces koji započinje idejom koja je nova, ideja se pretvara u prijedlog, prijedlog u plan, zatim slijedi detaljan prikaz biznis plana, kao osnove za investiranje. Investicija koja je realizovana uvećava vrijednost kompanije i donosi profit. Inovativnost nije isto što i kreativnost. Suština nije u posjedovanju, već u primjeni profitabilnih ideja.

Inovacija je potrebna svakoj kompaniji, od one najmanje pa do onih kojima je inovacija ključna pokretačka snaga razvoja. Veoma malo organizacija može da preživi beskonačno dugo bez inovacija. Inovativna organizacija obrnuto je proporcionalna ekonomiji obima: što je veće preduzeće, procentualno manje inovativnih rješenja.

U malim i srednjim preduzećima stvaraju se nove ideje i traže brza i efikasna ekomska rješenja. Traženje šansi i rješavanje rizika pripada malim i srednjim preduzećima, koja su i po definiciji fleksibilnija i prilagodljivija od moćnih privrednih sistema. U velikim privrednim subjektima, nedostatak invencije i inovacija zaposlenih, nadomešta se moćnom ekonomskom snagom, ogromnim kapitalom i brojem zaposlenih.

Inovacija može pomoći preduzećima na više načina:

- Može se ponuditi roba i usluge za koje potrošač vjeruje da su bolji od onih koje nudi konkurenca - strategija razlikovanja,
- Smanjujući strukturu troškova organizacije - strategija liderstva u troškovima,
- Procesi u kompaniji i unutar lanca snabdijevanja mogu da budu pouzdaniji i da isporuka bude brža - strategija agilnosti,

- Novi načini prodaje proizvoda, brenda ili organizacije - strategija tržišne pozicije,
- Može se naći nova formula za formiranje poslovanja - strategija promjene.

6. Strategija za pametan, održiv i inkluzivan rast – pametna Evropa 2020

Evropska Unija je usvojila novu evropsku Strategiju za pametan, održiv i inkluzivan rast - Pametna Evropa 2020. Strategija definiše 3 prioriteta i inicijative za ostvarivanje ciljeva: povećanje zaposlenosti, jačanje istraživanja i inovacija, edukacija, smanjenje emisije gasova i jačanje energetske efikasnosti i smanjenje siromaštva. Prioritet „Pametan rast“ podrazumijeva jačanje znanja i inovacija, odnosno poboljšanje kvaliteta edukacije, istraživanja, transfera tehnologija uz puno korištenje informaciono-komunikacionih tehnologija i poboljšanje uslova za pristup finansijama za istraživanje i razvoj.

Inovacije i njihov uticaj na privredu su jedna od glavnih oblasti čiji je razvoj predviđen ovom Strategijom, koja ističe porast inovacija kroz primjenu rezultata istraživanja, kao najvažniji faktor ekonomskog rasta i konkurentnosti.

Od zemalja kandidata i potencijalnih kandidata EU se očekuje da daju svoj doprinos ostvarenju i realizaciji ciljeva Unije inovacija, kroz Nacionalne strategije za povećanje ulaganja u istraživanje, posebno putem povećanja ulaganja iz poslovnog sektora.

Okvirni program za konkurentnost i inovativnost – CIP je program Evropske unije koji ima za cilj da podstakne konkurentnost evropskih preduzeća. Program podržava inovativne aktivnosti uključujući eko inovacije, omogućava lakši

pristup kapitalu i uslugama za podršku poslovanju.

Program za konkurentnost i inovativnost sastoji se od tri potprograma:

1. Program za preduzetništvo i inovativnost - EIP ,
2. Program za podršku politici informaciono-komunikacionih tehnologija,
3. Program inteligentna energija za Evropu.

ZAKLJUČAK

I

U savremenim uslovima, konkurentnost privrede i kreiranje atraktivnog poslovnog ambijenta dobijaju sve više na značaju. Jačanje konkurentnosti je proces unaprijeđenja poslovnog ambijenta koji treba da omogući povećanje izvoza, uvoza, te priliva domaćih i stranih direktnih investicija. Podizanje nivoa konkurentnosti i produktivnosti mora biti osnovna ideja u sprovođenju mjera ekonomске politike. Jedino politike usmjerene na unapređenja konkurentnosti privrede mogu osigurati željeni put ka ekonomskom razvoju i društvenom blagostanju uopšteno i u pravcu približavanja EU. Niska konkurentnost privrede BiH i zemalja Zapadnog Balkana uslovljena je u značajnoj mjeri zakašnjelom tranzicijom, kao i tehnološkim zaostajanjem za razvijenim privredama. Visoki troškovi poslovanja, velika fiskalna opterećenja i javni dug su dodatno doprinijeli niskoj konkurentnosti. Problem koji direktno utiče na nivo produktivnosti i cjenovnu konkurentnost bh. proizvoda je zastarjelost tehnologije u bh. preduzećima. Jedan od načina povećanja konkurentnosti i ostvarivanja snažnog ekonomskog razvoja je podsticanje internacionalne konkurenčne proizvodnje i distribucije znanja. Povećanje konkurentnosti privrede zavisi, prije svega, od domaćih i stranih investicija i na toj

osnovi zasnovanog povećanja izvoza. Ključnu ulogu u povećanju izvoza treba da imaju strateški investitori i dio domaćeg privatnog sektora koji ima kapacitet za inovativnost, investiranje i koji može da napravi kvalitetan proizvod i pronađe tržišta za sofisticirane proizvode. Transferom tehnologije i znanja kroz strane direktnе investicije poboljšava se konkurentnost privrede što za rezultat ima rast izvoza i generisanje razvoja.

Da bi preduzeća u Bosni i Hercegovini, kao i zemljama regionala, bile u prilici da ostvare prodor na međunarodno tržište i da se na njemu pozicioniraju, neophodno je da brzo usvajaju nove tehnologije, da imaju ubrzan ciklus proizvodnje i kvalitetne proizvode, da budu fleksibilna u promjeni djelatnosti preduzeća, da poznaju inostrana tržišta i karakteristike njihove tražnje.

II

Međunarodno regionalno integriranje Zapadnog Balkana kao strateško razvojno pitanje uslovljeno je otklanjanjem teškoća, prevazilaženjem krizne situacije kao i promjenom privrednog i geopolitičkog ponašanja i djelovanja Evropske unije prema prostoru Jugoistočne Evrope. Intenzivnija međuregionalna saradnja bi multiplikovala rast i razvoj i stimulisala bi strane investicije jer bi zbog smanjivanja nestabilnosti uslovila poboljšanje poslovne klime. Pored toga, bila bi ubrzana integracija u Evropsku uniju. Stvaranje pretpostavki za ravnopravno uključivanje zemalja ovog regiona u evroatlanske integracije, po pravilima koje nameće ekonomski moćni partneri, složen je i dugoročan proces. Zemlje Zapadnog Balkana nalaze se na raskrsnici gdje se odvijaju intenzivna prilagođavanja evropskim integracijama i gdje se ispoljava snažan rast konkurenčkog kapaciteta institucija, preduzeća i pojedinaca. Zemlje Zapadnog Balkana su na putu definisanja onih razvojnih klastera i privrednih sektora

sa šansama za uspjeh gdje će samostalno i uz podršku međunarodne zajednice morati da što prije izgrade i realizuju konkurenntske strategije rasta. Potencijali država Zapadnog Balkana nisu dosad dovoljno valorizovani iz jednostavnog razloga što nisu nikada bili ozbiljna tema razvojne politike.

III

Najveći problem privatnog sektora i postojećih MSP, je pored administrativnih barijera, nedostatak kapitala. Iskustva razvijenih zemalja pokazuju da je preduzetnicima potrebno osigurati povoljne finansijske podsticaje iz budžeta i/ili kreditima (duži rok otplate, grejs-period, niža kamatna stopa, oslobođanje plaćanja poreza u prve tri godine poslovanja i sl.) čime bi se osigurala sredstva za investiranje u određen broj radnika. Da bi se omogućila ekspanzija postojećih preduzeća, neophodno je osigurati uslove za njihov brži rast i razvoj. Proces pristupanja Evropskoj uniji i provođenje reformske agende nalaže potrebu pokretanja procesa oporavka i modernizacije ekonomije u cilju jačanja održivog, efikasnog, socijalno pravednog i stabilnog ekonomskog rasta, otvaranja radnih mjeseta, povećanja i bolje raspodjele socijalnih davanja te stvaranja održivog i pravičnog društvenog okruženja. Konkretnе akcije u cilju fiskalne i finansijske održivosti i socio-ekonomske reforme bi bile dopunjene mjerama, kako bi se ojačala vladavina prava i borba protiv korupcije, uz jačanje upravnih kapaciteta i povećanje efikasnosti javnih institucija na svim nivoma vlasti u BiH.

Sprovesti smanjenje opterećenja rada, kroz smanjenje doprinosu, ali je istovremeno potrebno osigurati dodatne prihode vanbudžetskim fondovima za pokriće gubitaka koji će nastati zbog smanjenja stope doprinosu. Potrebno je utvrditi ukupan fond plata i svih tekućih rashoda na svim nivoima vlasti, koji se neće moći povećavati

bez obzira na rast poreskih prihoda. Mjere za poboljšanje naplate poreza će se aktivno provoditi. To će uključiti napore na razmjeni informacija između četiri poreske uprave i prihvatanje pristupa revizije i inspekcije zasnovanog na riziku, a sve u skladu sa ustavnim uređenjem i nadležnostima svake od poreskih agencija i u okviru zaključenog memoranduma o saradnji, kao i povećanje napora na naplati neplaćenih poreskih dugovanja.

Javna preduzeća trebaju biti podijeljena na ona koja su održiva (s manjim ili većim potrebama za prestrukturiranjem) i ona koja to nisu, uz predviđenu objavu popisa takvih preduzeća. Ovi popisi bi trebalo da formiraju osnovu za sveobuhvatne programe prestrukturiranja i program privatizacije/likvidacije u srednjoročnom periodu. Vlade entiteta, kantona i Brčko Distrikta treba da traže finansijsku i tehničku pomoć Svjetske banke kako bi pripremili i realizovali program restrukturiranja javnih preduzeća. Posebna pažnja treba se posvetiti restrukturiranju željeznica (u oba entiteta), te rudnika (u Federaciji BiH), koji podrazumijeva novu organizaciju i broj zaposlenih. Podsticajne mjere bh vlade u razvoju MSP trebaju biti trajne i sveobuhvatne, te uokvirene u filozofiju cjelokupne ekonomske politike. Zbog toga se naša vlada i njene institucije, prema novoosnovanim malim preduzećima, trebaju odnositi materinski, a u njihovom daljem razvoju i rastu partnerski. Ključni element ekonomske reforme u BiH mora biti nastavak tranzicije ka tržišnoj privredi sa energičnim privatnim sektorom. Iskustvo u centralnoj Evropi je pokazalo da napredak u ovom smislu zahtijeva istovremen napor u tri kritična područja: razvoju motivirajuće poslovne sredine za postojeće i nove privatne biznise, privatizaciji državne imovine, te razvoju disciplinovanog i konkurentnog finansijskog sektora.

Vlada BiH bi na razvoj MSP trebala uticati:

- Makroekonomskom politikom, koja pogoduje povoljnom privrednom ambijentu za sva preduzeća a posebno za MSP,
- Donošenjem zakonskih i drugih odluka koje uzimaju u obzir različitu veličinu preduzeća i deregulacijom ostvariti povoljne odnose za MSP,
- Uključivanjem MSP u industrijsku politiku,
- Kao i jačanjem neophodne infrastrukture potrebne sektoru MSP.

Privredni razvoj BiH se mora zasnivati na afirmaciji tržišne ekonomije utemeljene na privatnom vlasništvu, liberalizaciji unutrašnjih ekonomskih tokova uz stvaranje povoljnog ambijenta za direktnе strane investicije, kao i razvoju novih privatnih MSP i preduzetništva.

IV

Ekologizacija proizvodnje i svih vidova poslovanja na novi način briše granice između tzv. mikroekonomije i tzv. makroekonomije inaugurišući ekološku ekonomiju kao najbolji, najpotpuniji, a vjerujemo u budućnosti možda i jedini, analitički okvir za procjenjivanje uspješnosti neke poslovne, a naročito proizvodne, aktivnosti. Ekonomija se u stvarnom životu može dijeliti samo na uspješnu i neuspješnu, a sve ostale podjele imaju samo ograničeno metodološko značenje, tako da se u narednom periodu, ekonomski uspjeh može posmatrati ako u njegovo ostvarivanje budu ugrađena i ekološka mjerila uspjeha. Ekološki aspekti poslovanja odavno su odredili naš savremeni trenutak. U koliko kao preduzetnici i poslovne organizacije, već danas ne preduzmemo potrebne aktivnosti da, u narednom periodu, prvo saniramo postojeće stanje, a zatim i kreiramo zdraviji poslovni ambijent i

okruženje, generacije koje dolaze neće imati priliku, naš poslovni uspjeh, ocijeniti sa pozitivnom ocjenom. Budućnost pripada novim generacijama, stoga za nove generacije preduzetnika trebaju se kreirati i novi ekološki prihvatljivi produkti koji su primjereni načinu života i rada u 21. vijeku.

Saobraćaj je privredna djelatnost koja ima izuzetan značaj za razvoj privrede i kulture jednog društva. Saobraćaj omogućava prostorno integrisanje svih faktora proizvodnje, djeluje stimulativno na razvoj drugih djelatnosti i utiče na razvoj zemlje i njenu povezanost sa svijetom. Iako saobraćaj ima značajnu funkciju u procesu društvene reprodukcije, razvoj saobraćaja tokom 20. vijeka doprinijeo je štetnom uticaju na okruženje. Djelatnost saobraćaja jeste djelatnost sa izraženim negativnim eksternim efektima po okruženje. U sagledavanju pravaca razvoja saobraćaja moraju da budu uzeti u obzir i eksterni troškovi, koji su rezultat negativnih eksternih efekata koje saobraćaj prouzrokuje. Prema procjeni eksternih troškova za 27 zemalja članica EU, ukupni eksterni troškovi saobraćaja za 2017. iznosili su 514 milijarde eura (izuzimajući troškove zastoja saobraćaja), što je iznosilo 4% ukupnog BDP-a.

Prijedlozi imaju za cilj da se iz gradova u potpunosti izbace vozila koja rade na gorivo, da se u aviosaobraćaju udio goriva sa malim sadržajem ugljenika poveća na 40%, da se za 40% smanje emisije ugljen dioksida u pomorskom saobraćaju i 50% drumskog teretnog i putničkog saobraćaja srednje dugim destinacijama prebaci na željeznicu. Zahvaljujući tim mjerama, bilo bi moguće smanjiti za 60% emisije gasova sa efektom staklene bašte u sektoru transporta do sredine ovog vijeka.

Potpuno je izvjesno da će rješavanje pitanja razvoja saobraćaja u budućnosti zavisiti od

„unaprjeđivanja tehnologije kao i vrste energije koja će biti ‚najisplativija‘ i prema efikasnosti i prema uticaju na okolinu“. U procesu iznalaženja rješenja za smanjenje negativnih uticaja saobraćaja na životnu sredinu, prepoznaju se dva koraka. U prvom koraku se dio životne sredine (najčešće je to gradska sredina) sagledava kroz ocenjivanje, analizu i vrednovanje te sredine sa ekološkog stanovišta. Posle toga se u drugom koraku identifikuju mјere kojima se posmatrana sredina dovodi u poželjno stanje.

Kada je o urbanoj sredini riječ, onda se mјere na implementaciji i sprovоđenju zaštite životne sredine mogu svrstati u tri kategorije, odnosno:

- Urbanističke mјere,
- Tehničke mјere i
- Saobraćajne mјere.

V

Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju je prvi politički i ekonomski sporazum sa Evropskom unijom. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju je obavezujući Ugovor koji funkcioniše kao katalizator promjena. Potpuna provedba odredb i Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, za Bosnu i Hercegovinu predstavlja izuzetno važan korak ka integraciji. Ovaj sporazum omogućava stvaranje zone slobodne trgovine između BiH i EU za industrijske proizvode i većinu poljoprivrednih proizvoda. BiH će uspostaviti trgovinske odnose sa najvećim tržištem na svijetu; tržište od skoro 500 miliona potencijalnih klijenata.

Povećane su poslovne mogućnosti za izvoz u zemlje EU. Bosanskohercegovački proizvodi će se moći besplatno izvoziti dok Bosna i Hercegovina može zadržati carinske dadžbine za proizvode iz EU u tranzicijskom periodu. Izuzetno je važno taj momenat iskoristiti kako bi se ojačala

privreda Bosne i Hercegovine. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju određuje zvanični okvir kako bi Bosna i Hercegovina mogla postepeno uskladiti svoj zakonodavni i ekonomski okvir sa okvirima EU i kako bi blisko sarađivala sa Evropskom unijom u određenom broju sektora koji su u središtu unutarnjeg tržišta.

VI

Preduzeća koja žele da budu uspješna u savremenim uslovima poslovanja moraju da više koriste inovacije kao dio poslovne strategije preduzeća, jer ona pokreće ekonomsku dobrobit cijele jedne zemlje. Vremenom, način poslovanja se mijenja, firme postaju internacionalne, tržište globalno, generalno, dolazi do globalizacije svjetske privrede. U takvoj, globalnoj ekonomiji, nacije koje se bore za globalni prosperitet shvataju da ključnu ulogu u podsticanju prosperiteta igraju inovacije. To znači da je potrebno konstantno mijenjati, unaprijeđivati, poboljšavati određene ideje, postupke, dobra i usluge i sve to primjeniti na pravi način tako što će se stvarati održivi poslovni koncept. Inovacija se može opisati kao transformacija postojećih uslova u željene uslove. Stvaranjem željenih uslova, usluga, proizvoda, strategija, stvara se mogućnost za ekonomski rast, rast zaposlenosti i dohotka, poboljšanje kvaliteta života kao i konkurentnosti nacije. Osnovna konkurenčna prednost svake savremene kompanije je njena sposobnost da inovira. Danas, najtraženija roba i usluga na tržištu je ona koja je bazirana na inovativnosti i znanju.

Inovacije su faktor konkurenčnosti od velikog značaja kako za domaće tako i za globalno tržište. Inovacije predstavljaju izazov za svaki biznis, a osnovna filozofija koja se krije iza svake inovacije je povezivanje tehničkih mogućnosti i potreba tržišta.

Inovacija može pomoći preduzećima na više načina:

- Može se ponuditi roba i usluge za koje potrošač vjeruje da su bolji od onih koje nudi konkurenca - *strategija razlikovanja*,
- Smanjujući strukturu troškova organizacije - *strategija liderstva u troškovima*,
- Procesi u kompaniji i unutar lanca snabdijevanja mogu da budu pouzdaniji i da isporuka bude brža - *strategija agilnosti*,
- Novi načini prodaje proizvoda, brenda ili organizacije - *strategija tržišne pozicije*,
- Može se naći nova formula za formiranje poslovanja - *strategija promjene*.

LITERATURA

- [1] Agencija za statistiku BiH, 2010. (dostupno na: <http://www.bhas.ba>),
- [2] World Investment Report (2009), Assessing the impact of the current financial and economic crisis on global FDI flows, UNCTAD, New York and Geneve. (dostupno na: <http://www.unctad.org>., juni,
- [3] World Investment Report (2009), Assessing the impact of the current financial and economic crisis on global FDI flows, UNCTAD, New York and Geneve. (dostupno na: <http://www.unctad.org>., juni,
- [4] Atkinson, D. R., Ezell, J. S., Ekonomika inovacija, Utrka za globalnu prednost, Neum, 2014,
- [5] The Global Competitiveness Report 2015- 2016, Bosna i Hercegovina, World Economic Forum, Geneva, 2015,
- [6] Evropska agenda za obrazovanje odraslih: Prioritetne oblasti za period 2012-14, 20.12.2011,

- [7] Vijeće ministara BiH: Strateški pravci razvoja obrazovanja odraslih u kontekstu cjeloživotnog učenja u Bosni i Hercegovini za period 2014 – 2020 godina, str 4,
- [8] Federalni zavod za statistiku: Popis stanovništva 1991.: Uporedni podaci 1971., 1981., 1991. godina,
- [9] EU IPA II Action Programme for Bosnia and Herzegovina for the year 2014.

KNJIGE

- [1] Federalni zavod za programiranje razvoja FBiH:
 - a. "Makroekonomski pokazatelji po kantonima za 2013. i 2014. godinu"
 - b. "Socioekonomski pokazatelji po općinama u FBiH u 2014. godini"
 - c. "Izvještaj o razvoju FBiH za 2014" septembar, 2015. godine
 - d. "Strategija razvoja FBiH 2010 – 2020. godine".

INTERNET IZVORI

- [1] <http://moodle.org/sites/index.php?country=RS#M>
- [2] <http://www.babson.edu/news-events/babson-news/Pages/2016-babson-releases-2015-survey-of-online-learning.aspx>
- [3] <http://www.efqm.org/efqm-model/model-criteria>
- [4] <http://www.mpn.gov.rs/strategije-2020/>
- [5] <http://www.open.ac.uk/>
- [6] <http://www.qualitygurus.com/gurus/list-of-gurus/w-edwards-deming>
- [7] <https://www.kaplanuniversity.edu>

POSTMODERNO OBRAZOVANJE I DIGITALNA EKONOMIJA U KONTEKSTU EVROPEIZACIJE ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA

Akademik prof. dr Slobodan Nešković, email: slobneskovic@gmail.com

Univerzitet Privredna Akademija u Novom Sadu, SKAIN, Beograd,

Professor Honoris Causa Ukrainska Tehnološka Akademija - UTA, Kijev,

Professor Honoris Causa Univerzitet "Sveti Kiril i Metodij" Veliko Trnovo, Bugarska

Sažetak: Globalni trendovi inicirali su korenite promene u svim sferama društva, zasnovane na znanju i primeni visokih tehnologija. Postmoderno obrazovanje predstavlja osnovni postulat i strateški resurs prosperiteta svih tvorevina, tako i zemalja Zapadnog Balkana. Digitalna, odnosno internet ekonomija koncipirana je u funkciji ostvarivanja konkurenčne prednosti na nacionalnom, regionalnom i planetarnom nivou. Zahteva se optimalno korišćenje intelektualnih i proizvodnih kapaciteta u raspoloživim područjima organizovanja. Evropeizacija država navedenog subregiona podrazumeva inkorporaciju postojećih programske dokumenata Evropske Unije, utemeljenih na implementaciji savremenih informaciono komunikacionih sistema i permanentnom osposobljavanju. Nova paradigm obrazovanja i digitalna ekonomija moraju se usaglasiti sa potrebama jedinstvenog tržišta, pri čemu se favorizuju inovativnost i preduzetništvo u kontekstu održivog društvenog razvoja.

Ključne reči: postmoderno obrazovanje, digitalna ekonomija, znanje, evropeizacija, informacione komunikacione tehnologije, inovativnost, Zapadni Balkan

POST-MODERN EDUCATION AND DIGITAL ECONOMY IN THE CONTEXT OF THE EUROPEANIZATION OF THE WESTERN BALKANS COUNTRY

Abstract: Global trends have sparked radical changes in all spheres of society, based on the knowledge and application of high technologies. Postmodern education is the basic postulate and strategic resource for the prosperity of all creatures and the countries of the Western Balkans. Digital or Internet economies are designed to achieve competitive advantages at the national, regional and planetary levels. The optimal use of intellectual and production capacities in the available areas of organization is required. The Europeanization of the countries of the said subregion implies the incorporation of the existing European Union program documents, based on the implementation of modern information and communication systems and permanent training. The new education paradigm and the digital economy must be harmonized with the needs of a single market, while fostering innovation and entrepreneurship in the context of sustainable social development.

Key words: post-modern education, digital economy, knowledge, Europeanization, information communication technologies, innovation, Western Balkans

UVOD

Procesi globalizacije u poslednjih nekoliko decenija implicirali su niz tehnoloških i društvenih promena, koje su transformisale svetsko tržište i uticale na poslovno okruženje. Period industrijalizacije dostiglo je svoj vrhunac i faktori na kojima je počivala dotadašnja uspešnost ekonomija nisu više bili dovoljni. Navedene promene su rezultirale time da je industrijsko doba zamenilo postmoderno doba - doba nove ekonomije, koje nosi epitet "Ekonomije znanja", odnosno "Digitalne/Internet ekonomije". Proces globalizacije je "smanjio svet" i nametnuo niz novih izazova u procesu stvaranja i održavanja privrednog razvoja i konkurentnosti. Savremeno poslovanje odvija se na globalnom nivou, konkurenca je ogromna, pa se danas, u cilju opstanka na tržištu, mora brzo reagovati na promene, permanentno se prilagođavati i strateški upravljati znanjima i informacijama.

Prema OECD današnju globalnu ekonomiju pokreće i nosi - znanje. Zato u savremenom društvu, znanje i obrazovanje postaju jedni od značajnijih faktora razvoja i izuzetno važan razvojni resurs. Postmoderno obrazovanje, pored ostalih bitnih komponenti, ima odlučujuću ulogu ne samo za napredak jedne zemlje uopšte, nego i za napredak svakog pojedinca. Jedna od najvidljivijih karakteristika današnjeg vremena jeste brzina širenja rasta znanja. Razvoj tehnologija i masovna upotreba računara doveli su do toga da se danas za godinu dana na internetu pojavi više informacija nego ukupno u svim prethodnim godinama ljudske istorije. Može se reći da se danas ukupno znanje udvostručava iz sata u sat.

Poslednjih decenija veliki broj nacionalnih ekonomija se transformišu iz proizvodnih ekonomija u digitalne ekonomije. Ovaj proces u velikoj meri je omogućen primenom informaciono-komunikacionih tehnologija. Privrede znanja su one koje su zasnovane na proizvodnji, distribuciji i korišćenju znanja i informacija. Ovo ima direkstan uticaj na porast investicija u visoke tehnologije, visokosofisticirani rad i porast

produktivnosti. Mnoge zemlje danas ne mogu da budu konkurenti zemljama koje imaju razvijenu masovnu proizvodnju ili druge resurse. Zato je od izuzetne važnosti da se kroz primenu informaciono-komunikacionih tehnologija u obrazovnom sistemu razvijaju konkurentni ljudski resursi. Kvalitetom radne snage i primenom informaciono-komunikacionih tehnologija u savremenom svetu je moguće obezbediti značajno mesto u globalnoj zajednici.

Pored informacija, znanje postaje najvažniji činilac uspeha na svetskom tržištu. Znanje uključuje informacije, ali takođe uključuje i umeti (know-how), razumeti (know-why) a ekomska budućnost i razvoj zemalja sve manje zavise od prirodnih bogatstava, a sve više od ljudi koji rade u njih i za njih. Koliko će oni biti uspešni u svom poslu, umnogome zavisi od znanja koje su stekli tokom školovanja i koja stiču tokom svog života i rada. Razlike u znanju i tehnološkoj primeni znanja postaju glavni faktori koji dele uspešne od neuspešnih. Tehnološki napredak, znanje, obrazovanje, stručno osposobljavanje, slobodno kretanje rada i kapitala kao i drugi faktori kvaliteta znanja postali su generatori rasta koji dovodi do razvoja i poboljšanja konkurentске prednosti.

1. POSTMODERNO OBRAZOVANJE I IK TEHNOLOGIJE

Nekada se monopol nad znanjem mogao zadržati prilično dugo, a kompanije i države su imale desetine godina vremena da svoje specifične prednosti i jedinstvenosti iskoriste na globalnom nivou. Pošto se znanje veoma sporo širilo, konkurentima je trebalo prilično dugo da saznaju šta se dešava i da "prekopiraju" ideju. To, međutim danas više nije slučaj, jer se znanje širi svetom gotovo trenutno. Uspeh i opstanak u ovakovom okruženju mogu da ostvare samo oni koji su sposobni da proizvode i permanentno uvećavaju sopstveno znanje i strateški upravljaju njime.

Istorijski je pokazala i dokazala da je svaki ekonomski razvoj bio bitno determinisan naučno-tehnološkim razvojem.

U toku istorijskog razvoja ljudskog društva menjala se uloga nauke, ali i uloga čoveka kao glavnih pokretača promena. "Za vreme prve naučno-tehnološke revolucije, čovek - radnik bio je glavni pokretač promene, a za proizvodnju je bilo važno iskustvo. Glavna uloga nauke u ovom periodu bila je analizirati šta se dogodilo i kako nešto radi. Za vreme druge naučno-tehnološke revolucije, iskustvo je zamenjeno znanjem. U toj fazi nauka je pokretačka, a nosilac razvoja je čovek-stručnjak. Danas, u periodu treće naučno-tehnološke revolucije, za razvoj je ključna nauka. Ona je predvodnička, jer se napredak postiže na temelju rezultata naučnih istraživanja" (Sundać, Švast, 2009).

Dodatna vrednost koja se danas stvara u poslovnom procesu proizlazi, pre svega, iz znanja, sposobnosti i veština ljudi koji učestvuju ili sarađuju u njemu. Ljudsko znanje je osnova na koju se moraju osloniti sve savremene kompanije ako žele dostići visoke standarde na današnjem izuzetno konkurentnom globalnom tržištu. U skladu sa novonastalim trendovima, uspešna budućnost i put razvoja svake zemlje mora biti privreda koja je utemeljena na znanju, tj. visokom obrazovanju. Zaokret ka informatičkom i tehnološkom razvoju pokazuje da savremeno društvo proživljava velike promene, kakve se po dimenzijama i bogatstvu sadržaja ne pamte u dosadašnjem razvoju ljudskog društva. Nove tehnologije doprinele su da obrazovanje postane masovnije, dinamičnije, fleksibilnije i otvorenije. Novi trendovi, koji su uslovljeni promenama na globalnom tržištu, uslovljavaju promene i u obrazovanju. "U prelazu iz industrijskog društva u informatičko društvo važno je uočiti da je strategijski resurs u industrijskom društvu bio kapital, dok je to u informatičkom društvu znanje, koje ne samo da se obnavlja već se i samo iz sebe razvija" (Nešković, 2011).

Tabela br. 1. Uporedna analiza tradicionalnog i savremenog obrazovanja (Nešković, 2017)

TRADICIONALNO OBRAZOVANJE	OBRAZOVANJE PODRŽANO IKT TEHNOLOGIJAMA
<ul style="list-style-type: none"> - Nastava orientisana na realizaciju sadržaja programa - Pasivni model prenošenja nastavnog sadržaja - Naglasak je na predavaču i procesu podučavanja - Prati se i vrednuje realizacija programa - Nedovoljno podsticanje učenika na aktivno usvajanje znanja - Nema fleksibilnosti u vremenu i mestu realizacije nastavnog procesa - Primjenjuje se frontalni oblik rada - Koriste se klasična nastavna sredstva i klasični pedagoški principi - Koriste se štampani nastavni materijali i klasični modeli za njihovo prikazivanje - Mesto održavanja procesa je klasična učionica - Ne primjenjuju se savremena IKT sredstva 	<ul style="list-style-type: none"> - Nastava orientisana na realizaciju ciljeva i ishoda - Naglasak je na učeniku i procesu učenja - Promenjena je uloga predavača u nastavi - Prati se i vrednuje kvalitet obrazovanja - Meri se stepen ostvarivanja ishoda - Učenik zauzima centralno mesto - Koriste se internet, baze znanja i obrazovni softveri - Koriste se interaktivni modeli rada - Na snazi je moderna teorija učenja - Koriste se multimedijalni interaktivni modeli - Interdisciplinarnost - Virtualna realnost - Povećavaju se finansijski i ekonomski efekti - Uz primenu internet servisa omogućeno je daljinsko učenje, tj. online učenje

Nepredvidljivo i promenljivo okruženje visoke složenosti, zahteva posedovanje adekvatnih znanja o korišćenju i evaluaciji stalno novih informacija. U kontekstu dinamike promena, potreba za postmodernism obrazovanjem podrazumeva obrazovanje u cilju ovladavanja potrebnim veštinama i informacijama za upotrebu novih radnih programa. To zahteva novu konцепцију obrazovanja - obrazovanje za moderno društvo. Porast broja stanovnika, rast tražnje i ograničenost resursa doveli su do toga da privreda traži najkvalitetnije i najkreativnije kadrove, najmoderniju opremu i najbolju tehnologiju.

Činjenica je da su danas najbogatije zemlje sveta postigle sopstvenu konkurenčnost permanentnim učenjem, istraživanjima, inoviranjem, strateškim upravljanjem sopstvenim znanjima i

implementiranjem informaciono-komunikacionih tehnologija u poslovne i sve druge procese. Obrazovanje pozitivno doprinosi ekonomskom rastu na dva načina (Nešković, 2015):

1. Jača kvalitet radne snage i doprinosi porastu produktivnosti radnika;
2. Obrazovanja radna snaga sposobnija je za inovacije i usvajanje novih tehnologija.

Slika br. 1. Prikaz informaciono-komunikacionih tehnologija u obrazovanju (Nešković, 2014)

Konvencionalno, tradicionalno obrazovanje bazira se na prepostavci reproduktivnog, statičkog i teorijskog pristupa. Međutim, takav obrazovni sistem ne funkcioniše u savremenom društvu, jer stvara kadrove koji nemaju sposobnost adekvatnog reagovanja na promene u društvu.

Savremeni koncept obrazovanja gleda na obrazovanje kao na proces kontinuiranog učenja koji se odvija tokom čitavog života. Modernom društvu potrebne su nove veštine i dodatna znanja, uz stalno promovisanje održivosti. Jasno je da je obrazovanje postalo osnovni instrument i temeljna snaga razvoja, ne samo u životu i ponašanju pojedinca, već i u načinu upravljanja državama i zajednicama na globalnom nivou. Bez obzira od kojih se ciljeva polazi, osnovni kvalitet savremenog obrazovanja treba da bude prelaz od reproduktivnog ka produktivnom obrazovanju, od statičkog ka dinamičkom, od neprimenljivog ka operativnom. Sve navedeno, uslovjava neophodnost da se obrazovni sistem razvija u skladu sa zahtevima i potrebama modernog društva zasnovanog na znanju. Sve veći značaj resursa znanja suočava pojedince sa novim zahtevima, izborima i novim

odgovornostima. Koncept obrazovane osobe podrazumeva obrazovanje koje će razvijati sposobnosti za razumevanje i upotrebu stalno novih znanja i koje će svakom pojedincu u savremenom društvu obezbediti zahtevanu spremnost i pismenost.

Globalni procesi u ekonomiji i društvu podstakli su niz promena i u sistemu obrazovanja. Postmoderno obrazovanje danas je postalo sistem zasnovan na otvorenosti i povezanosti sa tehnologijom, što zahteva stalno dograđivanje njegove strukture i prilagođavanje promenama u okruženju.

Nove komunikacione tehnologije i internet obezbedili su nove mogućnosti za obrazovanje, ali to podrazumeva i formiranje novih zahteva u odnosu na tradicionalne obrazovne institucije. Održavanje standarda nastave i očuvanje kvaliteta rada obrazovnih ustanova danas je moguće jedino korišćenjem informaciono-komunikacionih tehnologija i konstantnim inovacijama u nastavnom procesu (Nešković, 2018).

Uticaj globalizacije na obrazovanje uzrokovani je uticajem globalizacije na proces proizvodnje. Kako se globalna privreda širi, javlja se potreba za specijalističkim obrazovanjem i odgovarajućom radnom snagom. Posebno je zanimljiv uticaj globalizacije trendova u privredi na obrazovanje. Istraživanja pokazuju a praksa potvrđuje, da ekomska globalizacija i informatička revolucija zahtevaju radikalne promene u samoj prirodi procesa učenja i modernizaciji sistema obrazovanja. Najvažniji zadatak obrazovanja je da prati promene u svim sferama i da sprovodi promene u odnosu na njih. Tradicionalno određenje obrazovanja polazi od shvatanja obrazovanja kao sistematskog sticanja naučnih znanja o prirodi, društvu i ljudskom mišljenju.

Međutim, savremeno shvatanje obrazovanja polazi od toga da je obrazovanje sistem institucionalnog sticanja znanja i osposobljavanja ljudi da stiču znanja, veštine i navike koje su im potrebne, a 21. vek ističe da diploma nije garancija za posao, ukoliko se ne poseduju odgovarajući lični kvaliteti kao što su (Nešković, 2016):

- sposobnost za timski rad i saradnju
- osećaj odgovornosti i lične discipline
- sposobnost donošenja odluka i spremnost da se rizikuje
- inicijativnost, radoznalost i kreativnost
- profesionalizam, težnja ka perfekciji dosezanju graničnih mogućnosti i dr.

Važnost znanja u ljudskom životu, življenju i delovanju postaje sve veća. Ono doprinosi širenju i produbljivanju ljudskog saznanja i spoznaje, unapređenju praktičnog delovanja u svim područjima čovekovih interesa, razvijanja, bržem i lakšem poslovnom delovanju, upravljanju poslovnim procesima i ekonomisanju raspoloživim resursima, potpunijem ostvarivanju ljudskih prava i sloboda, učešću u donošenju društvenih i državnih odluka i usmeravanju puta u budućnost. Sve to utiče na motivisanost pojedinca i svake zajednice u sticanju više znanja i na razvijanje informaciono-komunikacione sposobnosti i kulture, tim pre, što informaciono-komunikaciono znanje postaje jedan od glavnih uslova za napredovanje u poslu, u struci, u svakom području ljudske i ekonomske delatnosti, odnosno u životu i radu svakog pojedinca i zajednice.

2. Digitalna ekonomija u kontekstu evropeizacije Zapadnog Balkana

Ubrzane promene koje determinišu proces globalizacije dovele su do velikih promena na tržištu. Tradicionalno tržište zamenilo je novo tržište, koje je dinamično, promenljivo i bogato raznim informacijama. Svi učesnici na tržištu danas se bore da pronađu takve izvore konkurenčne prednosti, koji će im donositi bolje finansijske i druge performanse. Cilj je biti bolji od drugih, a to se danas može postići

isključivo znanjem, inovativnošću i kreativnošću. U tzv. "staroj ekonomiji" ključ konkurenčne sposobnosti bio je u jeftinoj radnoj snazi, sirovinama i mehanizaciji.

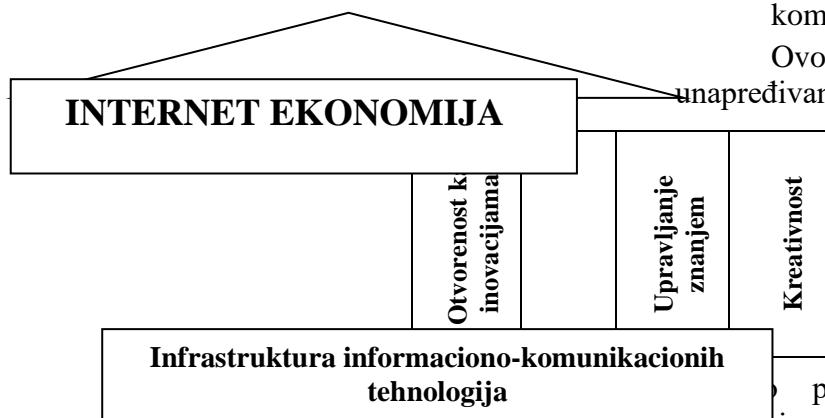
Današnje globalno okruženje evidentno karakterišu konstantne promene, jačanje konkurenčije i tržišna neizvesnost, ekspanziju digitalne ekonomije, gde uspeh postižu samo oni koji brzo uče, brzo reaguju na promene i koriste sva raspoloživa znanja i informacije. Pored toga, za ostvarenje ciljeva od ključnog značaja su dobro osmišljene i implementirane strategije sa svrhom da usmere na najefikasnije ostvarenje ciljeva i odgovore na promene iz okruženja. Cilj je stvarati konkurenčne prednosti brže nego što ih konkurenčija može prekopirati i zato aktivnosti treba usmeriti na segmente u kojima je zemlja već stekla pozitivan status, uz što efikasnije korišćenje proizvodnih, intelektualnih i informaciono-komunikacionih resursa. To je jedini put koji osigurava konkurentnost i opstanak u današnjem globalnom poslovnom ambijentu i samo primenom ovih pravila zemlje će biti sposobne da se takmiče sa bilo kim, bilo gde i bilo kada (Nešković, 2014).

Danas je u celom svetu prisutan trend promena obrazovnog sistema. U skladu sa novonastalim promenama, sistem obrazovanja mora da uključuje primenu informaciono-komunikacionih tehnologija. Tradicionalni oblik nastave, gde je predavanje centralni deo nastavnog procesa, pokušava se zameniti efikasnijim oblikom učenja. Visoko globalizovano vreme i promenjeni načini obavljanja poslova od procesa obrazovanja zahtevaju fleksibilnost, spretnost, brzo učenje i prilagođavanje situaciji. Imajući u vidu stalnu progresiju tehnologije, primena savremenih tehnoloških rešenja u učenju podrazumeva sva savremena rešenja primenljiva za proces nastave, uključujući i mogućnost veštačke inteligencije, simulacije procesa i virtuelizacije određenih procesa u sferi obrazovanja.

Istraživanja u svetu pokazuju da informaciono-komunikaciona nastavna sredstva omogućavaju kontrolu, regulisanje, upravljanje nastavom i učenje putem stalne povratne veze koja ima snažnu motivacionu moć. Savremeni digitalni uređaji

omogućavaju potpuno drugaćiju organizaciju nastavnog vaspitnog rada i obezbeđuju bolju i efikasniju emisiju ili apsorpciju znanja. Primena informacičkih komunikacionih tehnoloških rešenja u obrazovanju predstavlja osnovni pokretač razvoja obrazovnog procesa. Savremenom obrazovanju potrebno je aktivno učenje, koje je zasnovano na raspoloživoj tehničkoj podršci. Uvođenje savremenih tehnologija u nastavni proces uslovilo je značajne promene postojećih metoda podučavanja i obrazovanja (Nešković, Jovanović, 2017).

Slika br. 2. Komponente neophodne za razvoj u "Internet ekonomiji"

Da bi se išlo u korak s vremenom, neophodno je uneti inovacije u obrazovnu delatnost. Implementacija informaciono-komunikacionih tehnologija u obrazovni proces podrazumeva podsticanje novih pristupa nastavi i novih metoda učenja, koji za cilj imaju unapređenje kvaliteta učenja. Te inovacije moraju biti usmerene ka podizanju nivoa i kvaliteta rada, uz što racionalnije korišćenje kadrova, vremena i kreativnosti nastavnika i učenika. Tehnologija implementirana u obrazovni proces ima veliki značaj i važne pedagoške efekte, kako za nastavnike, tako i učenike. Nastavnicima ove tehnologije omogućjavaju da koriste savremene nastavne metode, da usmeravaju učenike ka istraživanju, da uvek imaju povratnu informaciju o usvojenom znanju i sl. S druge strane, informaciono-komunikacione tehnologije u nastavi učenicima omogućavaju da razvijaju sposobnost samostalnog rada, da lako i efikasno međusobno razmenjuju svoja znanja, da koriste raznolike izvore informacija i dr.

Najvrednije znanje koje se danas može dobiti jeste sticanje informatičke pismenosti, tj. znanje o tome kako, gde i na koji način najlakše pronaći potrebnu informaciju.

Adekvatna primena informaciono-komunikacionih tehnologija u obrazovnom sistemu jedne zemlje podrazumeva tri sledeća koraka (Babić, Matković, Šošić, 2006):

1. osposobljenost nastavnog kadra
2. obezbeđivanje finansijskih sredstava za nesmetano funkcionisanje i usavršavanje obrazovnog sistema
3. prihvatanje i implementacija savremenih informaciono-komunikacionih tehnologija

Ovo su tri presudna uslova za unapređivanje obrazovanja i stvaranje preduslova za razvoj najvažnijih resursa jedne zemlje - ljudskih resursa. Takođe, ovo je i jedini način da zemlje koje nemaju povoljne geografske, prirodne ili druge resurse pariraju i budu konkurentne razvijenim zemljama. Ključni segment jeste primena informaciono-komunikacionih tehnologija u razvijanju konkurenetskog intelektualnog potencijala. Povećana civilizacijska potreba za rešavanjem problema doveća je do toga da je bilo samo pitanje trenutka kada će obrazovanje doživeti ekspanziju i preći granicu tradicionalnog.

Međutim, zbog ograničenosti tehnike prenosa informacija u prošlosti nisu postojale fizičke mogućnosti za ozbiljniji razvoj učenja na daljinu. Ranije nije bilo današnjih tehnoloških dostignuća kao što su računari i internet, pa se učenje na daljinu realizovalo putem tadašnjih sredstava komunikacije među ljudima na udaljenim geografskim područjima. To su prvenstveno bila razna pisma i prepiske jer je tada pošta bila najrazvijeniji oblik komunikacije (Nešković, 2016).

Napredak u razvijanju i realizaciji dešava se pronalaskom radia i televizije kada dolazi do neslućenih mogućnosti prenošenja znanja na daljinu. Omogućen je masovan i brz prenos informacija na velike geografske udaljenosti. Tek otkrićima novih, bržih i moćnijih načina prenosa

informacija stvoreni su uslovi za razvoj savremenih načina sticanja znanja. Nove mogućnosti obrade zvuka i slike sada su postale pristupačne svima kojima je bio dostupan lični računar. Otvorene su mogućnosti lakšeg i jeftinijeg kreiranja multimedijalnih obrazovnih sadržaja, a pojavom interneta i mogućnost da se ovi sadržaji razmenjuju širom sveta. Mnoštvo ideja i mogućnost njihove brze razmene i distribucije posredstvom interneta značajno je poboljšalo kvalitet obrazovnog materijala, a pojavilo se i interesovanje za individualizaciju procesa učenja. Osim klasičnog obrazovanja, danas postoji i potreba permanentnog sticanja novih znanja tokom celog života, što je rezultat stalnih promena tehnologije i uvođenja kompjuterske tehnologije u gotova sva područja ljudske delatnosti.

Danas živimo u tehnološki bogatom okruženju pa su i u obrazovanju neophodne promene u skladu sa imperativima obrazovanja za 21. vek. U tom smislu, u postmoderno obrazovanje se uvode multimedijalni sistemi, kompjuterski podržano učenje, učenje na daljinu, virtuelne škole i druge tehnologije koje dovode do povećanja aktivnosti učenika, kvalitetnijeg vrednovanja znanja i napredovanja u skladu sa individualnim sposobnostima i predznanjima.

U uslovima savremene nastave više se ne postavlja pitanje da li treba primenjivati savremene informaciono-komunikacione tehnologije, već kako i na koji način primeniti nove tehnologije da bi se poboljšao kvalitet nastave, a učenje postalo efikasnije. Kao najperspektivnija oblast 21. veka infomaciono-komunikacione tehnologije nude mogućnost da se iskoriste prednosti interneta i nova znanja usvoje učenjem na daljinu. Klasični oblici obrazovanja u učionici sve češće se zamenjuju savremenijim oblicima uz korišćenje prednosti informacionih i komunikacionih tehnologija. Jedna od osnovnih karakteristika ovakvog načina edukacije jeste to što nema neposrednog kontakta između učitelja i učenika.

Ovaj metod obrazovanja otvara nove mogućnosti za doživotno učenje ljudi svih starosnih doba bez obzira na to gde se lokacijski nalaze. Tradicionalno

obrazovanje, takođe, svima pruža priliku da se školju, ali zahteva redovan odlazak na predavanja, što često može da podrazumeva i selidbu u drugi grad ili duga putovanja do mesta učenja. Jedna od najvećih prednosti učenja putem interneta jeste upravo uštada vremena i novca i mnogo jednostavniji način da se steknu potrebne veštine. Mnogo vremena koje iziskuje tradicionalno obrazovanje glavni je razlog koji sprečava mnoge zaposlene ljude, kao i one sa porodicom, da se usavrše. S druge strane, on-line školovanje nudi slobodu da se pojedinac sam organizuje i odluči u kom trenutku će putem interneta odgledati predavanja, rešavati testove ili postaviti pitanja predavaču u vezi s eventualnim nejasnoćama. Ovakvo obrazovanje predstavlja idealno rešenje za sve one koji ma vreme igra veliku ulogu u životu i radu.

Međutim, da bi se unapredilo obrazovanje, neophodno je implementirati primenjenu informatiku u obrazovni sistem. Bitan preduslov za to jeste informatička sposobljenost i pismenost, kako nastavnika, tako i učenika. Obrazovanje potpomognuto informacionim tehnologijama podrazumeva najmanje tri osnovne komponente (Zgaga, P. et al. 2013):

1. Kompjuterski podržano učenje (Computer Assisted Learning) - se najčešće koristi i pogodno je za ostvarivanje interakcije kako bi se unapredila postojeća tehnologija učenja a nastava učinila dinamičnijom i interesantnijom u cilju sticanju novih znanja. Kompjuterski podržano učenje uključuje multimedijalni obrazovni softver, računarske simulacije, virtuelnu realnost, veštačku inteligenciju i dr. Korišćenje informacionih tehnologija omogućava individualno sticanje znanja, stalne povratne informacije, praćenje napredovanja i realnije vrednovanje znanja.
2. Kompjuterski podržano istraživanje (Computer Assisted Research) - se

koristi na visokoškolskim institucijama za teorijska istraživanja literature iz različitih oblasti i za empirijska istraživanja uz upotrebu adekvatnog statističkog softvera. Teorijsko istraživanje literature danas je skoro nezamislivo bez upotrebe kompjuterske tehnologije jer se skoro sve značajnije knjige, radovi, studije i zbornici sa stručnih i naučnih skupova prevode u elektronska izdanja.

3. Učenje na daljinu (Distance Learning) - se definiše kao metod učenja koji ne zahteva fizičku prisutnost učenika na mestu određenom za predavanja. Kada se govori o učenju, tj. obrazovanju na daljinu, u upotrebi je čitav niz termina poput: distance learning, digital learning, distance education, e-learning, on-line education, virtual education i dr. On-line učenje već godinama unazad predstavlja novi talas obrazovanja, koji zbog svojih prednosti postaje sve popularniji širom sveta. U želji da ujednače nivo znanja koji se daje učenicima, mnogi univerziteti u svetu su uveli praksu razmene ideja korišćenjem informaciono-komunikacionih tehnologija. Profesori sve češće drže predavanja na matičnom fakultetu a to se putem interneta prenosi na druge lokacije, što znatno smanjuje materijalne troškove.

Današnje doba karakteriše brz razvoj nauke, tehnike i tehnologije kao i naglo povećavanje znanja. Brojni rezultati naučnih istraživanja sve više se primenjuju u proizvodnji i svakodnevnom životu, što je doprinelo da se naučni i tehnički progres vrši i u oblasti obrazovanja. Danas se obrazovanje ne stiče samim dobijanjem diplome, već je neophodno permanentno obrazovanje - to je preduslov savremene produktivnosti i kvaliteta proizvodnje, a

samim tim i nacionalnog rasta, razvoja i konkurentnosti. Uspešan razvoj informacionog društva prepostavlja odgovarajući stepen znanja i veština, kako kod stručnjaka raznih profesija, tako i kod svih građana. Ključni zahtevi za razvoj i primenu informaciono-komunikacionih tehnologija u obrazovanju su (Nešković, Jovanović, 2017):

- uspostavljanje modernog obrazovnog sistema koji je prilagođen potrebama informacionog društva;
- razvoj digitalnih obrazovnih sadržaja;
- obučenost predavača za korišćenje IKT;
- podizanje nivoa znanja i veština za korišćenje IKT kod najšire populacije;
- sposobljenost za primenu IKT na što većem broju radnih mesta (jer se tako podiže stepen efikasnosti, poboljšava kvalitet rada i obezbeđuju bolji poslovi);
- uvođenje savremenog koncepta e-učenja i otvorenog učenja na daljinu;
- razvoj koncepta obrazovanja i učenja tokom čitavog života;
- uključivanje društvenih grupa sa posebnim obrazovnim potrebama i dr.

Moderna organizacija nastave danas je nezamisliva bez uvođenja inovacija. Informaciono-komunikacione tehnologije moraju da budu integralni deo obrazovnih programa, obrazovni programi i nastavni procesi prilagođeni potrebama informacionog društva, a nastavni kadrovi i učenici sposobljeni za moderne oblike nastave. Neophodno je integrisanje ovih tehnologija u sve aspekte obrazovnog procesa sa ciljem efektivnijeg i efikasnijeg obrazovanja. Time se postižu veštine vezane za informaciono-komunikacione tehnologije koje su odlučujuće za konkurentnost nacionalnih ekonomija i povećanje mogućnosti za nove poslove i zapošljavanje. Visoko obrazovanje igra značajnu ulogu u

integracijskim procesima i podsticanju privrednog i društvenog razvoja. Praćenje globalnih trendova i istraživanje u reformskim procesima visokog obrazovanju su neophodni, a reforme treba da se zasnivaju na naprednim tehnologijama, znanjima i veštinama u različitim oblastima. Trend razvoja visokog obrazovanja i međunarodnog usklađivanja sistema visokog obrazovanja postoji u svim delovima sveta.

Da bi obezbedila održiv razvoj i bezbednu budućnost zemalja Zapadnog Balkana, Evropska unija je 2000. g. usvojila strategiju razvoja poznatu kao Lisabonska strategija sa strateškim ciljevima da EU do 2010. godine, postane najkonkurentnija i najdinamičnija privreda na svetu, zasnovana na znanju i sposobna da ostvari održivi ekonomski rast. Ključna komponenta ove strategije bila je razvoj i unapređenje znanja, što je podrazumevalo veća ulaganja u obrazovanje i stručno usavršavanje, naučna i tehnološka istraživanja i inovacije. Međutim, neki od strateških ciljeva Lisabonske strategije ostali su neostvareni pa je u EU počeo proces stvaranja novog strateškog okvira koji je rezultirao dokumentom "Evropa 2020: strategija za pametni, održivi i inkluzivni rast", koji ima za cilj ekonomski razvoj EU zasnovan na znanju uz očuvanje životne sredine, visok nivo zaposlenosti, produktivnosti i socijalne kohezije. Obrazovanje predstavlja jednu od centralnih tema i ove strategije a podrazumeva korišćenje alternativnih instrumenata i mehanizama u implementaciji politika EU, poput Programa za celoživotno učenje, Tempus-a, Erasmus Mundus-a i dr. Strategija je zacrtala pet ciljeva, od kojih se dva direktno odnose na visoko obrazovanje i istraživanje: min. 3% BDP-a treba da se izdvaja za istraživanje i razvoj; najmanje 40% mlađe generacije bi trebalo da poseduje tercijarni nivo obrazovanja ili diplomu; ideo odraslih (30-34 godina starosti) sa obrazovanjem na tercijarnom nivou treba da bude najmanje 40%; u proseku najmanje 15% odraslih treba da učestvuje u učenju tokom čitavog života.

Ova strategija nije bitna samo za države članice EU, već predstavlja i značajan potencijal za države kandidate za

članstvo u EU kojima pripada i države Zapadnog Balkana. U procesu globalnih a posebno evropskih integracija, Srbija, BiH i druge zemlje ulažu velike napore u prilagođavanje visokog obrazovanja svetskim tokovima. Najveći deo aktivnosti usmeren je na implementaciju svih delova bolonjskog procesa i ostvarenju ciljeva Lisabonske strategije i dokumenta "Evropa 2020" po pitanju visokog obrazovanja. U skladu sa tim, naša zemlja je uzela učešće u programima Tempus, Erasmus Mundus, kao i u drugim programima EU iz oblasti visokog obrazovanja (Nešković, 2018).

ZAKLJUČAK

Obrazovanje predstavlja kolevku društva i riznicu znanja, ali ga treba stalno usavršavati i bogatiti novim saznanjima u skladu sa razvojnim potrebama savremenog društva. Pod postmodernim obrazovanjem podrazumeva se, pre svega, modernizacija sredstava i pomagala u nastavnom procesu u vidu uvođenja nove obrazovne tehnologije (kompjutera, video tehnike, digitalnog obrazovanja, učenja na daljinu i sl.), kao i obogaćivanje nastavnog sadržaja, internacionalizaciju znanja, globalizaciju sistema obrazovanja, visoku specijalizaciju obrazovnih profila i dr. Promene koje sa sobom donosi razvoj informacionih tehnologija, mogućnost korišćenja raznih izvora znanja koji više nisu ograničeni samo na knjigu, kao i novi sistem komuniciranja, povlače za sobom jednu novu atmosferu - nastavnici nisu više jedini izvori znanja i informacija, niti je škola jedini centar učenja i razvoja. Ovakva situacija utiče na to da se sistem vrednosti bitno menja i produbljuje, obavezujući nastavni kadar da se stalno usavršava, bude u toku sa promenama i konstantno radi na svom dodatnom obrazovanju, kako bi učenike uputio u sve ono što će od njih u budućnosti zahtevati savremeno društvo. Danas se od obrazovnih institucija u sve većoj meri očekuje da pruže adekvatno opšte obrazovanje, razvijaju etičke vrednosti, formiraju karakter i usade ključne vrednosti neophodne za dalji život. Sve su to vrednosti koje će u budućnosti mладима omogućiti bolje šanse za uspešan posao i zaradu, tj. ekonomsku sigurnost.

Stvaranje društva znanja je primarni zadatak svakog postmodernog društva. Nekad je znanje bilo povlastica i nije mu mogao pristupiti i koristiti ga svako. Danas, zahvaljujući internetu, znanje je dostupno svima a tradicionalna nastava evidentno više nije jedini način da se dođe do znanja i veština. Iako je većina ljudi i dalje skeptična kada se pomene usavršavanje putem interneta, ovaj način edukacije nastao je upravo kako bi se izbegli svi nedostaci koje tradicionalno obrazovanje nosi sa sobom. Ušteda vremena i novca, kao i dostupnost obrazovnih programa svima, u svaku dobu, bez obzira na to gde se nalaze, samo su neki od razloga zbog kojih sve veći broj ljudi dolazi do znanja učeći uz pomoć svog računara. U savremenom obrazovanju prisutna je široka lepeza izvora znanja čime se povećava kvantitet znanja, napreduje digitalna ekonomija, a primenom obrazovne tehnologije poboljšava se kvalitet znanja. Zato je danas neophodno što više koristiti savremenu obrazovnu tehnologiju.

Vreme u kome se nalazimo je vreme velikih promena gde tehnologija u svim oblastima života svakodnevno napreduje. U skladu sa tim, napreduje i područje obrazovnih tehnologija. Pre svega, samo obrazovanje postaje potrebnije nego ikad. Uvođenje inovacija u obrazovni proces je reakcija na tradicionalnu nastavu u kojoj je dominantan frontalni oblik rada sa izraženom predavačkom funkcijom nastavnika. Ovakva nastava je često formalizovana, verbalizovana i neodvoljno očigledna, što smanjuje trajnost znanja i mogućnost povezivanja teorije sa realnim životom. Takođe, ovaj oblik nastave ne obezbeđuje dovoljnu interakciju između predavača i studenata, niti ostavlja dovoljno vremena za samostalne aktivnosti studenata u funkciji kvalitetnijeg ovladavanja nastavnim sadržajima. Rešenje ovih problema je implementacija informaciono-komunikacionih tehnologija u sistem obrazovanja i pružanje novih mogućnosti komunikacija.

LITERATURA

- [1] Antonijević, R. (2010), Obrazovanje za društvo znanja - prepostavke evropskih integracija, Filozofski fakultet, Beograd.
- [2] Babić, Z., Matković, T., Šošić, V. (2006), Strukturne promjene visokog obrazovanja i ishodi na tržištu rada, Privredna kretanja i ekomska politika, Vol. 16, No. 108.
- [3] Bubanj, R. (2007), Novi modeli savremenih obrazovnih procesa, Filozofski fakultet, Niš.
- [4] Elken, M., Gornitzka, Å., Maassen, P., Vukasović, M. (2011), European integration and the transformation of higher education, Oslo: University of Oslo.
- [5] Nešković, S. (2018), Reforme visokog obrazovanja država Zapadnog Balkana sa implikacijama na saobraćaj, ekologiju i održivi razvoj, 17. Međunarodno savjetovanje Internacionali Univerzitet Travnik i Rezekne Univerzitet Latvija, Univerzitet Janusz Korczak Poljska, Univerzitet Udine Italija, Ekološki istraživački institut Italija, "Trendovi, tehnološke inovacije i digitalizacija u saobraćaju, ekologiji i logistici u funkciji održivog razvoja" Vlašić - Travnik, 11 - 12. maj 2018, Travnik: Internacionalni Univerzitet Travnik, 2018.
- [6] Nešković, S., Jovanović, Ž. (2017), The Concept of Europeanization of the System of Higher Education in the Western Balkan Countries, Conference Innovation, ICT and education for the next generation, Thematic proceedings, Novi Sad: Faculty of Economics and Engineering Management, May 26 - 27 th 2017.
- [7] Nešković, S. (2014), Industrial intelligence and information warfare, with special emphasis on security companies, Proceedings Vol.1, 14th International Conference RaDMI

- 2014 "Research and Development in Mechanical Industry", 18-21. September 2014, Serbia, Scientific and Technical Center for Intellectual Property, Topola.
- [8] Nešković, S. (2014), Modern Technologies in the Context of International Economic Warfare, Proceedings 4th International Conference Emont-2014 "Economics and Management - Based on New Technologies", Scientific and Technical Center for Intellectual Property, Vrnjacka Banja, Serbia.
- [9] Nešković, S. (2015), Business Espionage and Intellectual Capital as a Relative Aspect of Tourism Industry, Paper Proceedings, 8th International Conference "Science and Higher Education in the Function of Sustainable Development - SED 2015" 02-03. October 2015, Business and Technical College of Vocational Studies, Užice, Serbia.
- [10] Nešković, S. (2015), Business spying and compromising information systems, Proceedings of the 1st International Conference "Knowledge Management and Informatics" 28-31. January 2015, Higher Technical School of Vocational Studies, Novi Sad.
- [11] Nešković S. (2016), Savremena paradigma korporativne sigurnosti i metodologija implementacije kriznog upravljanja u zemljama Zapadnog Balkana, Nauka i tehnologija, International Travnik University.
- [12] Nešković, S. (2011), Ekonomski špijunaža u savremenoj međunarodnoj konstelaciji, Ekonomija teorija i praksa, 4 (1).
- [13] Pečujlić, M. (2002), Globalizacija - dva lika sveta, Gutenbergova galaksija, Beograd.
- [14] Rodrik, D. (2013), Paradoks globalizacije - Zašto svetsko tržiste države i demokratija ne idu zajedno, Službeni glasnik.
- [15] Sundać, D., Švast, N. (2009), Intelektualni kapital - temeljni čimbenik konkurentnosti poduzeća, Ministarstvo gospodarstva, rada i poduzetništva, Zagreb.
- [16] Zgaga, P. et al. (2013), Higher education in the Western Balkans: Reforms, developments, trends, CEPS, Ljubljana.

PREGLED NOVIH TEHNOLOGIJA U JAVNOM MASOVNOM TRANSPORTU PUTNIKA

Prof. dr Pavle Gladović, dipl. inž. saobraćaja, email: anaipavle@gmail.com

Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu

dr Nemanja Deretić, dipl. inž. saobraćaja, email: nemanja.deretic@bbs.edu.rs

Beogradska poslovna škola, Visoka škola strukovnih studija

Sažetak: Savremeni javni masovni transport putnika ne može da se zamisli bez informaciono-komunikacionih tehnologija. Informacione tehnologije postaju nezamenljive kod opšteg informisanja korisnika, sistema karata i naplate i drugim sistemima javnog transporta putnika. Takođe, one pružaju mogućnost za uvođenje neprekidnih i pouzdanih usluga, a sve u cilju zadovoljenja korisnika za prihvatljivim nivoom kvaliteta usluge. Na početku rada je dat kratki prikaz nekih od najvažnijih događaja iz istorije razvoja javnog masovnog transporta putnika na svetskom nivou sa posebnim osvrtom na grad Beograd. Sistem javnog masovnog transporta putnika predstavlja jedan od najvažnijih elemenata transportne politike sa gledišta održivog razvoja i podizanja kvaliteta života stanovnika u gradovima. U radu su prikazane perspektive svih interesnih grupa prema sistemu javnog masovnog transporta putnika. U nastavku rada su predstavljeni novi trendovi u sistemu naplate transportne usluge i sistemu karata. Pored toga, dat je kratak pregled alternativnih tehnologija, koje se odnose na vozila i goriva i posebno za tehnologije punjenja električnih vozila.

Ključne reči: javni prevoz, transport putnika, nove tehnologije, vozila

A REVIEW OF NEW TECHNOLOGIES IN URBAN MASS PASSENGER TRANSPORT

Abstract: Modern urban mass passenger transport cannot be imagined without the use of information and communication technologies. Information technologies become irreplaceable in general informing of users, system of tickets and billing and other systems of public passenger transport. They also provide the ability for introducing uninterrupted and reliable services, in order to satisfy users for an affordable level of quality of service. The paper first provides a brief overview about some of the most important events in the history of the development of urban mass passenger transport on a world level, with a special focus on the city of Belgrade. The system of urban mass passenger transport represents one of the most important elements of the transport policy from the point of view of sustainable development and raising the quality of life of residents in cities. The perspectives of all stakeholders according to the system of urban mass passenger transport are presented in the paper. Hereinafter, new trends in the system of payment of transport services and system of tickets are presented. In addition, a brief overview of alternative technologies is provided for vehicles and fuels and especially for charging technologies of electric vehicles.

Key words: public transport, passenger transport, new technologies, vehicles

1. Uvod

U skladu sa (Gladović, 1995), funkcija sistema javnog masovnog transporta putnika (*JMTP*) kao saobraćajne delatnosti je pružanje usluga prevoza na određenom području. Ta delatnost treba da podstiče društveno-ekonomski razvoj gradova i opština u realizaciji programa kompleksnog uređenja prostora. Istovremeno, ona bi morala da smanji stepen ugrožavanja okoline bukom i zagađivanjem, doprinese ekonomskom iskorišćenju materijalnih resursa i poveća mobilnost stanovništva. *JMTP* ima dvostruku funkciju: to je prostorno ekonomičan oblik transporta, koji sa jedne strane rasterećuje zagušene saobraćajnice, a sa druge obezbeđuje prevoz onima koji ne raspolažu nikakvim drugim saobraćajnim sredstvom.

U većini svetskih i evropskih zemalja *JMTP* je shvaćen kao opšti društveni interes, a ne kao prosta komunalna delatnost, čije se prednosti ne mere samo u funkciji broja prevezenih putnika i cene prevoza, već podjednako i u funkciji faktora kao što su:

- smanjenje zagušenja u saobraćaju,
- povećanje bezbednosti saobraćaja,
- unapređenje životne sredine,
- povećanje mobilnost stanovništva i dr.

Danas ne treba više dokazivati značaj i ulogu javnog prevoza putnika, pošto je opšte prihvaćen stav, da je to nezamenljiva funkcija u životu svih građana, privrede i svih aktivnosti u gradu. Značaj sistema javnog masovnog transporta putnika ogleda se u:

1. Sistem *JMTP-a* velikom broju stanovnika omogućava realizaciju jedne od osnovnih potreba, potreba za kretanjem,
2. Kvalitet prevozne usluge ovog sistema utiče na efektivnost i efikasnost svih proizvodnih, pratećih procesa i drugih aktivnosti ljudi u gradu.
3. Posredno, utiče na racionalno korišćenje gradskih površina, saobraćajna zagušenja, brzinu i kapacitet, bezbednost i zagađenje

okoline u ukupnom gradskom transportnom sistemu,

4. Za veliki broj stanovnika, s obzirom na njihove finansijske mogućnosti, kao i određene socijalne grupe (učenici, studenti, invalidi, penzioneri, stara lica, nezaposleni i sl.) *JMTP* predstavlja često jedinu mogućnost za realizaciju prevoznih potreba.

Sistem javnog prevoza je takođe delatnost koja angažuje velika sredstva uložena u resurse: vozila, zaposlene, objekte i opremu, energiju i sl. pa je za ekonomiju gradova od interesa da svako preduzeće *JMTP-a* efikasno funkcioniše.

Prema nekoliko radova (ISOTOPE, 1997; Veselinović, 2008; Gladović & Deretić, 2014), ciljevi i zahtevi prema sistemu javnog masovnog transporta putnika, mogu da se formulišu na osnovu ciljeva i zahteva tri interesne grupe: 1) gradski organ uprave, 2) organizatori prevoza-prevoznici i 3) korisnici. U skladu sa (Tica, 2016), osim tri navedene interesne grupe, treba uključiti i industriju kao četvrту interesnu grupu. Prema ovom izvoru (Tica, 2016), postoji direktna veza između svih interesnih grupa, izuzev industrije i korisnika. *JMTP* se kao delatnost sreće sa velikim brojem izazova i mogućnosti koje proizilaze iz samog područja transporta, ali i iz spoljašnjih uticaja koji potiču iz socio-ekonomskog okruženja.

Prema izveštaju UITP (2015), nabrojano je šest najvažnijih pitanja, koja su od važnosti za javni masovni transport putnika: 1) demografski trendovi i rastuća mobilnost u gradskim područjima; 2) upravljanje i obezbeđivanje mobilnosti u gradskim područjima; 3) finansiranje javnog masovnog transporta putnika; 4) globalizacija tržišta i spajanje preduzeća čija je delatnost prevoz putnika; 5) promena klime, zagađenje vazduha i energija; 6) ljudski resursi i zaposleni. Sistem *JMTP* prati razvoj savremenih tehnologija, a u saobraćaju i transportu se pod novim tehnologijama u užem smislu podrazumevaju Inteligentni Transportni Sistemi (ITS), koji omogućavaju dostupnost

potrebnih informacija u svakom trenutku. U skladu sa (Jovanović, 2014), upravo se Svetska banka (engl. *World Bank*) decenijama zalagala za izgradnju gradskih autoputeva i korišćenje motornih vozila. Pre istom izvoru, naveden je stav *Vukana Vučića* (Vuchic, 2000), stav poznatog svetskog eksperta za pitanja javnog gradskog saobraćaja: „Svetska banka je dugo imala neprijateljski stav prema javnom gradskom saobraćaju“.

2. Razvoj sistema javnog masovnog transporta putnika

Razvoj i napredak sistema javnog masovnog transporta putnika je direktno povezan sa napretkom u razvoju tehnike i tehnologije vozila. U skladu sa (Vučić, 1987; Tica, 2016), neki od najvažnijih događaja u istoriji razvoja sistema javnog masovnog transporta putnika za grad Beograd i uopšteno za gradove širom sveta su dati u sledećoj tabeli (Tabela 1). Pronalazak omnibusa je pokrenuo tok dalje evolucije jedne nove značajne funkcije u životu gradova. Pojava tramvaja na električni pogon je ostvarila neraskidivu vezu *JMTP*-a i grada, ostavljajući jak uticaj na način življenja u savremenim metropolama. Kako se navodi u (Vučić, 1987), postoje tri osnovne kategorije gradskog prevoza prema načinu rada i korišćenja: individualni, za iznajmljivanje (paratranzit) i javni i masovni prevoz. Prema istom izvoru (Vučić, 1987), inovacije u tehnološkom i organizacionom smislu u javnom prevozu mogu se podeliti prema njihovoј primeni u tri osnovne kategorije: 1) tehničke komponente, 2) osnovni tehnološki i organizacioni koncepti i 3) sistemi i način prevoza.

Kako je navedeno u (Gladović & Popović, 2010), transport putnika i robe predstavlja integralni deo ukupnog funkcionisanja društva i direktno je povezan sa istorijom ljudske civilizacije, načinom i kvalitetom života, lokacijom i intenzitetom proizvodnih i drugih aktivnosti, obimom i kvalitetom roba i usluga. Uvođenje novih ili usavršavanje postojećih tehnologija transporta, što se može videti i na osnovu podataka iz Tabele 1, prostorno i vremenski

se poklapa sa bitnim koracima razvoja savremene civilizacije.

Prema (Gladović & Popović, 2010), savremeni sistem *JMTP* ne može da se zamisli bez *G3* sistema. Prema ovom izvoru, *G3* sistem integriše tri savremene informacione „sistemske“ tehnologije: geografski informacioni sistem (engl. *Geographic Information System - GIS*), globalni sistem pozicioniranja (engl. *Global Positioning System - GPS*) i globalni sistem mobilnih komunikacija (engl. *Global System for Mobile communication - GSM*). Cilj *G3* sistema je stvaranje visoko funkcionalnog i preciznog sistema, sa mogućnostima praćenja i upravljanja transportnih sredstava (vozila i priključnih vozila) i procesa transporta robe i putnika. U izveštaju DIRD (2014), ističe se značaj javnog masovnog transporta putnika u okviru širih područja gradova. Nedostatak pouzdanog, efikasnog i pristupačnog prevoza, u okviru grada ili između gradova, može da prouzrokuje društvenu izolaciju i da ograniči pristup zdravstvenoj nezi, obrazovanju i različitim uslugama.

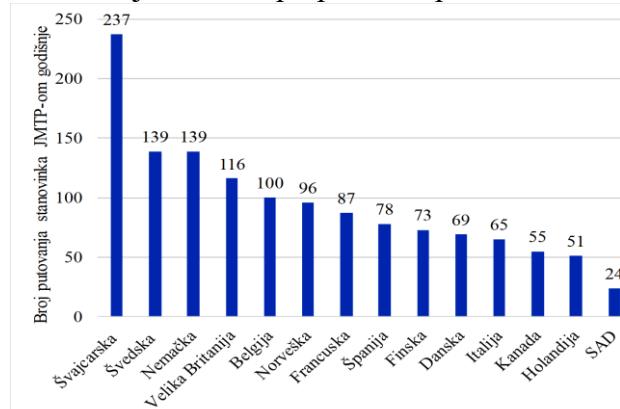
Tabela 1. Neki od važnih događaja u istoriji razvoja sistema javnog masovnog transporta putnika u Beogradu i uopšteno za svet

Godina	Grad/Region	Dogadjaj
1600	London	Javni fijaker kao taksi služba
1765	London	Pronalazak parne maštine
1798	London	Omnibus sa konjskom vućom
1838	London	Prva linija prigradske železnice
1863	London	Prva linija metroa (gradska železnica)
1881	Berlin	Prvi tramvaj na elektro vuču (Siemens & Halske)
1892	Beograd	Prva tramvajska linija u Beogradu na konjsku vuću
1894	Beograd	Prva tramvajska linija u Beogradu na elektro vuču
1947	Beograd	Prva trolejbuska linija u Beogradu
2000	Evropska Unija	Era razvoja održive urbane mobilnosti
2003	Evropska	Početak testiranja

	Unija	autobusa sa <i>Fuel Cell</i> tehnologijom
2010	Evropska Unija	Razvoj usluga kombinovane mobilnosti
2015	Evropska Unija	Masovna primena autobusa na električni pogon

Izvor: Tica (2016), izvod iz tabele 1.

Rad (Buehler & Pucher, 2012) je jedan od prvih radova koji pruža kratki pregled međunarodnih trendova u javnom masovnom transportu putnika od 1980. do 2010. godine, u kome su zabeležene razlike između zemalja. Kao što je prikazano na slici 1, broj ostvarenih putovanja po stanovniku na godišnjem nivou (godišnja mobilnost) u sistemu JMTP-a varira u rasponu od otprilike 10:1, ako se uporedi broj putovanja u Švajcarskoj (237 putovanja godišnje) u odnosu na Sjedinjene Američke Države (24 putovanja godišnje). Može da deluje iznenađujuće činjenica da država kao Holandija ima drugi najniži broj putovanja po stanovniku od svega 51 putovanja godišnje. Međutim, objašnjenje se može naći u izuzetnom značaju bicikлизма, jer u državi kao što je Holandija, bicikлизam zauzima u vidovnoj raspodeli oko 26% svih putovanja, što predstavlja podatak iz 2008. godine. Holandija ima najviši udio bicikлизma u vidovnoj raspodeli od svih zemalja u Evropi. (Pucher & Buehler, 2010; Buehler & Pucher, 2012) Zbog razlika u metodologiji istraživanja, definicijama putovanja i reda vožnje, rezultati dobijeni istraživanjem nisu u potpunosti uporedivi.

Slika 1. Broj putovanja stanovnika JMTP-on godišnje.

Izvor: Buehler & Pucher (2012).

U gradovima, postoji nekoliko načina rada preduzeća koji obavljaju delatnost prevoza putnika. Prema studiji Carroll & Walsh

(2015), ova preduzeća se, prema stepenu kontrole od gradskih vlasti, dele u tri grupe: 1) direktna kontrola, 2) indirektna kontrola i 3) bez kontrole.

Pod direktnom kontrolom, gradska uprava vrši prevoz putnika i obavlja nabavku vozila ili ima direktnu kontrolu nad preduzećem koje obavlja prevoz putnika. U slučaju indirektnе kontrole, gradska uprava raspisuje tender na kome određuje uslove koje trebaju da ispune preduzeća, koja će obavljati delatnost prevoza putnika. U uslovima bez kontrole, gradska uprava ne upravlja vozilima ili ne ugovara prevoz putnika, mada u nekim slučajevima može da subvencionise manji broj linija prevoza putnika. U modelu direktne kontrole, grad može da obavi nabavku vozila bilo koje tehnologije. Kod modela indirektnе kontrole, grad može u tenderu da definiše karakteristike vozila. Za model bez kontrole, tržište je deregulisano i bilo koje preduzeće, sa odgovarajućom licencom, može da obavlja prevoz putnika na području grada, sa vozilima bilo koje tehnologije.

Prema (Litman, 2006), zahtevi za putovanjem uzimaju u obzir obe perspektive, odnosno zahteve zajednice i pojedinaca prilikom pravljenja javnih politika i procena kod planiranja. Perspektiva zajednice se odražava na vrste putnih aktivnosti koje podržavaju ciljeve zajednice, kao što su smanjenje ukupnog saobraćaja i zagrejanja usled parkiranja, saobraćajnih nezgoda, emisije izdutih gasova i drugih zagađenja. Ovakvi ciljevi imaju tendenciju da sa jedne strane povećaju potražnju zajednice za efikasnim vidovima prevoza, kao što su poboljšani biciklistički saobraćaj, vid deljenja privatnog vozila (engl. *ridesharing*) i javni masovni transport putnika. Prema Liftshare (2018), *ridesharing* se u definiciji odnosi na uslugu prevoza gde osoba koristi aplikaciju pametnog mobilnog telefona da zakaže vožnju u vozilu, koje je obično u privatnom vlasništvu, a kao primer se navodi *Uber*. Sa druge strane, ciljevi zajednice se odnose na strategije upravljanja potražnjom koje podstiču efikasan način korišćenja vidova prevoza.

Perspektiva individualne potražnje se odražava na aktivnosti putovanja koje pojedinačni putnici ili domaćinstva biraju ukoliko su dostupne opcije putovanja. Na primer, starenje stanovništva, porast cena goriva i povećanje zabrinutosti pojedinaca za sopstveno zdravlje imaju tendenciju povećanja potražnje za hodanjem, vožnjom bicikla, „deljenjem“ vozila i javnim masovnim transportom putnika. Obe navedene perspektive trebaju da se razmatraju kada se procenjuju ukupni transportni zahtevi. U skladu sa (Litman, 2006), ovo je značajno iz razloga što obe perspektive imaju višestruko uvećavajuće efekte: ako se zahtevi zajednice i pojedinaca za alternativnim vidom transporta udvostruče, onda se ukupni zahtevi učetvorostruče zbog toga što zajednica želi da stanovnici koriste navedeni vid i više stanovnika je voljno da koristi taj vid transporta.

3. Tehnologije vezane za vozila i goriva

Alternativne tehnologije, koje se odnose na vozila i goriva, su prikazane u narednim tabelama (Tabele 1 i 2), na osnovu podele date u Carroll & Walsh (2015), dok je deo objašnjenja uzet iz Vukasović (2005).

Tabela 1. Alternativne tehnologije vozila

Skraćenica	Opis i objašnjenje
EV	Električna vozila.
HEV	Hibridna električna vozila čiji se pogon zasniva na kombinaciji motora sa unutrašnjim sagorevanjem i jednog ili više električnih motora.
PHEV	<i>Plug-in</i> hibridna električna vozila sa relativno velikom baterijom koja se puni iz spoljnog izvora električne energije.
REEV	<i>Range Extended</i> električna vozila sa produženim radijusom kretanja. Ova vozila imaju mogućnost punjenja baterije iz generatora koji se nalazi u vozilu, koji se napaja iz dizel motora ili tehnologija gorivnih celija.
FH	Hibridna vozila sa zamajcem koja zamajac koriste da

	akumuliraju energiju koja se ubičajeno gubi kroz kočenje i usporavanje.
HH	Hidraulična hibridna vozila koja koriste fluide pod pritiskom da akumuliraju energiju koja se normalno gubi kroz kočenje i usporavanje.
FCEV	Elektična vozila sa gorivnim celijama koja kombinuju vodonik i gorivne celije pri stvaranju električne energije koja se koristi pri pokretanju vozila.
AFEV	Vozila sa motorom sa unutrašnjim sagorevanjem koja su modifikovana da rade na alternativna goriva, kao što su: biogoriva, prirodn gas i LPG.

Izvor: Carroll & Walsh (2015)

U periodu do 5 godina, nove tehnologije (npr. stop-start, hibridna vozila u kombinaciji sa motorom sa unutrašnjim sagorevanjem i hibridna vozila sa zamajcem), nude relativno brz povratak uloženih sredstava. Može se očekivati da će se do 2020. godine, navedene tehnologije u vozilima javnog masovnog transporta primeniti u većem broju gradova. Druge tehnologije, kao vozila na električni pogon, zavise pre svega od strategije planiranja, politike razvoja i načina finansiranja.

Tabela 2. Alternativne tehnologije goriva

Skraćenica ili naziv	Opis i objašnjenje
High blend biogoriva	Smeša fosilnih goriva i biogoriva iznad dozvoljenih granica koje su propisane u trenutnim evropskim standardima za dizel (EN590) i benzin (EN228).
Drop-in goriva	Biogoriva koja mogu da se mešaju do 100% sa fosilnim gorivima, pri čemu se održavaju trenutni evropski standardi za dizel (EN590) i benzin (EN228).
PPO	100% biljno ulje.
CNG	Fosilno gorivo koje se sastoji uglavnom od metana.
Biometan	Biometan je hemijski sličan i može se menjati sa prirodnim gasom kao gorivo.
LPG	Tečni naftni gas, koji se kao fosilno gorivo, sastoji

	uglavnom od propana i butana.
Vodonik	Vodonik je hemijski element koji se koristi za pogon vozila, ili kroz direktno sagorevanje ili kroz gorivne celije.

Izvor: Carroll & Walsh (2015)

U pogledu biogoriva, uglavnom se očekuje njihova upotreba u mešanju sa standardnim gorivima u okviru važećih standarda EN. Sto se tiče vozila na prirodnji gas, njihov broj će rasti sa poboljšavanjem stepena iskorišćenja motora i smanjivanjem emisije CO₂. Podela alternativnih tehnologija punjenja električnih vozila je data u Tabeli 3. Bežično punjenje vozila, u kratkoročnom periodu, se može očekivati u okviru eksperimentalnih i pilot projekata.

Tabela 3. Alternativne tehnologije punjenja električnih vozila

Naziv	Opis i objašnjenje
Konduktivno punjenje	Punjene električnih vozila kada su vozila priključena direktno na električnu mrežu.
Statično induktivno punjenje	Bežično punjenje. Korišćenje elektromagnetskog polja za transfer energije u vozilo, dok je vozilo parkirano. Vozilo ne mora da bude direktno priključeno na električnu mrežu.
Dinamičko induktivno punjenje	Bežično punjenje. Korišćenje elektromagnetskog polja za transfer energije u vozilo, dok je vozilo u pokretu.

Izvor: Carroll & Walsh (2015)

4. Tarifni sistem i sistem karata

Prema (Veselinović, 2008), na karakteristike i veličinu prevoznih zahteva u gradovima utiče mnoštvo faktora: socijalna i demografska struktura stanovništva, porast broja stanovnika, nasleđeni i stečeni modeli ponašanja, struktura stanovanja, kao i obim i kvalitet prevozne ponude. Jedan od ograničavajućih faktora kvaliteta prevozne usluge može biti i tarifna politika.

U skladu sa (Filipović, 1995), optimizacija tarifnog sistema predstavlja jedan od

najznačajnijih zadataka upravljanja sistemom JMTP-a. U transportu se cena usluge određuje prema tzv. učinku i u zavisnosti je od dužine (distance) prevoza. Prema ovom izvoru, u JMTP, nije moguće formirati cene za svaku pojedinačnu vožnju određene dužine jer bi to izuzetno iskomplikovalo sistem naplate. Iz navedenog razloga, u sistemu JMTP je neophodno da se cene za pojedinačnu vožnju zamene grupnim cenama po učinku, tako da jedna cena važi za sve vožnje čija je dužina u okviru određene klase dužina. Novozabrani optimalni tarifni sistem, prema (Gladović, 1995), predstavlja kompromis između želja – zahteva (kriterijuma za izbor) i mogućnosti (ograničenja).

Kako se navodi u (Filipović, 1995), sa aspekta putnika, tarifni sistem predstavlja spisak cena po vrstama karata. Sa aspekta prevoznika, pravljenje navedenog spiska cena predstavlja veoma složen posao koji obuhvata:

- postavljanje kriterijuma za optimizaciju,
- izbor optimalnog tipa tarifnog sistema (jedinstveni, zonski, relacijski, kombinovani) sistema karata,
- izbor optimalnog sistema karata (sa aspekta prihoda i naplate),
- određivanje nivoa osnovne cene, itd.

U (Gladović, 1995), se navodi da sistem karata u upotrebi na mreži linija JMTP-a u nekom gradu mora da odražava tradicionalne ciljeve i funkcije koje proizilaze iz njegove upotrebe:

- naplata prihoda,
- razvoj struktura i nivoa tarifa,
- doprinos oblikovanju optimalnih prevoznih kapaciteta na osnovu stvaranja baze podataka korisnika prevoznih usluga (relacija: stan - posao),
- olakšavanje korišćenja javnog prevoza,
- poboljšanje svesti korisnika prevozne usluge (putnika), i stoga komercijalne politike preduzeća,
- pomoći u boljem korišćenju prevoznih kapaciteta,

- doprinos borbi protiv neplaćanja prevoza.

Perspektive razvoja pojedinih tipova karata u *JMTP*-u su razmatrane krajem 1993. godine od strane komiteta „Automatizacija“ organizacije *Union Internationale des Transports Publics* (UITP). Na osnovu njihovog izveštaja (Ampedes, Blasco Gonzales, 1994; Gladović, 1995) se zaključuje da su u narednih deset godina predviđali da će se izvršiti zamena postojećih tipova karata kroz tri faze izbora:

- I faza – primena papirnih karata,
- II faza – primena magnetnih karata,
- III faza – primena beskontaktnih karata (u perspektivi).

Elektronski sistemi naplate i elektronsko upravljanje naplatom usluga su u primeni skoro dve decenije. Podela elektronskih sistema naplate se može vršiti prema tehnologiji validacije ili poništavanja karata, prema (Tica, 2016), dok su primeri iz studija gradskog prevoza dati u nekoliko istraživanja (GWT-TUD GmbH, 2009; VRR & KCEFM, 2014):

- ***Check In – CI***. Validacija karata od strane putnika samo pri ulasku u vozila, odnosno sistem (stajališta).
- ***Check In/Check Out – CICO***. Validacija karata od strane putnika pri ulasku i pri izlasku iz vozila, odnosno sistema (stajališta).
- ***Be In/Be Out – BIBO***. Sistem naplate transportne usluge u kojima se ne zahteva od korisnika nikakva aktivnost pri ulasku i izlasku iz vozila, jer se automatski detektuje korisnik u vozilu/sistemu. Specijalan slučaj ove tehnologije je tehnologija ***Walk-In/Walk-Out – WIWO***, jer beleži smer kretanja putnika prilikom prolaska pored vrata vozila ili pristupnih tačaka u sistemu.
- ***Check In/Be Out – CIBO***. Korisnik validira kartu samo pri ulasku u vozilo (sistem), dok se prilikom izlaska iz vozila automatski detektuje napuštanje vozila (sistema).

5. Zaključak

Sa jedne strane, *JMTP* mora da funkcioniše na bolji način, da bude efikasniji, i u skladu sa menjanjem očekivanja, da bude više okrenut korisnicima i da primenjuje pristup okrenut preduzetništvu. Sa druge strane, on doprinosi radnim mestima i rastu, gradovi su konkurentniji, privlače investitore i smanjuje se zagušenje. Takođe, *JMTP* doprinosi životnoj sredini i kvalitetu života u gradu. Sa gledišta prevoznika kao davalaca usluga i korisnika transportnih usluga može da se zaključi da je primena savremenih informacionih tehnologija uslov za bezbednije odvijanje i poboljšanje kvaliteta transportne usluge.

Sistem *JMTP* doživljava konstantne promene. Sa jednog gledišta, promene su uslovljene željom ljudi za promenama i napretkom u skladu sa razvojem tehnologija. Sa drugog gledišta, na promene utiču promene uslova i okolnosti u gradskim aglomeracijama u kojima najveći broj ljudi živi i radi, odnosno gde postoji najveći skup veza, sredstava odlučivanja i informacija. Sistem *JMTP* kao vid prevoza može da ima optimalnu ulogu samo u gradovima, koji umaju dugoročnu politiku razvoja. Uticaj kratkoročnih akcija, neadekvatno ulaganje, favorizovanje jednog vida prevoza u odnosu na drugi, politički i razni drugi uticaji mogu da dovedu do gubitka poverenja građana u sistem *JMTP*-a.

Literatura

- [1] Ampedes, M., & Blasko Gonzales, M. E. (1994). Ticketing: Developments and Perspectives, *Public Transport International (UITP Revue)*, 1994/6, 46-49.
- [2] BITRE (Bureau of Infrastructure, Transport and Regional Economics). (2014). *Long-term trends in urban public transport, Information Sheet 60*, BITRE, Canberra, Australia.
- [3] Buehler, R., & Pucher, J. (2012). Demand for Public Transport in Germany and the USA: An Analysis

- of Rider Characteristics, *Transport Reviews*, 32(5), 541-567.
- [4] Carroll, S., & Walsh C. (2015). *Green Fleet Technology Study for Public Transport*, Cenex, United Kingdom. Dostupno na: http://www.cenex.co.uk/wp-content/uploads/2015/02/670_013-2-Technology-Foresighting-Report-Final.pdf (17.11.2018)
- [5] DIRD (Department for Infrastructure and Regional Development). (2014). *Trends: Infrastructure and Transport to 2030*, ISBN: 978-1-922205-65-0, Commonwealth of Australia. Dostupno na: https://infrastructure.gov.au/infrastructure/publications/files/Trends_Infrastructure_and_Transport_to_2030.pdf (18.11.2018)
- [6] Filipović, S. (1995). *Optimizacije u sistemu javnog gradskog putničkog prevoza*. Beograd: Saobraćajni fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- [7] Gladović, P. (1995). *Tarifna politika u javnom gradskom putničkom prevozu*. Beograd: PC Program.
- [8] Gladović, P. & Popović, V. (2010). *Savremene informacione tehnologije u drumskom transportu*. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu.
- [9] Gladović, P., & Deretić, N. (2014). Komfor putnika u vozilima javnog gradskog putničkog prevoza na primeru jednog beogradskog naselja [Comfort of passengers in vehicles in urban mass passenger transport for one of Belgrade's suburbs]. *Tehnika*, 69(3), 496-503.
- [10] GWT-TUD GmbH. (2009). *Be-In-Be-Out Payment Systems for Public Transport*. TTS project reference number – S 0613/V3. Contract Number: PPRO 4/12/37. Final Report. Dostupno na: <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20091203214536/http://www.dft.gov.uk/pgr/scienceresearch/orresearch/paymentsystems.pdf>. (20.11.2018)
- [11] Jovanović, M. (2014). *Gradski saobraćaj i životna sredina*. Beograd: Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- [12] ISOTOPE (Improved Structure and Organisation for Urban Transport Operation in Europe). (1997). *Transport Research Fourth Framework Programme Urban Transport*, VII-51; Office for Official Publications of the European Communities.
- [13] Liftshare. Dostupno na: <http://blog.liftshare.com/liftshare/carsharing-carpooling-ridesharing-whats-the-difference> Datum pristupa: (30.10.2018).
- [14] Litman, T. (2006). Changing Travel Demand: Implications for Transport Planning, *ITE Journal*, 76(9), 27-33.
- [15] Pucher, J., & Buehler, R. (2010). Walking and cycling for healthy cities. *Built Environment*, 36(4), 391–414.
- [16] Singh, B., & Gupta, A. (2015). Recent trends in intelligent transportation systems: a review, *Journal of Transport Literature*, 9(2), 30-34.
- [17] Tica, S. (2016). *Sistemi transporta putnika: elementi tehnologije, organizacije i upravljanja*. Beograd: Saobraćajni fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- [18] UITP - Union Internationale des Transports Publics (International Association of Public Transport) (2015). *Public transport trends*. Dostupno na: http://www UITP.org/sites/default/files/cck-focus-papers-files/UITP_Trends

Exec summary 12p.pdf

(15.10.2018)

- [19] Veselinović, M. (2008). *Sistem kvaliteta u drumskom transportu*. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu.
- [20] VRR & KCEFM. (2014). CICO-, CIBO und BIBO-basierte PNV Vertriebssysteme in Ballungsräumen weltweit, Markterkundung. VRR (Verkehrsverbund Rhein-Ruhr AöR), BLIC – KCW (Konsortium BLIC GmbH – KCW GmbH). Dostupno na:
[https://www.kcefm.de/
fileadmin/user_upload/images/Dokumente/Markterkundung_In-Out-
Vertriebssysteme_welt_weit.pdf](https://www.kcefm.de/fileadmin/user_upload/images/Dokumente/Markterkundung_In-Out-Vertriebssysteme_welt_weit.pdf)
(20.11.2018)

- [21] Vučić, V. (1987). *Javni gradski prevoz: sistemi i tehnika*. Beograd: Naučna knjiga.
- [22] Vuchic, V. (2000). *Transportation for Livable Cities*. New Jersey: Rutgers, Center for Urban Policy Research.
- [23] Vukosavić, S. (2005). *Električna vuča, EG4EV, Studentske beleške*, Beograd: Elektrotehnički fakultet, Univerzitet u Beogradu. Dostupno na: <http://vozila.etf.rs/ev/eg4ev2.pdf>
(08.11.2018)

HARMONIZACIJA MAKEDONSKOG PRAVNOG PORETKA U OBLASTI LJUDSKIH SLOBODA I PRAVA SA EVROPSKIM PORETKOM U KONTEKSTU EVROATLANTSKE ASPIRACIJE

Prof. dr Atanas Kozarev, email: kozarev.atanas@yahoo.com
Evropski univerzitet – Republika Makedonija

Sažetak: U proteklim decenijama na svom putu ka Evropskoj uniji Republika Makedonija je ostvarila značajne reforme u sveukupnom društveno-političkom, političkom, kulturnom i socijalnom sistemu. Fundament ovih reformskih procesa sa evropskim predznakom bile su ljudske slobode i prava, njihovo unapređivanje u praksi i ostvarivanje zaštite saglasno evropskim standardima i principima. Pored ostalog, reformski proces se realizirao i kroz višegodišnje harmoniziranje nacionalnog zakonodavstva sa evropskim *aquis* u svim oblastima društva. Poseban značaj u strukturi harmonizacije i aproksimacije ima regulativa koja se odnosi na ljudske slobode i prava. Pri tome. Za našu se državu može navesti da ovaj proces ima dve tendencije: sa jedne strane jako izražena deklarativna volja političkog establišmenta ya europeizaciju makedonskog pravnog sistema, a sa druge strane evidentne su kontinuirane povrede ljudskih sloboda i prava od strane institucija koje se u isto vreme europeiziraju. Ova dilema ima bezbednosni, socijalni, ekonomski i širi nacionalni značaj na putu ka EU i NATO. Uspostavljanje efikasnog sistema zaštite osnovnih sloboda i prava je determinisano konstellacijom društvenih, političkih, ekonomskih, kulturnih uslova i odnosa i isti ima uticaj na demokratizaciju nacionalnih institucija i jačanje poverenja građana u njihov kredibilitet i integritet. Harmonizacija nacionalne regulative i svakodnevna adaptacija institucija ka istoj je nezamislivo bez doslednog poštovanja ljudskih sloboda i prava.

Ključne reči: reforme, regulativa, aproksimacija, institucije

HARMONIZATION OF MACEDONIAN LEGAL ORDER IN THE FIELD OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS WITH THE EUROPEAN ORDER IN THE CONTEXT OF THE EURO-ATLANTIC ASPIRATIONS

Abstract: In the past decades, Republic of Macedonia on its way to the European Union has made significant reforms in the overall socio-economic, political, cultural and social system. The foundation of these European-oriented reform processes is human freedoms and rights, their promotion in practice and providing protection according to European standards and principles. Among other things, the reform process has been implemented through the multi-annual harmonization of the national legislation with the European *acquis* in all the areas of the society. The regulation that refers to human freedoms and rights is of a particular importance to the structure of harmonization and approximation. In addition, it can be said that this process has two opposite tendencies in our country: on the one hand, there is a strongly expressed declarative will of the political establishment for the Europeanization of the Macedonian legal system, and, on the other, there are continuous violations of the human freedoms and rights by the institutions that, at the very same time, are being Europeanized. This dilemma has a security, social, economic and wider national significance on the way to the EU and NATO. The establishment of an effective system for protection of fundamental freedoms and rights is determined by the constellation of the social, political, economic, cultural conditions and relations, and it has an impact on the democratization of the national institutions and the strengthening of citizens' confidence in their credibility and integrity. The harmonization of the national regulations and the daily adaptation of the institutions are unthinkable without a consistent respect for human freedoms and rights.

Key words: reforms, regulation, approximation, institutions.

Uvod

Proces harmonizacije nacionalnog zakonodavstva sa evropskim aquisu našoj državi ima svoju genezu i razvojnu tendenciju. Evolutivno posmatrano, donošenjem Ustava 1991 godine u periodu osamostaljivanja Republike Makedonije, postavljen je fundament za ratifikaciju normi međunarodnog prava. "Njihovo poštovanje je jedna od temeljnih vrednosti ustavnog poretku Republike Makedonije, reguliranih u članu 8 Ustava."³ Naime, kod nas je "prihvaćen monizam kao ustavna tehnika implementacije međunarodnih ugovora i oni su direktno primenljivi u našem pravnom sistemu".⁴ Ova ustavna zasnovanost dalje je konkretnizirana potpisivanjem Sporazuma za stabilizaciju i asocijaciju 2001 godine, podnošenjem zahteva za članstvo u EU 2004 godine, sticanjem statusa zemlje kandidata za članstvo u EU 2005 godine i brojnim drugim dokumentima i procesima. Na ovo se nadovezuju i ocene Evropske komisije o napretku naše države u odnosu na ispunjavanje političkih kriterijuma: stabilnost institucija koje će garantovati demokratiju, vladavinu prava, zaštitu ljudskih prava i poštovanje i zaštitu prava manjina. Ovaj nacionalni i međunarodni okvir za zaštitu ljudskih prava dopunjen institucionalnim dizajnom potvrđuje težnje makedonskih autoriteta, nezavisno od izazova koji se javljaju na putu harmonizacije i aproksimacije. Pri tome, nesporno je da polazeći "od ontološke prirode prava kao jedinstva metajuridičke i društvene supstance, ideje prava (nadiskustveno pravo) i pravne stvarnosti (iskustveno, pozitivno pravo), osnovne ljudske slobode i prava nisu neki cilj i vrednost distanciran od njega, već su interpretirani u samoj suštini prava i predstavljaju materijalni kriterijum za njegovu ispravnost."⁵ Za tranzicijska i

postkonfliktna društva kao što je makedonsko, "ljudska prava definišu i ciljeve tranzicije, unose moralni značaj i nadu u društvene promene i u individualne aktivnosti u njima i imaju potencijal da reduciraju strah i nesigurnost, samim tim što govore šta je dobro i vredno."⁶

U realnosti, ovaj primarni postulat se dovodi u vezu sa bezbednosnom dilemom-dali ljudske slobode i prava mogu biti ugroženi u interesu i za ciljeve nacionalne bezbednosti? Dali postoji nadmoć bezbednosnog interesa naspram interesa zaštite ljudskog digniteta i integriteta? Ova su pitanja veoma ozbiljna, a njihovi odgovori složeni ako se ima u vidu da je u prošlosti bilo slučajeva koji pokazuju zloupotrebu obaveštajnih i bezbednosnih ovlašćenja sa konkretnom derogacijom ljudskih sloboda i prava. Kao primer, možemo navesti poznati slučaj El Masrija, u kojem su bile obelodanjene ozbiljne optužbe na račun pripadnika makedonske tajne policije sa aspekta poštovanja ljudskih sloboda i prava.⁷ Novijeg datuma je poznati slučaj "Sopot," koji je započet od redovnog javnog tužilaštva, ali je završen odlukom Specijalnog javnog tužilaštva sa dve suprotstavljene odluke javnog tužilaštva, od kojih je jedna sa osuđujućom presudom, a druga, koja je konačna, je: povlačenje optužbe zato što je iskaz na kome se temeljila presuda od svedoka bio iznuđen, a on je preživeo psihičku i fizičku torturu.⁸ Policijske zloupotrebe isto tako utiču na

имплементација во правниот систем на Република Македонија, Зборник од научна расправа, Скопје 2008 година, str. 9-10.

⁶ Grazina S., From Rights to Myths: Transformation in Post-Communist Europe, во Andras S., (ed.) Western Rights? Post-Communist Application, Kluwer Law International, 1996 y. p. 87.

⁷ Evropski sud za čovekova prava postupajući po tužbi tužioca El Masrija za nehumanu i ponižavajuće ponašanje, povredu prava na slobodu i sigurnost, na privatni i porodični život, slobodu izražavanja i prava na pravedno suđenje, optužio je nasu državu i dosudio 60.000 evra odštete.

⁸<http://sky.com.mk/blog/2018/03/19/potresno-svedoshtvo-ja-voznenmiri-makedonija-on-a-sh-to-gopravele-agenti-na-ubk-vrz-ovie-luge-ke-vezrazochara/>, 28.11.2018 година.

³ Климовски С., и др. Уставно право, Просветно дело АД, 2010 година, str. 34.

⁴ Тренеска-Дескоска Р., Конституционализмот и човековите права, Скопје, 2006 година, str. 244-246.

⁵ Камбовски В., Предговор, Европските стандарди за човековите права и нивната

poverenje građana u policijski sistem i ovaj problem " obuhvata u sebi dva aspekta: prvi, sprečavanje maltretiranja i torture lica čija je sloboda kretanja ograničena od strane makedonske policije, i drugi, borba sa nekažnjivošću."⁹ U bezbednosnoj teoriji razvijaju se paradigmе i doktrine koje doprinose razvoju humane bezbednosti kao koncepta koji je od velikog značaja za razvoj ljudskih prava."Čovekova bezbednosna agenda je u bliskoj vezi sa liberalnom demokratskom ideologijom nadzora, zato što privremena upotreba sile u održavanju društvenog reda može biti dozvoljena jer zajednica koja je pod nadzorom i pod merama obezbeđivanja razume i podržava tu misiju."¹⁰

Finalni rezultat procesa harmonizacije predstavlja ostvarivanje evropeizacije prostora ljudskih sloboda i prava i utemeljivanje vladavine prava, i to ne samo u deklarativnom smislu, već i u faktičkom. Ovaj pristup je garancija demokratskog razvoja društva, zato što "demokratija ne može funkcionisati bez vladavine prava."¹¹

1. Prirodno – pravni karakter ljudskih sloboda i prava

Vrednosni sistem prava, pored ostalog, karakterише se brojnim pravcima i elementima ljudske svesti i istovremeno je odraz konkretne stvarnosti, realnosti kojom je čovek okružen. Povećavanjem diferencijacije u normativnom sistemu i proširivanjem lepeze interesa, vrednosti postaju sve apstraktnije da bi na taj način mogle obuhvatiti što više i ujedno i raznovidnije sadržine, čak i po cenu da te

⁹Крстевска К., Справување со неказнивост – стандардите на Европскиот комитет за превенција од тортура и состојбата во Република Македонија, Европските стандарди за човековите права и нивната имплементација во правниот систем на Република Македонија, Зборник од научна расправа, Скопје 2008 година, str. 409.

¹⁰ Masleša R., Obaveštajne teorije, Hrestomatija, Sarajevo, 2010, str. 47.

¹¹ Vasović V., Savremene demokratije I, Beograd, 2006 godina, str. 73.

vrednosti postanu još neodređenije.¹² Svakodnevna interakcija između ljudi, kao vrednost izrečena preko pojma saradnje, označavaće kontinuitet (nasuprot konfliktu) u razvoju ili slobodi kao vrednost izrečena preko neograničenosti ljudskih stvaralačkih potencijala (nasuprot suprotnosti zavisnost-nezavisnost) i na taj način legitimitet sistema, kroz svakodnevno njegovo prilagođavanje društvenim tokovima i tendencijama, neće biti doveden u pitanje.¹³

Kao što je to slučaj sa slobodom, i prirodna prava čoveka mogla bi biti objašnjena pre kao esencija samog prava nego kao vrednosti koje su zaštićene pravom. Ona nisu "priznata" od strane prava, već se pravo "priznaje" kao ispravno u meri u kojoj određuju njegovu sadržinu: legitimno je samo pravo koje polazi od uvažavanja i potpune zaštite ljudskih prirodnih prava.¹⁴

Nacionalna koncepcija je u odnosu na prirodno pravo u drugoj polovini XX veka istakla poštovanje i zaštitu ljudskih sloboda i prirodnih prava kao kategorični imperativ savremene države.¹⁵ Ideja o prirodnom pravu u srednjevekovnoj filozofskoj misli, razvijana pod pokroviteljstvom crkve, dobija religiozne konotacije (ius divinum) i manifestuje se kao emanacija božje volje, koja zapoveda da se čini dobro, a da se izbegava zlo (bonum faciendum, malum evitandum). Prirodno

¹² Pusić E., Društvena regulacija, Zagreb, 1989 godina, str. 198. (u ovom kontekstu, autor navodi da nastaju vrednosti-standardi, odnosno takvi vrednosni pojmovi koji, od samog početka, čak i sa svesnom intencijom onih koji ih stvaraju, nemaju određeni sadržaj već jednostavno označavaju samo pozitivnu ocenu za određeni način ponasanja, odnosno određeni stav bez obzira na koji se sadržaj odnosi).

¹³Бајалциев Д., Поимот вредност – општо и за некои правни вредности, Зборник на трудови: Евроинтеграција – идеи, состојби, реализација, Универзитет "Св. Кирил и Методиј", Правен факултет, "Јустинијан Први", Скопје, 2002 година, str. 40.

¹⁴Камбовски В., Филозофија на правото, Скопје, 2010 година, str. 235.

¹⁵ Perović S., Sloboda I prirodno pravo, Pravni život, Tematski broj: Pravo I sloboda, Tom 1, 2007/9, LVIII.

pravo kaolumen intelectuspredstavlja božji dar, sa čijom pomoći čovek saznaće šta treba, a šta ne treba raditi. Ako pozitivno pravo nije usaglašeno sa prirodnim pravom, onda ono nema svojstvo prava, već predstavlja izraz sile, gole moći i arbitarnosti (legis corruption).¹⁶

Prema pozitivnopravnoj teoriji, čovek se rađa sa određenim slobodama i pravima, koja odgovaraju ljudskoj prirodi: sloboda misli i uverenja, pravo na slobodu, pravo na život, pravo na sreću, pravo na lično dostojanstvo, pravo na sigurnost, pravo na vlasništvo, pravo na pobunu, pravo na otpor protiv ugnjetavanja.¹⁷ Savremena konцепција o pravima čoveka je samo obična deklaracija ukoliko se ne obezbedi poštovanje prirodnih prava čoveka, imajući u vidu da su norme koje se odnose na prirodna prava čoveka pre svega inkorporirane u međunarodnom pravu i pravnom režimu koji postepeno postaje deo nacionalnog sistema i izražava odnos nacionalnog i supranacionalnog.

Nesporno je da je svaka država na nacionalnom nivou dužna da poštuje ljudske slobode i prava i da obezbedi njihovu zaštitu od povreda i zloupotreba, što podrazumeva sledeće: 1) Garantovanje jedinstvenog, celosnog i neselektivnog tretmana sloboda i prava na ustavnom i legislativnom nivou; 2) Podređivanje međunarodnim mehanizmima zasupranačionalnu zaštitu osnovnih sloboda i prava, putem ratifikacije međunarodnih konvencija o ljudskim pravima i prihvatanje nadležnosti međunarodnih tela i sudskih instanci; 3) Obezbeđivanje unutrašnjih pravnih mehanizama za prevenciju povreda ljudskih sloboda i prava (uključujući efikasan sistem bezbednosti i odbrane, sprečavanje korupcije, efikasno funkcionisanje ombudsmana, efikasna uprava, itd.) i 4) Proširivanje ovlašćenja sudova u zaštiti integralnog i univerzalnog korpusa osnovnih sloboda i prava.¹⁸

Znanje i upornost građanina kao individualne akcije sa jedne i delovanje

javnosti kao kolektivne akcije sa druge strane su posebno efikasni instrumenti u slučaju kada izvršna vlast flagrantno krši ljudske slobode i prava. To je tako iz razloga što se policija kao izvršni organ najviše plaši od informisanja javnosti o nepravdi koja je nanesena građaninu i od njegove upornosti u odbrani sopstvenih prava. Zbog toga strah od vlasti stimuliše kršenje prava, a ne njihovu zaštitu. I obratno, uporna borba građanina protiv kršenja prava doprinosi tome da se vlast boji građanina i javnosti.¹⁹

2. Povelja o osnovnim pravima Evropske unije i Evropska konvencija o ljudskim pravima – izvoriste evropskih standarda o ljudskim slobodama i pravima

Svaka savremena i civilizovana država je svesna o imperativnom karakteru normi kojima se priznaju i garantuju prava svih građana koji su pod njihovom jurisdikcijom. Koreni ovih garancija i regulacija su stari koliko i rađanje savremenih demokratskih država, dopunjeni i unapređeni novitetima u ovom pravcu.

Dalje se kao primer mogu navesti Program za akciju i Bečka deklaracija usvojeni na Svetskoj konferenciji o ljudskim pravima iz 1993 godine, kojima se između ostalog utvrđuje da su ljudska prava i osnovne slobode prava koja sva ljudska bića stiću rođenjem; njihova zaštita i promovisanje predstavljaju najvažniju odgovornost vlada.²⁰ Demokratija se temelji na slobodno izraženoj volji naroda da odredi svoje sopstvene političke, ekonomske, socijalne i kulturne sisteme i njegovo potpuno učešće u svim aspektima života. U kontekstu gorenavedenog, promovisanje zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda na svim državnim i

¹⁶ Тадић Љ., Филозофија права, Напријед, Загреб, 1983 година.

¹⁷ Златкова Б., цит. труд, str. 491.

¹⁸ Камбовски В., цит. труд, str. 131.

¹⁹ Шкарић С., Уставно право, втора книга, Скопје, 1995 година, str.223.

²⁰ Виена 14-25 Јуни 1993 година. О.Н. Документ А/Конф.157/24 (Дел 1) 20 (1993).

međunarodnim nivoima treba biti univerzalno i bezuslovno sprovedeno.”²¹

Evropska povelja o osnovnim pravima u kontinuitetu se zasniva na osnovnom vrednosnom sistemu Unije o poštovanju nacionalnog identiteta, sistemu vladavine koji se zasniva na demokratskim načelima i poštovanju fundamentalnih prava. Zato se i pri ulasku u EU prepostavlja implicitno takozvana politička uslovljenost – political conditionality, čiji se koncept odnosi na potrebu ispunjavanja ne samo određenih ekonomskih, već i minimalnih političkih uslova, kao što su demokratske institucije, pravna država i poštovanje sloboda i prava.²²

U najsloženijem obliku, evropski standardi o osnovnim slobodama i pravima i njihovoj pravnoj zaštiti sadržani su u Povelji o osnovnim pravima EU iz 2009 godine, kojom je izmenjen Dogovor o EU i Dogovor o funkcionisanju EU (Navedena Povelja predstavlja Lisabonski reformski dogovor, koji je stupio u snagu 2009 godine, a kojim su izmenjeni Dogovor o EU i Dogovor o funkcionisanju EU)

Benefitiod usvajanja Povelje o fundamentalnim pravima Evropske unije su mnogobrojni, ali se mogu sistematizirati u nekoliko tačaka:

- Jačanje garancija o zaštiti ljudskih prava u pravnom poretku EU, uslov koji nije bio ispunjen pre usvajanja Povelje o

²¹http://amos.org.mk/gradenje_lokalni_kapaciteti/megunarodni9.htm, 15.07.2018 година.

²²Тасковска Д., Политичките услови за членство во Европската унија, Зборник на трудови: Евроинтеграција – идеи, состојби, реализација, Универзитет “Св. Кирил и Методиј”, Правен факултет, “Јустинијан Први”, Скопје, 2002 година, str. 432. (демократија, владавина права и поштовање сloboda i prava postaju uslov i za najniže forme saradnje (tzv. razvojne помоћи) i sa vanevropskim земјама koje nisu ni потенцијални кандидати за чланице EU. U čl. 130 Ugovora iz Maastrichta predviđa se da politika EU na polju помоći u razvoju ima za opšte ciljeve konsolidaciju демократије, правне државе и поштовање сloboda i prava. Slične одредбе садрži i Konvencija из Lome-a.

pravno-obvezujućem aktu, u skladu sa Dogovorom iz Lisabona.

- Uključivanje kataloga o fundamentalnim pravima u Lisabonski dogovor ojačаće vidljivost ljudskih prava garantovanih od strane Unije. Naime, Povelja nema za cilj да створи nova fundamentalna prava, već da postojeća učini vidljivijim i poznatijim s ciljem да буду доступnija i primećena od strane грађана.
- Povelja obezbeđuje konzistentnu заштиту права i njihovo несметано остваривање u Evropskoj Uniji. Истовремено, она је извршила кодификацију постојећих права, процес који је резултирал одредјивањем граница i простора u којима se могу protezati diskrecionalna ovlašćenja Evropskog суда правде i nacionalnih судова земаља чланica kada поступају u saglasnosti sa правом EU, ili temeljnih права.
- Povelja prekoraчује границе unutrašnjih политика Evropske unije i nalazi примену i na međunarodnoj sceni.²³

3.Balans između ljudskih sloboda i prava i viših bezbednosnih interesa

Savremene демократске институции suočene су sa изазовом да обезбеде истовремено i поштовање ljudskih prava i nacionalne bezbednosne i odbrambene интересе. Како постиći овај циљ? Како обезбедити истовремено задовољавање потреба грађана u domenu ljudskih sloboda

²³http://studiorum.org.mk/evrodijalog/16/pdf/Evrodijalog_br_16_6_H-Runceva.pdf

i prava, i vezano s tim i njihovu potrebu za bezbednost, sa jedne strane, ali i potrebu države za ostvarivanje ciljeva nacionalne bezbednosti? Ova složena pitanja samo potvrđuju neophodnost proučavanja i analiziranja ovog problema koji sve više isplivava na površinu, nasuprot sve evidentnijim akcijama međunarodne zajednice, ali i pojedinih država u borbi protiv terorizma i drugih aktuelnih pretnji po nacionalnu bezbednost u celini. Napuštajući za kratko ova bezbednosna područja i prelazeći na polje psihologije, možemo pokušati objasniti ovu situaciju objašnjavanjem mentalnih konflikata kada se kod čoveka javljaju suprotni motivi, i to konfliktom dvojnog privlačenja: ovaj se konflikt u stvarnosti sastoji od kolebanja koji ćemo motiv odabrati u slučaju kada nas dva motiva podjednako privlače. U ovakvim situacijama, čovek može postati neodlučan i pri tome zapasti u konfliktnu situaciju. Ali, u jednom trenutku, jedan od motiva (ciljeva) postaje privlačniji i subjekat se odlučuje za njega.²⁴Ovo interesantno objašnjenje iz oblasti mentalnih konflikata primenjeno pri pokušaju da se da odgovor na gorepostavljena pitanja, razotkriva temelje problema: država ima obavezu da garantuje ljudske slobode i prava i da istovremeno garantuje nacionalnu bezbednost. Budući da je država institucija, a ne ljudski organizam, kod nje ne možemo govoriti o motivima, o mentalnim konfliktima, ali možemo analogno utvrditi da sukob u interesima ljudskih prava i bezbednosti mora biti rešen u okvirima evropskih vrednosti, univerzalnih vrednosti, metapravnih kategorija i opštih (ustavnih) klauzula. Još veoma davno, Aristotel je napisao da je pravda dobro ka kome država stremi, što je od opšte koristi.²⁵Znači, pravo u svojoj akseološkoj dimenziji sa

društvenim vrednostima koje na posredan način štiti, kao i sa sopstvenim tehničkim vrednostima i sredstvima koja mu stoje na raspolaganju, treba biti u funkciji ostvarivanja tako postavljenog vrhunskog, najvišeg svetskog dobra.²⁶U suprotnom, pravni poredak omogućuje da državni aparat za više bezbednosne ciljeve deluje suprotno interesima i dobrima svih građana, nasuprot javnom interesu ili javnom dobru. Zbog toga, pri objašnjavanju ovog složenog odnosa, potrebno je početi od pojma javno dobro, pri čijem smo određivanju prethodno objasnili pojam dobro. Javno dobro nije bilo kakav interes koji neka grupa može imati. Reč je o zajedničkom interesu svih individua, što njih identificuje na trajan način u jednom bitnom smislu, tako da on delimično postaje konstitutivan za sam identitet članova zajednice i može predstavljati osnovu dugoročnije solidarnosti. Javni interes (javno dobro) individua kao članova političke zajednice, odnosno građana države, a ne kao pripadnika neke druge zajednice, je rešavanje bitnih problema sa aspekta pravde.²⁷ Interesi individua koji konstituiraju zajednicu nisu trenutni i ad hoc interesi, već dugoročni po svojoj trajnosti i zato predstavljaju konstitutivni interes zajednice. U ovom kontekstu, zahtev za poštovanje sloboda i prava čoveka je ujedno univerzalni zahtev pravde koji se odnosi na sve pojedince u državi. Nema pravedne zajednice ukoliko je protkana zahtevom univerzalnog načela pravde i zahtevima koji proizilaze iz zajedničkog života građana kao pripadnika političke zajednice. Univerzalni standardi pravde moraju postojati i biti poštovani kako bi postojali moralni razlozi

²⁴Јосифоски Д., Криминалистичка психологија, Скопје, 1995 година, str. 193.

²⁵Аристотел, Политика, Београд, 1970 година, str. 3, 84.

²⁶Бајалциев Д., Вовед во правото, право, Правен факултет Јустинијан Први, Скопје, 1999 година, str. 411.

²⁷Правен живот, бр. 12/1996 година, Скопје, str. 91.

da isti budu poštovani od političkih institucija i političkog sistema u celini.²⁸

Postojanje disbalansa između interesa za konsekventno poštovanje ljudskih prava i bezbednosnih, odbrambenih, obaveštajnih, kontraobaveštajnih, policijskih interesa dovodi u pitanje ljudsko dostojanstvo kao društvenu i pravnu vrednost.

4. Ljudska prava, demokratija i bezbednost

Ljudska prava se ostvaruju u određenom sistemu vladavine, i to u onima koji su sa demokratskim predznakom. Bitno je napomenuti da i u okvirima različnih demokratskih sistema postoji različiti nivo ostvarivanja ljudskih prava. U tom kontekstu, profesor S. Škarić objašnjava da ona imaju širi prostor za razvoj u okvirima participativne nego u okvirima predstavničke demokratije. Participativna demokratija afirmiše lični suverenitet građanina, a predstavnička suverenitet predstavnika. Prvi oblik demokratije je prihvatljiviji za ljudska prava zato što građanin može biti aktivni faktor, sa realnom mogućnošću da svoj uticaj proširi do krajnjih granica univerzalnog. Participativna demokratija je društvo sa potpuno informisanim i involuiranim građanstvom u procesu odlučivanja. U okvirima takve demokratije, građanin se uspešnije suprotstavlja zloupotrebljama vlasti i korupciji kao nečasnom ili

²⁸Мукоска – Чинко В., citirani rad, str. 172-173 (jedinstvo i stabilnost sistema se postižu zadovoljavanjem ovih univerzalnih standarda pravde, tako da bi priznavanje prava grupa u sistemu trebalo ojačati njegovo jedinstvo i stabilnost, a ne potkopati ga. Pravedna država se ne sme temeljiti na parcijalnim vrednosnim sistemima, već treba da predstavlja neutralan okvir za njihovo ostvarenje u saglasnosti sa konceptom opšteg dobra države. Posebno da ima jedan neutralan institucionalan okvir čime bi bio zaštićen vrednosni pluralizam.

nezakonskom delovanju u zamenu za novac ili za ličnu korist. Suprotno tome, predstavnička demokratija predstavlja oblik vladavine elita, zato što u suštini izborna aristokratija ne prihvata neposredno učešće naroda u vršenju vlasti.²⁹ Međutim, put stvaranja demokratskih država i sistema nije lak, niti se odvija brzim tempom. To je dugotrajan proces sazrevanja sistema, i u trenutku kada dostignu nivo razvoja demokratskih vrednosti u kojima posebno mesto imaju ljudska prava, postavljaju se temelji jednog demokratskog poretku koji je omeđen pravom i pravnom normom. Primer za ovu povezanost na relaciji demokratija – ljudska prava je stvaranje i porast broja demokratija u svetu u poslednja dva veka: početkom XIX veka postojalo je 12 demokratskih zemalja, početkom XX veka 36, a početkom poslednje dekade XX veka bilo je 65 demokratskih zemalja.³⁰ U našoj zemlji nakon osamostaljivanja razvija se demokratski politički system, u kome je poštovanje ljudskih prava zagarantovano najvišim pravnim normama – ustavnim normama, koje su dalje izvor zakonskih i drugih normi pravnog režima. Međutim, u proteklom višedecenijskom periodu svedoci smo brojnih narušavanja ljudskih prava u pojedinim oblastima, a posebno za ciljeve policijskog postupka i šire za ciljeve nacionalne bezbednosti : Vasilkovski i dr. protiv Makedonije (A.28169/08) – povreda člana 5 stava 3 (pravo na slobodu i sigurnost, zakonitost dužine trajanja pritvora, puštanje na slobodu u iščekivanju suđenja); Mitreski protiv Makedonije (11621/09) – povreda člana 5 stava 4 (zakonitost hapšenja i pritvora, akuzatori postupak); Lazaroski protiv Makedonije – povreda člana 5 stav 2, tacka v. (razumna sumnja o izvršenom krivičnom delu);

²⁹Шкариќ С., Македонија на сите континенти, мир-демократија-геополитика, Скопје, 2000 година, str..286.

³⁰ Hantington S., Democracy's third wave, Journal of Democracy, Vol. 2, N. 2, 1991 y.

povreda člana 6 stav 1 (akuzatorički postupak), povreda člana 6 stav 1 (fer suđenje) i dr.³¹Povreda ljudskih prava potvrđena u evropskim presudama pokazuje da je potrebno razvijati mehanizme za demokratizaciju, najpre predstavnika vlasti i institucija vlasti kao determinantu za savesno i evropsko primenjivanje pravne norme s jedne strane, a sa druge strane ove i mnogobrojne druge povrede govore da njihova evidentnost u Evropskom sudu ima reperkusiju i na percepciju o demokratskom nivou razvoja nase države od strane Evropske Unije koja ima posebne nadležnosti u ovoj oblasti. Bez ikakve sumnje možemo istaći da politizacija ima svoj negativan uticaj na ove procese, ali samo u slučaju ukoliko je ista u funkciji uskogrudihi partijskih interesa za održavanje vlasti. U takvim situacijama u mnogo čemu se dovodi u pitanje oživotvorene ljudskih prava. Ne postoji veća pretnja i rizik za ljudska prava u jednoj državi od partijskog mača koji može veoma lako povrediti fundamentalnost jednog sistema (društveni, bezbednosni, kulturni, politički, ekonomski, informatički itd.). Ovo je ujedno i osnovni uslov za postojanje i negovanje političkog pluralizma i znak demokratičnosti i zrelosti drustva i njegovih građana. Samo kroz razvijen demokratski politički pluralizam i posebno održavanje slobodnih, fer demokratskih izbora konstituiše se legalna i legitimna politička vlast u državi.

Zaključak

Evrointegracija je strateški prioritet. Nezamisliva je bez razvoja i implementacije evropskih standarda o ljudskim pravima. Sam implementacioni proces je dugotrajan i

složen, atakov je u stvari i evropski koncept o ljudskim pravima. Utoliko više što postoje primeri kada države pokazuju jaku deklarativnu spremnost za garantovanje ljudskih prava sa jedne strane, ali istovremeno i veoma slabu praktičnu implementaciju prosleđenu suptilnim metodima za njihovu derogaciju. Bezbednosni ciljevi i interesi zahtevaju, kao prvo, jasno definisanje standarda, i drugo, savremeno formulisanje bezbednostiš ciljeva i interesa. Ne postoji magična formula kojom bi se jednostavno i bez problema mogla uspostaviti ravnoteža između ljudskih prava i bezbednosnih interesa. Zašto? Zato što ovaj odnos može biti razgledan kao odnos između privatne sfere, zaštićene zakonom, i međunarodnih dogovora (ljudska prava); i državne sfere (javni interes za beskompromisno održavanje bezbednosti na nacionalnom i globalnom nivou). Ili, konkretnije, može se shvatiti kao odnos između normativnog i faktičkog, gledano kroz dinamičnost oba cilja, i jednak pristup ka slobodama i pravima s jedne, i bezbednosti sa druge strane. Primena evropskih standarda omogućuje evropeizaciju makedonskog društvenog sistema, i u tom kontekstu nacionalnih bezbednosnih institucija, interesa i ciljeva, imajući u vidu da je evropski koncept zasnovan na osnovnim ljudskim pravima, demokratskoj vladavini i institucijama, kao i vladavini prava. Ukoliko se ne poštuju ove vrednosti, onemogućeni su harmoničan razvoj i budućnost.

³¹ Vidi opsirnije: Збирка на референтни пресуди на Европскиот суд за човекови права во врска со член 3,5,6, и 8 од Европската конвенција за човекови права, Скопје, 2012 година, str.176 i dalje.

PRANJE NOVCA U BOSNI I HERCEGOVINI I MEĐUNARODNI STANDARDI

Akademik prof. dr Miodrag N. Simović, email: miodrag.simovic@ustavnisud.ba

Ustavni sud Bosne i Hercegovine, Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Prof. dr Dragan Jovašević

Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu

Prof. dr Marina M. Simović

Ombudsman za djecu Republike Srpske, Fakultet pravnih nauka Panevropskog univerziteta „Apeiron“
u Banjoj Luci

Sažetak: U strukturi nacionalnog, ali i internacionalnog kriminaliteta danas preovladava kriminalitet upravljen na štetu imovine drugih fizičkih i pravnih lica, pri čemu pojedinici, grupe i čitave organizacije postupaju u vršenju svoje kriminalne aktivnosti vođeni namjerom pribavljanja protivpravne imovinske koristi. Međutim, to nije dovoljno, pa tako pribavljeni novac i druge imovinske koristi ova lica pokušavaju da legalizuju, odnosno da ih stave u legalni promet. S druge strane, učinioци ovakvih kriminalnih djela imaju potrebu da prikriju i pravo porijeklo ovakvog novca ili koristi. Stoga su ne samo pojedine države, već i čitava međunarodna zajednica uvidjele opasnost od ovakvih kriminalnih delatnosti pojedinaca i grupa. Tako, međunarodno pravo, kao i krivično pravo Bosne i Hercegovine predviđaju krivičnu odgovornost za pranje novca kao djelo zaprijećeno strogim kaznama.

Ključne riječi: krivično djelo, novac, krivica, kazna, međunarodni standardi.

MONEY LAUNDRY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND INTERNATIONAL STANDARDS

Abstract: Today, crimes directed against the property of other natural and legal persons prevail in the structure of national, as well as international crime, where individuals, groups and entire organizations commit their criminal activities lead by the intention to acquire illegal property gain. However, this is not enough, so these persons try to legalize such acquired money and other property gain, i.e. to put them in legal traffic. On the other side, perpetrators of such crimes have a need to cover real source of such money or benefit. Therefore, not only states, but the whole international community, have recognized danger from such crimes of individuals and groups whose aim is money laundry and hiding of money and other property gain acquired by commission of criminal offenses. Accordingly, international law, as well as criminal law of Bosnia and Herzegovina, foresee criminal responsibility for money laundry as criminal offense threatened by severe punishments.

Key words: criminal offense, money, guilty, punishment, international standards.

1.Uvod

Savremeno društvo karakteriše velika dinamičnost u strukturi nacionalnog, ali i internacionalnog kriminaliteta, gdje preovladavaju imovinska krivična djela, koja su primarno upravljenja na štetu imovine, imovinskih prava i interesa drugih fizičkih i pravnih lica (pa čak i čitavih država). Pri tome, pojedinici, grupe, pa i organizacije postupaju u vršenju svoje kriminalne aktivnosti rukovođeni primarno imovinskim interesom - namjerom pribavljanja protivpravne imovinske koristi ili nezakonitog profita, dobiti, a time i moći. No, to nije dovoljno, niti je primarni cilj kriminalaca. Logično je da pribavljenja protivpravna imovinska korist, ako ostaje skrivena, u sferi ilegalne aktivnosti, nema značaja za učinioce takvih krivičnih djela (Levi, William, 2002: 337–364).

Stoga su oni prinuđeni da tako pribavljenu „prljavu“, nezakonito stečenu imovinu i druge oblike imovinske koristi „operu“, da im pribave legalan osnov sticanja, da ih plasiraju u legalne privredne, novčane, bankarske, berzanske i druge slične tokove. To znači da kriminalnom aktivnošću pribavljeni novac i druge vrste imovinske koristi ova lica pokušavaju da legalizuju, odnosno da ih stave u legalni promet, opticaj. S druge strane, učinioci ovakvih kriminalnih djela imaju potrebu da prikriju pravo porijeklo ovakvog „prljavog“, ilegalno pribavljenog novca ili koristi i tako izbjegnu krivično gonjenje i kažnjavanje. Uvidjevši opasnost ovakvih kriminalnih djelatnosti pojedinaca i grupa koje imaju za cilj pranje i prikrivanje novca i druge imovinske koristi stečene vršenjem krivičnih djela, međunarodno, ali i nacionalno pravo predviđaju krivičnu odgovornost i kažnjivost učinilaca za krivično djelo „pranja novca“.

Da bi se razne protivpravne djelatnosti pojedinaca i grupa, u okviru međunarodnog,

transnacionalnog, organizovanog, prekograničnog kriminaliteta spriječile, suzbile i smanjile na društveno prihvatljiv nivo, na međunarodnom planu se pristupilo normiranju prava i obaveza pojedinih država u preduzimanju adekvatnih mjera, sredstava i postupaka radi sprječavanja i suzbijanja pranja novca. Tako je donijeto više međunarodnopravnih akata (Petrović, Jovašević, 2010: 89-92) kojima su precizirane nedozvoljene djelatnosti i pojedini oblici i vidovi pranja novca, kao i mjere, organi i postupanja u pojedinim nacionalnim zakonodavstvima u pravcu stvaranja pogodne pravne osnove za sprječavanje i suzbijanje ove negativne društvene pojave. Na taj način, u međunarodnom i evropskom krivičnom pravu pranje novca dobilo je status samostalnog krivičnog djela.

2. Pranje novca i međunarodni standardi

Shvativši realnu opasnost od organizovanog kriminaliteta internacionalnog karaktera koji ne poznaje političke, državne i ideološke granice među narodima i državama, međunarodna zajednica je razvila strategiju za borbu protiv najopasnijeg oblika savremenog kriminaliteta – trgovine opojnim drogama, nuklearnim supstancama, ljudima, ženama i djecom, organima za presađivanje, oružjem itd. sa čime je u tjesnoj vezi i pranje novca. U tom smislu je donijeto više međunarodnopravnih akata kao što su: 1) Konvencija OUN protiv nedozvoljene trgovine opojnim drogama i psihotropnim supstancijama (1988. godine, Beč), 2) Konvencija Savjeta Evrope o pranju, traženju, zapljeni i konfiskaciji prihoda stečenih kriminalom (1990. godine, Strazbur), 3) Direktiva za sprječavanje korišćenja finansijskog sistema u cilju pranja novca (1991. godine), 4) Kominike nastao kao rezultat dogovora šefova vlada država Komonvelta (1993. godine, Kipar).

Tom prilikom je pranje novca identifikovano kao ozbiljna prijetnja finansijskom sistemu širom svijeta, 5) Konvencija UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala (2000. godine, Palermo), 6) Međunarodna konvencija o suzbijanju finansiranja terorizma (1999. godine u Njujorku) i 7) Konvencija Savjeta Evrope o pranju, traženju, zapljeni i konfiskaciji prihoda stečenih kriminalom i o finansiranju terorizma (2005. godine, Varšava) (Degan, Pavišić, 2005: 197-203). Ovi međunarodnopravni akti predstavljaju pravni osnov za propisivanje inkriminisanih ponašanja u vezi sa pranjem novca u nacionalnom krivičnom zakonodavstvu, te krivičnih sankcija za njihove učinioce (Jovašević, Ikanović, 2015: 111-115).

2.1. Bečka konvencija OUN protiv nedozvoljene trgovine opojnim drogama i psihotropnim supstancijama

Bečka Konvencija OUN protiv nedozvoljene trgovine opojnim drogama i psihotropnim supstancijama (Bečka konvencija) iz 1988. godine (koju je prihvatile i bivša SFRJ) predviđa obavezu država potpisnica da u svom nacionalnom zakonodavstvu aktivnosti vezane za trgovinu opojnim drogama, kao i za pranje ovako stečenog novca predvide kao krivično djelo. Ovom konvencijom je obezbijeđena pretpostavka za efikasno suprotstavljanje pranju novca, a to je njegova kriminalizacija na način osjetljiv na zahtjeve međunarodne zajednice. Ovaj značajan međunarodni dokument je uspostavio minimalne standarde angažovanja država u suzbijanju ovih pojava.

U članu 3 Bečke konvencije je definisano krivično djelo pranja novca. Ono postoji kada se sa umišljajem (svjesno i sa namjerom) preduzimaju sljedeće aktivnosti: a) konverzija ili transfer imovine sa znanjem da je ta imovina nastala kao rezultat izvršenog krivičnog djela sa ciljem

prikrivanja nezakonitog porijekla imovine, b) pomaganje bilo kom licu koje je umiješano u izvršenje takvog krivičnog djela da bi se izbjegle pravne posljedice ovih aktivnosti, c) prikrivanje ili sakrivanje prave prirode, izvora, lokacije, raspolaganja i kretanja izvedenih prava vlasništva ili imovine sa znanjem da je ta imovina rezultat izvršenog krivičnog djela, d) sticanje, posjedovanje ili upotreba robe, predmeta ili druge vrijednosti sa znanjem u vrijeme njihovog prijema da su nastale kao rezultat neovlašćene trgovine opojnim drogama i e) udruživanje radi izvršenja, pokušaj, pomaganje, podstrekavanje, olakšavanje ili savjetovanje da se izvrši krivično djelo trgovine opojnim drogama, uključujući i pranje novca.

Na ovaj način je krivično djelo pranja novca određeno različitim djelatnostima (u zemlji i inostranstvu) koje uključuju i pripremne radnje, pokušaj i saučesništvo (podstrekavanje, pomaganje ili organizovanje zločinačkog udruženja), kao samostalne radnje izvršenja. Time je široko postavljena sfera kažnjivih ponašanja koja su izjednačena sa radnjom izvršenja ovog krivičnog djela. Kao bitan, konstitutivni elemenat krivičnog djela pranja novca smatra se postojanja „znanja, svijesti, namere ili cilja“, kao subjektivnih elemenata psihološke prirode na strani učinioca u vrijeme izvršenja krivičnog djela.

2.2. Konvencija UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala

Problemom preuzimanja efikasnih mjera za sprječavanje i suzbijanje pranja novca bavila se i Palermo Konvencija UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala iz 2000. godine sa dopunskim protokolima: a) Protokolom za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i djecom i b) Protokolom protiv krijumčarenja migranata kopnom,

morem i vazduhom. I ova konvencija u članu 6 pod naslovom „Kriminalizacija pranja dobiti stečene kroz kriminal“ određuje pojam i karakteristike krivičnog dela pranja novca (Novoselec, 2004: 3-5). To je i logično jer se u krivičnopravnoj literaturi često ističe da je jedna od osnovnih značajki organizovanog kriminala upravo bavljenje pranjem novca članova kriminalne grupe koji je nelegalno stečen vršenjem kriminalnih aktivnosti. Pri tome se kao metode pranja novca navode: a) ručno pranje - kada članovi grupe koriste manje svote novca za kupovinu dobara i plaćanje usluga za potrebe kriminalne organizacije, b) porodična mašina za pranje novca - kada grupa pere novac preko banaka i drugih finansijskih organizacija u skladu sa svojim ciljevima, c) zajedničke veš maštine - kada više kriminalnih organizacija u saučesništvu sa bankarskim, finansijskim, berzanskim i drugim institucijama organizuju pranje novca kao stalnu djelatnost i g) perionica - kada organizovana kriminalna grupa nudi lokalnim kriminalcima ili manjim grupama „usluge servisa za pranje novca“. Takođe je u članu 7 Palermo konvencije predviđen i sistem mjera za borbu protiv pranja novca.

3. Pranje novca u evropskim dokumentima

U organizovanu međunarodnu aktivnost na sprječavanju i suzbijanju različitih oblika i vidova ispoljavljanja krivičnog djela pranja novca uključile su se i regionalne evropske organizacije. U ovim aktivnostima prednjače: a) Evropska unija i b) Savjet Evrope. U okviru i pod okriljem Savjeta Evrope donijeti su izuzetno značajni akti koji određuju pojam i elemente pranja novca kao krivičnog djela. Oni takođe nalažu svim državama članicama ove regionalne organizacije da u svoje nacionalno krivično zakonodavstvo inkorporiraju obilježja bića ovog krivičnog djela, te da odrede vrstu i mjeru kazne za njegove učinioce.

3.1. Konvencija o pranju, traženju, zapljeni i konfiskaciji prihoda stečenih kriminalom

U okviru Savjeta Evrope u Strazburu je 1990. godine donijeta Konvencija o pranju, traženju, zapljeni i konfiskaciji prihoda stečenih kriminalom. Pored pojmovnog određenja pranja novca kao krivičnog djela, ova konvencija predviđa niz mjera opšte i specijalne prevencije koje treba da primjenjuju nadležni državni organi u cilju sprječavanja i suzbijanja djelatnosti pojedinaca i grupa u cilju pranja nezakonito stečene imovine, odnosno prikrivanja njenog porijekla i izvora. Nešto kasnije, 2005. godine u Varšavi donijeta je i Konvencija Savjeta Evrope o pranju, traženju, zapljeni i konfiskaciji prihoda stečenih kriminalom i o finansiranju terorizma.

Obilježja bića krivičnog djela pranja novca su i u aktima Savjeta Evrope određena na gotovo identičan način kao i Bečkom konvencijom. Jedina razlika je predviđena u regionalnom aktu gdje se teži oduzimanju i konfiskaciji svake imovinske dobiti koja je stečena ne samo nezakonitim djelatnostima vezanim za opojne droge, već i drugim vrstama teških krivičnih djela kao što su: a) terorizam, b) trgovina bijelim robljem, c) trgovina oružjem i g) krivičnim djelima kojima se ostvaruje veliki profit. Pri tome je i u Evropskoj (Strazburškoj) konvenciji pojam „prljavog novca“ određen kao nezakonit prihod od bilo kojeg krivičnog djela čime je ovaj pojam, prethodno dat u Bečkoj konvenciji, znatno proširen.

U članu 6 Evropske konvencije određeno da se krivično djelo pranje novca sastoji u umišljajnom preduzimanju jedne ili više sljedećih djelatnosti: a) konverziji ili transferu imovine uz znanje da takva imovina predstavlja prihod od kriminala s ciljem prikrivanja ili neistinitog prikazivanja nezakonitog porijekla imovine ili

pomaganju licu koje je uključeno u činjenje predikatnog krivičnog dela da izbjegne zakonske posljedice svojih djela, b) prikrivanju ili neistinitom prikazivanju pravne prirode, izvora, mesta, upotrebe, kretanja, prava ili svojine u odnosu na imovinu - znajući da ta imovina predstavlja prihod stečen činjenjem krivičnog djela, c) sticanju, posjedovanju ili korišćenju imovine sa znanjem u vrijeme prijema da takva imovina predstavlja prihod od krivičnog dela i d) učestvovanju, udruživanju ili zavjeri radi činjenja, pokušaj činjenja i pomaganje, podsticanje ili olakšavanje i savjetovanje u cilju činjenja bilo kog krivičnog djela.

U smislu primjene ove konvencije predikatno krivično djelo jeste ono kojim je pribavljen protivpravna imovinska korist, a koja može biti predmet pranja novca. Naime, pranje novca se i javlja kao „supsidijarno“ krivično djelo jer je njegovo postojanje zavisno od prethodno izvršenog drugog krivičnog djela čiji je učinilac motivisan namjerom pribavljanja protivpravne imovinske koristi ili druge nezakonite dobiti. U dijelu pravne teorije se smatra da je potreba za inkriminacijom krivičnog djela pranja novca rezultat nemoći države (pa i cijele međunarodne zajednice) da se efikasno suprotstavi kriminalitetu, posebno organizovanom transnacionalnom kriminalitetu, kojim se ostvaruje ogromna finansijska moć.

3.2. Varšavska konvencija

I konačno, Savjet Evrope je 2005. godine usvojio novu Konvenciju o pranju novca, vođenju istrage, izvršavanju zapljene i konfiskacije dobiti koja je stečena od kriminaliteta i finansiranju terorizma. U Preambuli ove konvencije je izričito navedeno „da je u savremenom svijetu neophodna borba protiv teških krivičnih djela koja postaju ozbiljan međunarodni problem, a koja zahtijeva moderne i

efikasne metode na internacionalnom nivou“. U članu 1 Konvencije je pojam „dobiti“ određen kao direktno ili indirektno dobijena, vršenjem krivičnih dela, imovina u smislu materijalne i nematerijalne, pokretne ili nepokretne imovine, hartija ili sredstava koja govore o vlasništvu ili interesu na takvoj imovini.

U članu 9 je dat pojam krivičnog djela pranja novca na isti način kao što to čini i ranije donijeta Evropska konvencija iz 1990. godine. Novina u odnosu na ranija rješenja se ogleda u činjenici da se krivično gonjenje za krivično djelo pranja novca može preduzeti i bez obzira na činjenicu da li je učinilac prethodno osuđen za predikatno krivično djelo iz koga je uopšte i nastala nezakonita dobit.

3.3. Direktive o pranju novca

Aktivnostima međunarodne zajednice u suprotstavljanju pranju novca pridružila se i Evropska unija. U tom pogledu su naročito značajne dvije direktive Savjeta i Evropskog parlamenta: a) Direktiva (91/308/EEC) Evropskih zajednica o prevenciji korišćenja finansijskog sistema za pranje novca iz 1991. godine i b) Direktiva (2001/97/EEC) koja dopunjuje Direktivu Savjeta Evropskih zajednica o prevenciji korišćenja finansijskog sistema za pranje novca iz 2001. godine (Pavišić, Bubalović, 2013: 128-131).

Direktiva (91/308/EEC) Savjeta Evropskih zajednica o prevenciji korišćenja finansijskog sistema za pranje novca iz 1991. godine (poznata kao „Direktiva o pranju novca“) promovisala je preventivni pristup u sprječavanju pranja novca, pa je finansijskim i kreditnim institucijama nametnuto niz obaveza i mjera koje treba da obezbijede blagovremeno i efikasno otkrivanje i dokazivanje različitih oblika i vidova pranja novca u privrednim aktivnostima čime bi se „obezbijedio

integritet i neupravljanost finansijskog sistema“. Direktiva polazi od činjenice da se „pranje novca javlja ne samo u pogledu prihoda od droge, nego i onih prihoda koji su stečeni drugim kriminalnim aktivnostima“. U Preambuli ove direktive se ističe da je neophodno da se problem pranja novca tretira na nivou Evropske unije jer postojanje jedinstvenog tržišta i slobodnog kretanja kapitala i usluga mogu biti iskorišćeni za pranje novca koji je rezultat kriminalne aktivnosti. Potrebno je stoga da se na nivou Unije usvoje određene mјere koje će omogućiti koordinirane akcije država članica. Ovo angažovanje je kako u interesu pojedinih država, tako i u opštem interesu Unije jer uvijek kada su finansijske i kreditne institucije iskorišćene za pranje novca koji je rezultat kriminalne aktivnosti, stabilnost tih institucija, kao i povjerenje u finansijski sistem u celini - ozbiljno su ugroženi.

U članu 1 Direktive određen je pojam pranja novca (Jovašević, 2011a: 617-619) kao „postupanje koje je učinjeno namjerno u vidu: a) konverzije ili trasfera imovine sa znanjem da je ona stečena kriminalnom aktivnošću ili učestvovanja u takvoj aktivnosti u cilju prikrivanja ili maskiranja nezakonitog porijekla imovine ili pomaganja bilo kog lica koje je umiješano u vršenje takve aktivnosti kako bi se izbjegle zakonske posljedice takve radnje, b) prikrivanja ili maskiranja prave prirode, izvora, lokacije, dispozicije, kretanja i prava u pogledu vlasništva imovine sa znanjem da je ta imovina stečena kriminalnom aktivnošću ili učestvovanjem u takvoj aktivnosti, c) pribavljanja, posjedovanja ili korišćenja imovine sa znanjem u vrijeme njenog sticanja da je ona stečena kriminalnom aktivnošću ili učestvovanjem u takvoj aktivnosti i d) udruživanja sa drugim licima, pokušaja činjenja ili pomaganja, podsticanja, olakšavanja ili prikrivanja činjenja bilo koje navedene radnje.

Imajući u vidu međunarodni karakter pranja novca, od velikog značaja za efikasno funkcionisanje međunarodne saradnje je i to što je u Direktivi predviđeno da će pranje novca biti tretirano kao krivično djelo i onda kada su aktivnosti čiji rezultat je imovina koju treba oprati, preduzete na teritoriji neke druge države članice Unije, tako i na teritoriji neke treće države. Navedni pristup u pogledu pružanja međunarodne pravne pomoći je u potpunosti preuzet iz Evropske konvencije iz 1990. godine koja takođe od država potpisnica zahtijeva da u oblasti suprotstavljanja pranju novca usvoje eksteritorijalni pristup - za razliku od Bečke konvencije koja ovakav pristup nije poznavala. Uostalom, takvi se napor uklapaju u solidarnost među državama u suzbijanju i sprječavanju najopasnijih oblika i vidova kriminaliteta, posebno organizovanog karaktera.

Na isti način u definisanju pojma, elemenata i karakteristika pranja novca, kao samostalnog krivičnog djela, postupa i Drugi protokol uz Konvenciju o zaštiti finansijskih interesa Evropskih zajednica (OJC316) iz 1995. godine koji zahtijeva kriminalizaciju pranja dobiti stečene finansijskim utajama i drugim krivičnim djelima ove vrste. Poseban značaj u aktivnostima Evropske unije predstavlja i Združena akcija od 3. decembra 1998. godine o pranju novca, identifikaciji, otkrivanju, zapljeni i konfiskaciji prihoda stečenih kriminalom i sredstava za njihovo sticanje.

U međuvremenu je u okviru Evropske unije donijeto više preporuka ili okvirnih odluka koje imaju za cilj da intenziviraju aktivnosti upravljenje na sprječavanje i suzbijanje pranja novca: a) Protokol o kaznenoj odgovornosti pravnih lica, konfiskaciji imovine i pranju novca od 19. jula 1997. godine (OJC221), b) Okvirna odluka Savjeta od 29. maja 2000. godine o jačanju zaštite kaznama i drugim sankcijama za

falsifikovanje novca s obzirom na uvođenje eura (OJL140), c) Okvirna odluka Savjeta od 28. maja 2001. godine o borbi protiv prevara i falsifikovanja bezgotovinskih sredstava plaćanja (OJL69), d) Okvirna odluka Savjeta od 26. juna 2001. godine o pranju, identifikaciji, pronalaženju, zamrzavanju, oduzimanju i konfiskaciji predmeta i rezultata krivičnog djela (OJL182) i d) Okvirna odluka Savjeta od 22. jula 2003. godine o sprječavanju korupcije u privatnom sektoru (OJL192).

Konačno, Direktiva (2001/97/EEC) koja dopunjuje Direktivu Savjeta Evropskih zajednica o prevenciji korišćenja finansijskog sistema za pranje novca iz 2001. godine, polazeći od činjenice da „pranje novca ima očiti uticaj na porast organizovanog kriminala, te da se borba protiv pranja novca mora voditi uglavnom kaznama i u okviru međunarodne saradnje sudskih i drugih organa za primenu zakona“, u članu 1 na identičan način određuje pranje novca, kao i Direktiva iz 1991. godine. Ova direktiva ima za primarni cilj osavremenjavanje međunarodnih instrumenata za borbu protiv pranja novca, kao i uspostavljanje visokih standarda zaštite finansijskog sektora.

Pojam pranja novca je dat u članu 1 ove direktive: kao namjerno činjenje sljedećih aktivnosti: a) konverzije ili prenosa imovine za koju se zna da potiče od kriminalne aktivnosti ili iz bilo kog akta učešća u takvoj aktivnosti sa svrhom prikrivanja ili lažnog prikazivanja nezakonitog porijekla imovine, b) pomaganje bilo kom licu koje je uključeno u izvršenje takve aktivnosti da bi izbjeglo pravne posljedice svoje aktivnosti, c) prikrivanje prave prirode, izvora, lokacije, raspolaganja, kretanja prava, odnosno vlasništva na imovini za koju se zna da potiče od kriminalne aktivnosti ili akta učešća u takvoj aktivnosti, d) sticanje, držanje ili upotreba imovine za koju se zna u vrijeme njenog prijema da ta imovina

potiče od kriminalne aktivnosti ili akta učešća u takvoj aktivnosti i e) učestvovanje u izvršenju, udruživanje radi izvršenja, pokušaj izvršenja, pomaganje, podsticanje, doprinošenje ili savjetovanje da se izvrši neka od navedenih aktivnosti.

Kao kriminalna aktivnost, u smislu ove direktive kojom se pribavlja imovina (koja je predmet pranja novca), smatra se svaki oblik učešća u ostvarenju teškog krivičnog djela. Pri tome se, dakle, ovo teško krivično djelo povezuje sa prikrivanjem (maskiranjem) imovinske koristi koja je pribavljena bilo kojom vrstom kriminalne umiješanosti u vršenje teških krivičnih djela, među kojima (pored krivičnih djela predviđenih članom 3 Bečke konvencije iz 1988. godine) ulaze i sljedeća krivična djela: a) prevara definisana u čl. 1 i 2 Konvencije o zaštiti finansijskih interesa Evropskih zajednica, b) korupcija i c) prekršaji koji mogu donijeti znatne prihode, a koji je kažnjivi teškim kaznama zatvora u skladu sa krivičnim zakonom država članice Unije.

Prekretnicu u daljim aktivnostima Evropske unije u suprostavljanju različitim oblicima i vidovima organizovanog kriminaliteta uopšte, a posebno korupcije i pranja novca, predstavlja donošenje Konvencije o zaštiti finansijskih interesa Evropske unije iz 1995. godine sa dva dopunska protokola iz 1996. i 1997. godine (Jovašević, 2017: 212-214).

4. Pranje novca u pravu Bosne i Hercegovine

Pranje novca - odgovornost i kažnjivost - u pozitivnom pravu Bosne i Hercegovine uređeno je sa više zakonskih propisa. To su: a) Krivični zakon Bosne i Hercegovine i b) Zakon o sprječavanju pranja novca i finansiranja terorističkih aktivnosti .

4.1.Pranje novca u Zakonu o sprječavanju pranja novca i finansiranja terorističkih aktivnosti

Zakon o sprječavanju pranja novca i terorističkih aktivnosti Bosne i Hercegovine iz 2014. godine propisuje: a) mjere, radnje i postupke u finansijskom i nefinansijskom sektoru koje se preduzimaju s ciljem sprječavanja i otkrivanja pranja novca i finansiranja terorističkih aktivnosti; b) obaveznike sproveđenja mjera, radnji i postupaka koji su dužni postupati po ovom zakonu; c) nadzor nad obaveznicima u sproveđenju mjera, radnji i postupaka u finansijskom i nefinansijskom poslovanju koji se preduzimaju radi sprječavanja pranja novca i finansiranja terorističkih aktivnosti; d) zadatke i nadležnosti Finansijsko-obaveštajnog odjela Državne agencije za istrage i zaštitu (FOO SIPA-e); e) međuinsticionalnu saradnju nadležnih organa Bosne i Hercegovine, Federacije Bosne i Hercegovine, Republike Srpske i Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, te ostalih nivoa državne organizacije Bosne i Hercegovine u sprječavanju pranja novca i finansiranja terorističkih aktivnosti; f) međunarodnu saradnju u oblasti sprječavanja pranja novca i finansiranja terorističkih aktivnosti, kao i g) zadatke, nadležnosti i postupke drugih organa i pravnih lica s javnim ovlaštenjima u sprječavanju pranja novca i finansiranja terorističkih aktivnosti u BiH.

U članu 2 ovaj zakon je definisao pranje novca kao: 1) zamjenu ili prenos imovine, ako je ta imovina stečena kriminalnim radnjama, a s ciljem prikrivanja ili zataškavanja nezakonitog porijekla imovine ili pružanja pomoći nekom licu koje je umiješano u takve aktivnosti radi izbjegavanja zakonskih posljedica počinjenih radnji; 2) prikrivanje ili zataškavanje prave prirode, mjesta porijekla, raspolaganja, kretanja, prava na ili vlasništva nad imovinom ako je ta imovina

stečena kriminalnim radnjama ili činom učešća u takvim radnjama; 3) sticanje, posjedovanje ili korištenje imovine stečene kriminalnim radnjama ili činom učešća u takvim radnjama i 4) učešće ili udruživanje radi izvršenja, pokušaja izvršenja, odnosno pomaganja, podsticanja, olakšavanja ili davanja savjeta pri izvršenju bilo koje od navedenih radnji. Pri tome se svrha, znanje i namjera, potrebni kao elementi radnje pranja novca, mogu zaključiti na osnovu objektivnih i činjeničnih okolnosti. Pranjem novca smatra se i to kada su radnje, kojima je stečena imovina koja se pere, izvršene na teritoriji druge države.

4.2. Pranje novca u Krivičnom zakonu Bosne i Hercegovine

4.2.1.Pojam i elementi krivičnog djela

Na bazi navedenih međunarodnih i evropskih standarda u oblasti suzbijanja finansijskog kriminaliteta i Krivični zakon Bosne i Hercegovine iz 2003. godine, sa kasnijim novelama, u grupi krivičnih djela protiv privrede i jedinstva tržišta, te carinskih djela - u članu 209 propisuje krivično djelo „Pranje novca“. Ovo djelo se sastoji u primanju, zamjeni, držanju, raspolaganju, upotrebi u privrednom ili drugom poslovanju ili na drugi način prikrivanju novca ili imovine u većoj vrijednosti za koje se zna da su pribavljeni učinjenjem krivičnog djela ili ako je time ugrožen zajednički ekonomski prostor Bosne i Hercegovine ili ako to ima štetne posljedice na djelatnost ili finansiranje institucija Bosne i Hercegovine (Simović, Simović, Todorović, 2015: 135).

U teoriji (Đorđević, Đorđević, 2016: 173) se smatra da se u osnovi ove inkriminacije nalazi nemoć države da blagovremeno i efikasno otkrije ranije već izvršeno krivično djelo (jedno ili više) kojim je pribavljena protivpravna imovinska korist. Ovo je djelo Zakon o sprječavanju pranja novca i

finansiranja terorističkih aktivnosti odredio kao prethodno krivično djelo, odnosno djelo iz koga je proistekla imovina koja je predmet krivičnog djela pranja novca, bez obzira na to da li je ono izvršeno na teritoriji Bosne i Hercegovine ili u inostranstvu (Pavišić, Grozdanić, Veić, 2007: 628-630).

Objekt zaštite krivičnog djela (Petrović, Jovašević, Ferhatović, 2016: 274-276) pranja novca je finansijski sistem - zajednički ekonomski prostor Bosne i Hercegovine. Kao objekt napada se javljaju novac i imovina koji su pribavljeni kriminalnom djelatnošću (vršenjem krivičnih djela, bilo samog učinjoca ili drugog lica, ali ne i vršenjem drugih protivpravnih djelatnosti kao što su privredni prekršaji).

Radnja izvršenja se sastoji iz više alternativno, zakonom predviđenih djelatnosti (Lazarević, Vučković, Vučković, 2004: 667-669). To su, inače, radnje koje predviđa i Zakon o sprječavanju pranja novca i finansiranju terorističkih aktivnosti, kao i navedeni univerzalni i regionalni međunarodni dokumenti (Bečka, Strazburška ili Varšavska konvencija): a) primanje, b) zamjena, c) držanje, d) raspolaganje, e) upotreba u privrednom ili drugom poslovanju ili f) prikrivanje na drugi način novca ili imovine u većoj vrijednosti za koje se zna da su pribavljeni učinjenjem krivičnog djela. Sve ove djelatnosti se odnose na prijem, konverziju (zamjena, trampa, razmjena), držanje ili prenos (teretni ili besteretni) nezakonito stečene imovine u namjeri da se prikrije (prečuti, nesaopšti uopšte ili u određenom vremenu) ili lažno, neistinito prikaže njenu nezakonito porijeklo, bez obzira na to da li je ova namjera u konkretnom slučaju zaista i ostvarena.

Za postojanje ovog krivičnog djela je bitno da se radi o: 1) novcu ili imovini koji su: a) pribavljeni krivičnim djelom i b) veće

vrijednosti. Kada postoji „veća“ vrijednost, predstavlja faktičko putanje koje sud rješava u svakom konkretnom slučaju. Ovdje se radnja izvršenja odnosi na novac ili drugu (pokretnu ili nepokretnu) imovinu (Jovašević, Mitrović, Ikanović, 2018: 378-381) za koju se zna da potiče od kriminalne djelatnosti. Radnja izvršenja preduzima se u odnosu na činjenice o „porijeklu“ nezakonito stečene imovine, a ne na samu tu imovinu. Prečutkivanje, nesaopštavanje je neupisivanje pravih podataka u pratećoj dokumentaciji uz imovinu ili neupoznavanje (neposredno ili posredno, na bilo koji način) drugog, ovlašćenog lica sa podacima o porijeklu imovine, čime se onemogućava nadležnim organima da uopšte ili blagovremeno dođu do saznanja o nezakonitom porijeklu imovine. Lažno, neistinito prikazivanje u cijelosti ili djelimično činjenica o nezakonitoj imovini koja potiče od kriminalne djelatnosti je saoštavanje, usmeno ili u pisanoj formi, činjenje dostupnim nadležnim nadležnim organima da uopšte ili blagovremeno dođu do saznanja o nezakonitom porijeklu imovine.

Sticanje, držanje ili korišćenje (upotreba) u privrednom ili drugom poslovanju imovine se odnosi na imovinu za koju se zna u trenutku prijema da potiče od kriminalne djelatnosti. Sticanje (pribavljanje, nabavljanje) je svaka djelatnost kojom se dolazi u posjed, u državinu nezakonito stečene imovine. Držanje je samo posjedovanje ovakve imovine, njeni (neposredna ili posredna) državinska, faktička vlast, pritežanje, na određenom prostoru za određeno vrijeme od strane učinjoca djela. Korišćenje nezakonite imovine je njeni upotreba, stavljanje u promet, u opticaj na bilo koji način, najčešće za plaćanje robe ili usluga. Bitno je za postojanje ove radnje da učinilac u vrijeme dolaženja u posjed (u trenutku prijema) posjeduje svijest o nezakonitom porijeklu

takve imovine, odnosno da se radi o imovini koja potiče od kriminalne djelatnosti (Turković et al., 2013: 336-340).

Za postojanje ovog krivičnog djela je bitno ispunjenje još dva konstitutivna elementa. To su: 1) da učinilac radnju izvršenja preduzima sa znanjem (sa sviješću) da se radi o novcu ili imovini koji potiču od kriminalne djelatnosti (bez obzira na to da li zna pravnu kvalifikaciju konkretnog krivičnog djela, da li je on ili neko drugo lice učinilac takvog „prethodnog“ krivičnog djela, da li zna njegovog učinioца i gdje je djelo učinjeno - u Bosni i Hercegovini ili u inostranstvu) i 2) da na strani učinioца u vrijeme izvršenja djela postoji namjera da se prikrije ili lažno prikaže nezakonito porijeklo imovine koja potiče od kriminalne djelatnosti (Jovašević, 2017: 172-174).

Izvršilac djela može da bude svako lice (kako lice koje je preduzelo kriminalnu djelatnost kojom su novac ili imovina kao objekt „pranja“ pribavljeni, tako i svako drugo lice), kao i odgovorno lice u pravnom licu.

U pogledu krivice potreban je direktni umišljaj koji kvalifikuju: a) svijest, znanje učinioца da novac i imovina potiču od kriminalne djelatnosti i b) namjera učinioца da prikrije (prečuti) ili lažno (u cijelosti ili djelimično, neistinito, suprotno objektivnoj stvarnosti) prikaže „nezakonito poreklo imovine“.

Za ovo je djelo propisana kazna zatvora od jedne do osam godina. Uz kaznu se učiniocu djela obavezno izriče i mjera bezbjednosti oduzimanja predmeta - novca i imovine koji potiču od kriminalne djelatnosti.

4.2.2. Oblici ispoljavanja krivičnog djela

Krivično delo iz člana 209 Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine ima lakši (privilegovani) i dva teža, (kvalifikovana) oblika ispoljavanja. Lakši oblik ovog djela

za koje Zakon propisuje blaže kažnjavanje određen je blažim oblikom krivice - nehatom na strani učinioца u vrijeme preduzimanja radnje izvršenja. Tako, lakši oblik ovog djela postoji ako je radnju izvršenja preduzelo lice koje nije znalo da novac ili imovina predstavljaju prihod ostvaren kriminalnom djelatnoću, ali je to moglo i bilo dužno da zna. Oblik krivice u vidu nesvjesnog nehata predstavlja okolnost za koju zakon propisuje blaže kažnjavanje - kaznu zatvora do tri godine ili novčanu kaznu (Jovašević, Mitrović, Ikanović, 2017: 314-316). Međutim, krivično djelo pranja novca ima i dva teža, kvalifikovana oblika ispoljavanja, za koja je propisano poštreno kažnjavanje.

Prvi teži oblik djela postoji ako je radnja izvršenja preduzeta u odnosu na novac i imovinu koji su pribavljeni krivičnim djelom u kome je u svojstvu izvršioca ili saučesnika učestvovao i sam učinilac djela pranja novca. Dakle, ovdje se radi o dvije nužno, kumulativno povezane djelatosti za koju Zakon propisuje kaznu zatvora od jedne do deset godina. Drugi teži oblik djela, za koji je propisana kazna zatvora najmanje tri godine, postoji ako su predmet radnje izvršenja - pranja novca - novac i imovina u iznosu čija vrijednost prelazi 200.000 KM. Vrijednost objekta na kome se vrši radnja krivičnog djela u bilo kom obliku ispoljavanja - predstavlja kvalifikatornu okolnost. Ona se utvrđuje prema tržišnim uslovima u vrijeme preduzimanja radnje izvršenja (Đorđević, 2011: 125-126).

5. Zaključak

U strukturi nacionalnog, ali organizovanog kriminaliteta preovladava kriminalitet upravljen na štetu imovine drugih fizičkih i pravnih lica (pa čak i čitavih država), pri čemu pojedinici, grupe i čitave organizacije postupaju u vršenju svoje kriminalne djelatnosti vođeni namjerom pribavljanja protivpravne imovinske koristi. No, to nije

dovoljno, pa tako pribavljeni „prljavi“ novac ili drugu imovinu ova lica pokušavaju da legalizuju, odnosno da ih stave u legalni promet, opticaj (da im pribave legalni osnov sticanja). S druge strane, učinioci ovakvih kriminalnih djela imaju potrebu da prikriju pravo porijeklo ovakvog novca ili imovine koja potiče od kriminalne djelatnosti. Stoga se na međunarodnom i nacionalnom nivou uvidjela opasnost od ovakvih kriminalnih djelatnosti pojedinaca i grupa koje imaju za cilj pranje i prikrivanje novca i druge imovine koji potiču od kriminalne djelatnosti (vršenjem krivičnih djela). Tako, međunarodno pravo, kao i pojedina nacionalna zakonodavstva predviđaju krivičnu odgovornost za pranje novca, kao krivično djelo zaprijećeno strogim kaznama, čiji je cilj sprječavanje i suzbijanje ovakvih društveno opasnih djelatnosti.

Cilj učinilaca krivičnih djela nije neposredno pribavljanje protivpravne imovinske koristi, jer ako ona ostane skrivena, u sferi ilegalne aktivnosti, nema značaja za učinioce prethodnih krivičnih djela. Stoga su oni prinuđeni da svoj ili tuđi „prljavo, nezakonito, ilegalno“ pribavljeni novac ili imovinu „operu“, da im pribave legalan osnov sticanja, da ih plasiraju u legalne privredne, novčane, bankarske, berzanske, finansijske, trgovачke i druge slične tokove. To znači da kriminalnom aktivnošću pribavljeni novac i drugu imovinu ova lica pokušavaju da legalizuju, odnosno da ih stave u legalni promet, opticaj (da im pribave legalni osnov sticanja).

S druge strane, učinioci prethodnih krivičnih djela, kojima su pribavljeni novac ili imovina na nezakonit način, imaju potrebu da prikriju pravo porijeklo ovakvog „prljavog“, ilegalno pribavljenog novca ili koristi i tako izbjegnu krivični progon i kažnjavanje. Da bi se razne nedozvoljene, protivpravne djelatnosti pojedinaca i grupa preduprijedile, spriječile, suzbile i smanjile

na društveno prihvatljiv nivo, na međunarodnom nivou se pristupilo normiranju prava i obaveza država u preduzimanju adekvatnih mjera, sredstava i postupaka radi sprječavanja i suzbijanja pranja novca. U tom cilju je donijeto više univerzalnih i regionalnih međunarodnih dokumenata kojima su precizirane nedozvoljene djelatnosti i pojedini oblici i vidovi ispoljavanja pranja novca, kao i mjere, organi i postupanje u nacionalnim zakonodavstvima u pravcu stvaranja pogodne pravne osnove za sprječavanje i suzbijanje ove negativne društvene pojave.

Tako je i u Bosni i Hercegovini, donošenjem Zakona o sprječavanju pranja novca i finansiranja terorističkih aktivnosti, 2014. godine, sa novelom iz 2016. godine, kao i Krivičnog zakona (u grupi privrednih krivičnih djela) propisano krivično djelo pranja novca u osnovnom, lakšem i težim oblicima ispoljavanja za koje su propisane kazna zatvora i mera bezbjednosti oduzimanja novca i imovine. Inače, ovo krivično djelo se sastoji u konverziji ili prenosu imovine za koju se zna da potiče od kriminalne djelatnosti u namjeri da se prikrije ili lažno prikaže nezakonito porijeklo imovine, u prikrivanju ili lažnom prikazivanju činjenica o imovini za koju se zna da potiče od kriminalne djelatnosti ili u sticanju, držanju ili korišćenju imovine za koju se zna u trenutku prijema da potiče od kriminalne djelatnosti.

LITERATURA

- [1] Babić, M., Marković, I. (2007). Krivično pravo, Posebni dio. Banja Luka.
- [2] Degan, V.Đ., Pavišić, B. (2005). Međunarodno kazneno pravo. Zagreb.
- [3] Đorđević, M., Đorđević, Đ. (2016). Krivično pravo. Beograd.
- [4] Đorđević, Đ. (2011). Krivično pravo, Posebni dio. Beograd.

- [5] Jovašević, D. (2003). Komentar Krivičnog zakona Republike Srbije sa sudskom praksom. Beograd.
- [6] Jovašević, D. (2011). Međunarodno krivično pravo. Niš.
- [7] Jovašević, D. (2011a). Leksikon krivičnog prava. Beograd.
- [8] Jovašević, D. (2017). Krivično pravo, Posebni dio. Beograd.
- [9] Jovašević, D., Ikanović, V. (2015). Međunarodno krivično pravo. Banja Luka.
- [10] Jovašević, D., Mitrović, LJ., Ikanović, V. (2017). Krivično pravo Republike Srpske, Posebni dio. Banja Luka.
- [11] Jovašević, D., Mitrović, LJ., Ikanović, V. (2018). Komentar Krivičnog zakonika Republike Srpske. Banja Luka.
- [12] Kokolj, M., Jovašević, D. (2011). Krivično pravo Republike Srpske, Opšti i posebni dio. Bijeljina.
- [13] Lazarević, LJ., Vučković, B., Vučković, V. (2004). Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore. Cetinje.
- [14] Levi, M. & William, G. (2002). Terrorist Finance, Money Laundering and the Rise of Mutual Evaluation: A New Paradigm for Crime Control? European Journal of Law Reform, 4 (2).
- [15] Lilley, P. (2003). Dirty Dealing: The Untold Truth about Global Money Laundering. 2d ed. Sterling, Va.: Kogan Page.
- [16] Mrvić Petrović, N. (2005). Krivično pravo. Beograd.
- [17] Novoselec, P. (2004). Opšti dio kaznenog prava. Zagreb.
- [18] Pavišić, B., Bubalović, T. (2013). Međunarodno kazneno pravo. Rijeka.
- [19] Pavišić, B., Grozdanić, V., Veić, P. (2007). Komentar Kaznenog zakona. Zagreb.
- [20] Petrović, B., Jovašević, D. (2005). Krivično (kazneno) pravo, Posebni dio. Sarajevo.
- [21] Petrović, B., Jovašević, D. (2010). Međunarodno krivično pravo. Sarajevo.
- [22] Petrović, B., Jovašević, D., Ferhatović, A. (2016). Krivično pravo 2. Sarajevo.
- [23] Selinšek, LJ. (2007). Kazensko pravo, Splošni del in osnove posebnega dela. Ljubljana.
- [24] Simić, I., Trešnjev, A. (2010). Krivični zakonik sa kraćim komentarom. Beograd.
- [25] Simović, M., Simović, V., Todorović, LJ. (2015). Krivični zakon Bosne i Hercegovine. Sarajevo.
- [26] Turković, K. et al. (2013). Komentar Kaznenog zakona. Zagreb.
- [27] Vuksen, William, B.Z., ed. (2003). Organized Crime & Money Laundering. Toronto, Ont.: G.7 Report Inc.
- [28] Woods, Brett F. (1998). The Art & Science of Money Laundering: Inside the Commerce of the International Narcotics Traffickers. Boulder, Colo.: Paladin Press

Prof.dr.sc. Enes Huseinagić, email: huseinagic_e@hotmail.com

Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku

Doc. Dženana Huseinagić, prof., email: dzenana.h@hotmail.com

JU Osnovna muzička škola Tuzla

Slobomir P Univerzitet Bijeljina

Nudžejma Huseinagić, prof.

JU Osnovna muzička škola Tuzla

Sažetak: Menadžerski izazov savremenog vremena je zamjena ortodoksnih menadžerskih sistema i identiteta, koji se zasnivaju na industrijskoj civilizaciji, nesigurnim svijetom koji donosi postindustrijska civilizacija. Savremene tehnološke, društvene i tržišne promjene zahtijevaju nova menadžerska pravila, različite metode pod različitim upravama sistema i upravljanje identitetom u budućnosti. Najjasnije ove evolutivne promjene se prate na organizacionom nivou, ali možemo uzeti neke tipologije naslova koji će nam omogućiti da shvatimo nova kretanja menadžerske filozofije: mrežna organizacija, organizacija koja uči, intelektualni poduhvat, virtualna korporacija, renovirana korporacija, organizacija informacija, kreativne poslovne sposobnosti, pametna organizacija i suzdržane uravnotežene organizacije. Nova menadžerska paradigma, koja je ključna za drugačiji položaj menadžera, temelji se na sasvim novima naučnim spoznajama. Organizacije kao složeni dinamički kompleksni sistemi zasnivaju se na principima samoorganizacije i učenja, te su tako podređene zakonima spontanog evolutivnog razvoja. Kompanije i institucije na tržištu su najstabilnije kada su kreativne i inovativne i kada dominira kreativni kaos.

Ključne riječi: konkurentnost, organizacija, strateško planiranje, koncepti menadžmenta.

MODERN MANAGEMENT PARADIGMES AND MANAGEMENT CHANGES

Abstract: The managerial challenge of modern times is the replacement of orthodox management systems and identities, which are based on industrial civilization, the insecure world brought by postindustrial civilization. Modern technological, social and market changes require new managerial rules, different methods under different management systems and identity management in the future. Clearly, these evolutionary changes are monitored at the organizational level, but we can take some typologies of titles that will enable us to understand the new trends in managerial philosophy: network organization, learning organization, intellectual enterprise, virtual corporation, renovated corporation, information organization, creative business skills, smart organization and abstained balanced organizations. The new managerial paradigm, which is crucial for a different managerial position, is based on completely new scientific knowledge. Organizations as compound dynamic complex systems are based on the principles of self-organization and learning, and are thus subject to the laws of spontaneous evolutionary development. Companies and institutions on the market are most stable when they are creative and innovative, and when creative chaos dominates.

Key words: competitiveness, organization, strategic planning, management concepts.

Uvod

Osnovni menadžerski izazov savremenog vremena je zamjena ukorijenjenih menadžerskih sistema i identiteta koji se zasnivaju na industrijskoj civilizaciji, nesigurnim ambijentom koji donosi postindustrijska civilizacija. Mijenja se sve, mišljenje i teoretski pristupi, tehnologije i poslovni procesi, organizacije i upravljanje sa ljudskim resursima, proizvodi i usluge, prodajni kanali i tržišta, potrošačke navike i načini potrošnje. Sve to uzrokuje dramatične promjene na tržištu. Intelektualni kapital postaje odlučujući proizvodni faktor i nosilac vrijednosti u XXI stoljeću. Zadnjih tri stotine godina poduzetništvo je kapitaliziralo tehnološki razvoj, ekonomске promjene i tržišne pristupe, u budućnosti će kapitalizirati znanje i poduzetničke osobnosti. Sve te promjene zahtijevaju i drugačije pristupe menadžmentu i menadžerskim sistemima, odnosno govorimo o novim paradigmama.

1. Menadžeri u svijetu paradigma

Paradigma potiče od riječi „*pharadigma*“ i znači primjer, ugled, uzor, obrazac (gram. obrazac mijenjanja).³² Samostalno je osnovana u teoriji nauke, gdje sistem misli, neka vrsta je idejnog jezgra što je zajedničko za članove naučne zajednice.

Danas menadžeri djeluju svijetu paradigm upravljanja. „Novi“ sistem je kreiran kroz upravljačke politike i nepisana je poslovna praksa uspješnih organizacija koje govore kako da se bavimo određenim problemima i kako da dostignemo željene poslovne ciljeve.

U menadžerskom svijetu postoji na jednoj strani tvrdog jezgra relativno nedvosmisleno definiranje upravljanja ili menadžerskih paradigm, na drugoj strani, mnoštvo različitih upravljačkih sistema i identitet. Menadžeri uzimaju u obzir preciznu paradigu, ali njihovi sistemi upravljanja predstavlja mnoštvo prilagođavanja i

promjene u cijeloj oblasti teorijske određene paradigmе.³³

Osim toga, organizacije se suočavaju sa raznim menadžerskim paradigmama, koje menadžerima artikuliraju različite potrebe i ciljeve. Nijedna dominirajuća parigma ne može da ima monopol na organizaciju kao neka koja koristi komplementarne i konkurentne paradigmе.

Menadžerske paradigmе pokrivaju tri glavne oblasti:

- Globalne tehnološke, ekonomске i društvene promjene,
- Promjene u korporativnom organiziranju i poslovanju i
- Promjene u menadžmentu.³⁴

2. Globalne promjene i poslovna filozofija organizacije

Nekrunisani kralj globalnih promjena u savremenom svijetu je John Naisbitt³⁵, čiji su megatrendovi preko trideset godina najutjecajniji u obilježavanju globalnih društvenih procesa. Knjiga je artikulirala novo američko društvo koje se u to vrijeme nije posve razvilo. No sama činjenica da prestrukturiranje Amerike mijenja i privatni i društveni život, Naisittovo predviđanje dobiva na značaju.³⁶

Tabela 1. prikazuje neke od njegovih globalnih društvenih pokreta koji su nadzivjeli njegova predviđanja:

STARA PARADIGMA	NOVA PARADIGMA
Industrijsko društvo	Informacijsko društvo
Tradicionalna energetska tehnologija	Visoke informacione tehnologije
Nacionalna ekonomija	Globalizacija i svjetska ekonomija
Izvozna orientacija	Potrošačka

³³ E. Huseinagić, *Osnovne menadžmenta, II dopunjeno i izmijenjeno izdanje*, Internacionlni univerzitet Travnik u Travniku, Travnik 2018, 79.

³⁴ S. Možina i sar. *Management – Nova znanja za uspeh*, Didakta, Radovljica 2002, 777.

³⁵ John Naisbitt (15.januara 1929. godine) je američki autor i javni govornik na području budućih studija. Njegova prva knjiga *Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives*, objavljena je 1982. Godina. Bila je rezultat gotovo deset godina istraživanja. Knjiga je objavljena u 57 zemalja i prodата je u više od 14 miliona primjeraka.

³⁶ J. Naisbitt, *Megatrendovi – Deset novih smjerova razvoja koji mijenjanju naš život*, Globus, Zagreb 1985,9.

³²M. Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd 1980, 665.

	usmjerenost
Kratkoročno odlučivanje	Dugoročne politike
Centralizacija odlučivanja	Decentralizacija odlučivanja
Hijerarhijska organizacija	Mrežna organizacija
Dominantni utjecaj Zapada	Važno istočni način
Dominantna uloga države	Uspon kulturnih, umjetničkih i religijskih protivrječnosti

Tabela 1. Naisbittove paradigmе³⁷

Globalni paradoks na koji podsjeća Nisbitt je iznenađujući. Mnogo veće kompanije i globalna ekonomija imat će veću ulogu i značaj na manje „igrače“. Devedeset posto američke ekonomije čine mala i srednja preduzeća. Oni su „dizajneri“ SAD-a i svjetske globalne ekonomije. Što je veći sistem, efikasnije će biti njegove komponente, a krajnji rezultat je sasvim jasan. U svim oblastima dominiraju vidno manje i moćnije jedinice, odnosno najutjecajniji inovativni i preduzetni pojedinci. Iako će pravljenje i dijeljenje bogatstva ostati suštinska poluga moći, u budućnosti će to moći samo bez prisile i nasilja. Novi sistem društvene moći će biti zasnovan na znanju, uzajamnom povjerenju i globalnim integracijama.

Ovo je jedan od najvažnijih neizvjesnih i uzbudljivih promjena kroz historiju političke - ekonomске moći. Živimo u vremenu kada je nesporno došao kraj perioda industrijskog kapitalizma, prednost dobiva učinkovita organizacija svjetske ekonomije i njena dominacija u globalnom svijetu.

Gdje će se zadržati postojeći kapitalizam i kakav će biti sutra? Lester Thurow³⁸ je kraj prošlog stoljeća opisao kao vrijeme rušenja stanja, koje je devedesetih godina projeciralo pet smjerova: kraj komunističke ekonomije, tehnologije intelektualnog kapitala, eksploziju stanovništva i socijalnu

nejednakost trećeg svijeta, globalne ekonomije i poslovne mreže i period bez dominantnog svijeta u smislu ekonomске, političke i vojne sile. Pred nama je kapitalizam „ekonomije znanja“. Ovo je vrijeme kada dominiraju nova pravila za pojedince, organizacije i države na osnovu ekonomije znanja i predstavlja dominaciju intelektualnog kapitala.³⁹

2.1. Promjene u menadžerskim sistemima

Savremene tehnološke, društvene i tržišne promjene zahtijevaju nova menadžerska pravila, različite metode pod različitim upravama sistema i upravljanje identitetom u budućnosti. Najjasnije ove evolutivne promjene se prate na organizacionom nivou, ali možemo uzeti neke tipologije naslova koji će nam omogućiti da shvatimo nova kretanja menadžerske filozofije: mrežna organizacija⁴⁰, organizacija koja uči⁴¹, intelektualni poduhvat⁴², virtualna korporacija⁴³, renovirana korporacija⁴⁴, organizacija informacija⁴⁵, kreativne poslovne sposobnosti⁴⁶, pametna organizacija⁴⁷ i suzdržane uravnotežene organizacije.

Nova poslovna filozofija se zasniva na sljedećim postavkama:

- Dugoročna poslovna orijentacija (Zakon: „Danas, kao dugoročna budućnost pred sobom“,
- Ekonomija vremena zamjenjuje ekonomija volumena (masovnu

³⁹ L. Thurrow, *The Future Capitalism*, William Marrow&Co. P, London 1999, 87.

⁴⁰ P. Drucker, *The Coming of the New Organization*, Harvard Business Review, jan-feb., 1988.

⁴¹ P. Senge, *The Fifth Discipline*, Doubleday, New York 1992.

⁴² J.B. Quinn, *The Intelligent Enterprise*, Free Press, New York 1992.

⁴³ W.H. Davidow & M.A. Malone, *The Virtual Corporation: structuring and Revitalizing the Corporation for the 21st Century*, Harper Collins, New York 1992.

⁴⁴ M. Hammer & J. Champy, *Re-engineering the Corporation: A Manifesto for the Business Revolution*, Nicholas Brealey, London 1993.

⁴⁵ R.D. Hames, *The Management Myth*, Business Publishing, Sydney 1994.

⁴⁶ I. Nonaka & H. Takeuchi, *The Knowledge Creating Company*, Oxford UP, Oxford 1995.

⁴⁷ D. Matheson & J. Matheson, *The Smart Organization*, Business Scholl Press, Boston 1998.

³⁷ J. Naisbitt, *Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives*, Warner Books / Warner Communications Company 1982, 76.

³⁸ Lester Carl Thurow (07. maja 1938. – 25. marta 2016. godine) bio je američki politički ekonomist, bivši dekan MIT Sloan School of Management i autor knjiga o ekonomskim temama.

- proizvodnju zamjenjuje brza proizvodnja;
- Interno povjerenje zaposlenih, dioničara i poslovnih partnera („Nada je nova menadžerska religija“),
 - Zamjena profita sa zadovoljstvom poslovnih partnera, maksimiziranje vrijednosti i vrednota (naš cilj je kako bi se povećala vrijednost organizacije sa vrijednostima svih zaposlenih, dioničara i poslovnih partnera),
 - Dominacija intelektualnog kapitala kao osnovu konkurentske prednosti („većina ljudi, njihovo znanje i poduzetničke vještine“),
 - Kompleksno mjerjenje nefinansijskih poslovnih procesa za efikasnije promjene vođenja („naše efikasno vođenje zavisi od našeg mjerjenja greške i konkurentske sposobnosti“),
 - Ekonomija poslovnih procesa i poslovnog reinženjeringa ("infomacijske tehnologije i novo upravljanje ljudskim resursima su glavni instrument za kontinuirano poboljšanje poslovnih procesa");
 - Poslovne strategije re u funkciji reinženjeringa poslovnih procesa i konkurentne prednosti koje omogućavaju poboljšanje poslovne izvrsnosti („naši konkurenti su najbolji mentor koji vas uči kako da ih prevaziđete“).⁴⁸

2.2. Uloga i značaj menadžera u savremenom poslovanju

Promjena je jedina konstanta ovog nepredvidivog, bržeg i globalnog svijeta. Na vrhu piramide je menadžer sa svojom kreacijom. Moderna organizacija mora provesti promjene koje podstiču menadžere da:

- otvoreno se nose s tržišnim izazovima,
- budu brži od poduzetničke organizacije,
- posjeduju novu viziju i strateški proces obnove,
- imaju drugačije menadžersko učeće,
- posjeduju veću odgovornost za rezultate poslovanja.

Nova menadžerska paradigma, koja je ključna za položaj menadžera, temelji se na tri nove naučne spoznaje:

- Organizacije su složeni *dinamički kompleksi sistemi* koji se zasnivaju na principima *samoorganizacije* i učenja, te su tako podređene zakonima *spontanog evolutivnog razvoja*;
- Kompanije i institucije su na tržištu najstabilnije kada su kreativni i inovativni i dominira *kreativni haos*;
- Stoga, *poduzetništvo* je ključni pokretač poslovne promjene i razvoja organizacije. Organizacije rade bolje kada se prepuste spontanom uređenju stvari i konkurentnog izbora na tržištu, a ne pretjerane intervencije sa strane. Moderna organizacija više ne treba konvencionalne menadžere. Dakle, uslijed ovih promjena transformiraju se sve četiri klasične menadžerske funkcije:
- planiranje postaje usmjereni učenje i promoviranje,
- organiziranje podrazumijeva decentralizaciju, standardizaciju i upravljanje kvalitetom,
- vođenje zamjeniti poslovnim poduhvatima kroz samoinicijativnost,
- praćenje promjena u obliku samoregulacije i opće odgovornosti prema drugima.

Tabela 2. prikazuje promjenu, odnosno način transformiranja četiri klasične funkcije menadžmenta.

KLASIČNE FUNKCIJE	NOVI POSLOVNI PROCESI	NOVI OBLICI KAPITALA
Planiranje	Učenje i upravljanje znanjem	Društveni kapital
Organiziranje	Uređivanje poslovnih procesa	Intelektualni kapital
Vođenje	Poslovna samoinicijativnost	Intelektualni kapital
Kontrola	Samokontrola i društvena odgovornost	Ljudski kapital

Tabela 2. Promjene klasičnih menadžerskih funkcija sa aspekta menadžmenta znanja

Upravljanje sredstvima zahtjeva prave ljude na pravim mjestima u pravo vrijeme i na pravi način kako bi se zajednički povećala vrijednost organizacije i zadovoljstvo

⁴⁸ B. Kovač, *Novi izzivi managementa in slovenski managerji*, Didakta, Radovljica 2002, 779.

komercijalnih aktera. Savremeno upravljanje je usmjereni na ljudi i želi da pruži vrijednost ljudima. To znači balansiranje ljudskog, društvenog i intelektualnog kapitala u organizacijama. Svi ovi oblici kapitala su ključ za stvaranje vrijednosti i efektivno ispunjenje ciljeva organizacije.⁴⁹

Ljudski kapital je dio intelektualnog kapitala koje se sastoji iz znanja, razumijevanja, vještina, iskustava i veza između zaposlenih.⁵⁰ To znači da ljudski kapital podrazumijeva ulaganje u sposobnosti pojedinaca da koriste svoje znanje u smislu rješavanja poslovnih problema.

Socijalni kapital je koncept koji datira iz XVIII stoljeća i tek je nedavno ponovo revitaliziran u jeku rasprava o civilnom društvu. Korisno shvaćanje socijalnog kapitala je kao „sistema normi i mreža (unutar zajednice/društva) koje olakšavaju kolektivnu akciju“. Drugo korisno poimanje je shvaćanje „socijalnog kapitala kao društvenog (zajedničkog) resursa koji olakšava i/ili otežava pristup pojedinca drugim društvenim, ekonomskim ili prirodnim resursima“. Sa aspekta menadžmenta, socijalni kapital je vrijednost sistema, kao što su povjerenje, zajedničke norme i pravila koji promoviraju komunikaciju i koordiniraju rad organizacije.

Intelektualni kapital je kombinacija društvenog i ljudskog kapitala, što omogućava da se poveća vrijednost i veća operativna efikasnost organizacije. Moderna društva se danas predstavljaju kao „društva znanja“, kompanije i institucije postaju „organizacije koje uče“, a uposleni sve više prepoznaju „intelektualnog radnika“. Znanje postaje roba koja se diversificira na tržištu, u kompanijama postaje kapital što je neophodno za postizanje novih konkurenckih prednosti i poslovne izvrsnosti.

⁴⁹ E. Huseinagić, *Osnovne menadžmenta, II izmijenjeno i dopunjeno izdanje*, Internacionalni univerzitet Travnik, Travnik 2018, 256.

⁵⁰ E. Huseinagić i sar. *Leksikon menadžmenta*, Internacionalni univerzitet Travnik, Travnik 2017, 298.

3. Bosanskohercegovački menadžeri i upotrebljivost menadžerskih paradigmi

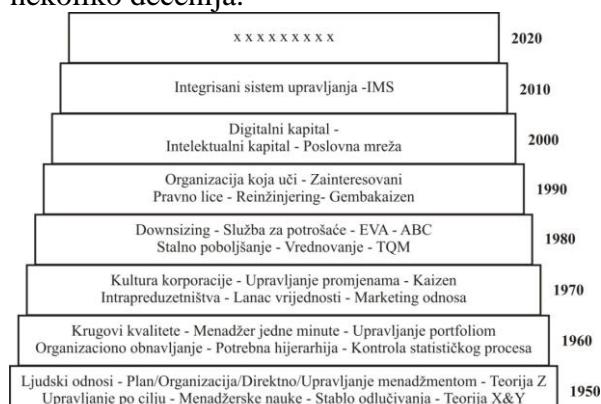
Istraživanja pokazuju da u posljednjih deset godina u BiH u privatnom sektoru egzistiraju određene menadžerske paradigme, održavajući određeni menadžerski identitet, a uz to su se razvijali određeni menadžerski sistemi. Javne kompanije i ustanove ni do danas nisu posvećivale posebnu pažnju intelektualizaciji njihovog poslovanja. Nije jasno identificirana kombinacija menadžerskih paradigmi.

U principu u BiH postoje tri vrste organizacija:

- Tradicionalne organizacije koje imaju namjeru održavanja postojećih poslovnih obrazaca;
- Organizacije koje prate menadžerske trendove i oponašaju vodeće kompanije u pogledu poslovne izvrsnosti;
- Revolucionarne organizacije koje žele radikalno mijenjati svoju poslovnu kulturu i upravljačke sisteme i kriterije koje se upotrebljavaju u globalnom poslovnom svijetu uspješnosti.

U Bosni i Hercegovini nadmoć imaju tradicionalne organizacije, karakteristične za prvi post-socijalistički period devedesetih godina. Na početku XXI stoljeća u zemljama regiona dolazi do prelaska iz tradicionalnih organizacija na organizacije koje će moći artikulirati između ostalog i intelektualno viđenje najvažnijih menadžerskih paradigmi u svijetu.

Slika 2, ilustrira piramidu globalnih menadžerskih paradigmi u posljednjih nekoliko decenija.

Slika 1. Piramida globalnih menadžerskih paradigmi u posljednjih nekoliko decenija

Dakle, u Bosni i Hercegovini dominiraju tradicionalne organizacije, ali budućnost pripada kreativnim nosiocima menadžerskih promjena. Pojavom predpristupnih fondova Europske unije u zemljama regiona i BiH, počinju se razvijati značajne regionalne i globalne korporativne firme. Javile su se revolucionarne organizacije. U suštini to je imitacija pristupa ali vremenom će se moći stvoriti potpuno novi i kreativan upravljački pristup. Za uspješnu konkurenčiju su potrebna znanja, preduzetnički duh, kvaliteta proizvoda i usluga i kvalitetan pristup tržištima, a to se može postići samo mobilizacijom potencijala za razvoj i poduzetničkom organizacijom kroz inicijative. BiH menadžment je u velikoj mjeri dio postsocijalističke kontradiktorne društvene prakse. U periodu tranzicije tu praksu opisujemo kao centralni ekonomski (pokretač rasta i razvoja) i društveni razvoj uloga. U tranziciji je normalno da menadžeri pored upravljanja organizacijama, imaju i dio političke odgovornosti za povoljan ishod u nivo europskih integracija i ukupnog društvenog razvoja u BiH na kraju devedesetih i početkom XXI stoljeća. Ako BiH želi da podstakne uspješan razvoj kompanija, usporediv sa prosperitetnim evropskim zemljama i regionom, mora prije svega da efikasnije kreira svoj ljudski, socijalni i intelektualni kapital u organizacijama. Postavlja se pitanje, ko upravlja BiH preuzećima nakon formalne privatizacije. S jedne strane to su interni vlasnici (zaposleni, menadžeri, bivši zaposlenici ...) a sa druge, eksterni vlasnici (ovlaštena preuzeća, fondovi, država, pojedinačni akcionari ...). Ne treba zaboraviti da je privatizacija BiH preuzeća bila takva da su učešća strateških vlasnika bila minimalna i da su strani investitori bili praktično isključeni iz procesa privatizacije. Država i „paradžava“ drži jednu trećinu udjela u kompanijama (negdje i cijeli dio), dok druga sredstva čine nehomogenu grupu sa svim problemima nezavršene privatizacije.

3.1. Konkurentna sposobnost organizacija i menadžment u Bosni i Hercegovini

Empirijske studije su pokazale da BiH kompanije nisu u stanju da postignu maksimalnu produktivnost. Proizvodnu efikasnost u BiH, kompanije povećavaju uglavnom smanjenjem broja zaposlenih. Nedostaju moderne metode racionalizacije troškova, unaprjeđenja tehnologije, inovativnih proizvoda i marketing pristupa, novih organizacija rada i efikasnijih menadžerskih metoda.

BiH menadžeri su unaprjeđenje poslovanja provodili prvenstveno standardnim metodama rada koje se zasnivaju više na iskustvu a manje na znanju modernih menadžerskih paradigmi. Tako su krajem devedesetih godina prošlog stoljeća menadžeri smatrali da je menadžersko razumijevanje konkurentskih prednosti relativno manje važno. Njihov negativan stav prema poduzetničkim inovacijama i poboljšanje globalne konkurentnosti je opravdavano dominantnom borbom za poslovanje, opstanak i posebno naknadne privatizacije. Već početkom 2000. godine pokazalo se da se većina kompanija ne može nositi sa savremenim elementima međunarodne konkurentnosti i da su u takvim uvjetima najodgovorniji BiH menadžeri.

U Bosni i Hercegovini egzistiraju tri grupe menadžera i upravljačkih sistema:

- Prva grupa menadžera razumiju uvjete poslovanja i nisu zadovoljni konkurentnošću svog poslovanja. Nastoje poboljšati konkurentnost i promociju novih upravljačkih sistema, koje se mogu usporediti sa najboljim organizacijama na tržištu;
- Druga grupa menadžera, manje uspješnih kompanija je svjesna konkurentskih nedostatka i oni uglavnom koriste postojeće menadžerske modele i metode rada;
- Treća grupa sistema je popunjena firmama bez dovoljno sposobnosti da se uspješno restrukturira bez menadžera, koji bi bili u stanju da obave rotaciju i riješe strukturu organizaciju, te da onemoguće razvoj krize.

3.2. Strateško planiranje i spajanje

Jedan od važnih pokazatelja učinka BiH menadžera je mjerjenje kvalitete njihove strategije. Na osnovu brojnih analiza u zadnjih deset godina može se zaključiti da je strateški pravac BiH preduzeća unaprijeđen. Vodeće firme (u top 100 u BiH) odustale su od tradicionalne metode godišnjih i srednjoročnih planiranja i prešle na uvođenje naprednih metoda strateškog planiranja.

Među strateškim orijentacijama prevladava:

- strategije razvoja tržišnih niša i diferencijacija proizvoda,
- strategije kvaliteta poslovanja (pogotovo ISO),
- izvozne strategije i ulazak na strana tržišta.

Direktne strane investicije su važan instrument međunarodnih ekonomskih odnosa (globalizacija). Skroman udio u BiH ekonomiji je zbog nesigurnog institucionalnog okruženja. Naravno, menadžeri u ovom dijelu nemaju moć da učine nešto produktivno. Istina je da BiH menadžeri sredinom krajem devedesetih, nisu posebno planirali domaće i strane akvizicije strateških saveza. Ovo se objašnjava visokim udjelom internih vlasništva, ograničenom konkurencijom na domaćem tržištu i nepovoljnim uvjetima za strane investicije.

Zaključak

Svi nabrojani koncepti rezultiraju onim što se danas naziva „peta generacija menadžmenta“ koju karakterizira kokreacija kroz virtualno preduzeće, dinamički timovi i umrežavanje znanja. Na ove savremene koncepte nadovezuju se i drugi koncepti, koji danas u razvijenim zemljama već uveliko egzistiraju, kao što su „radikalni menadžment“, „reinventivni menadžment“, „agile-menadžment“ i „menadžment 2.0.“. Savremena literatura menadžmenta navodi da svi ti modeli trebaju ukazati kako nije došlo do razmimoilaženja ranijih saznanja o menadžmentu, nego ih treba prihvati kao unaprijeđenje prakse menadžmenta. Na kraju, treba naglasiti da na početku XXI

stoljeća „integracija“ postaje ključna riječ a „integrirani sistemi menadžmenta“ najbolji menadžment pristup za istovremeno balansirano zadovoljstvo kupaca i drugih zainteresiranih strana i dugoročan održivi razvoj organizacije. Integrirani sistemi menadžmenta (*Integrated Management System - IMS*) se zasniva na integriranoj primjeni više međunarodnih standarda iz oblasti upravljanja i predstavljaju način za učinkovito upravljanje organizacijom. Jedino što se ne mijenja, jeste kvaliteta ljudi i dobrog menadžmenta: preduzeća i kompanije ne mogu duže vrijeme da budu uspješne bez njih. U tom smislu možemo konstatirati da se na menadžment u Bosni i Hercegovini mora gledati kroz djelotvorno (korisno) znanje koje se primjenjuje u kontinuiranom procesu planiranja, organiziranja, vođenja i kontroliranja poslovnih aktivnosti radi ostvarenja organizacionih ciljeva kako bi i preduzeća u Bosni i Hercegovini bila efektivnija i efikasnija. Samo ulaganjem u ljudski resurs može se stvoriti dugoročna konkurentnost koja se ne može kopirati. Sva istraživanja pokazuju da ispravne prakse, odnosno savremeni koncepti menadžmenta doprinose stvaranju značajne prednosti u svim oblastima organizacionih performansi.

Literatura

- [1] Davidow, W.H. & Malone, M.A. 1992. *The Virtual Corporation: structuring and Revitalizing the Corporation for the 21st Century*. New York: Harper Collins.
- [2] Drucker, P. *The Coming of the New Organization*, Harward Business Revieew, jan-feb., 1988.
- [3] Hammer, M. & Champy, J. 1993. *Re-engineering the Corporation: A Manifesto for the Business Revolution*. London: Nicholas Brealey.
- [4] Hames, R.D. 1994. *The Management Myth*. Sydney: Business Publishing.
- [5] Huseinagić, E. 2018. *Osnovne menadžmenta, II dopunjeno i izmijenjeno izdanje*. Travnik: Internacionali univerzitet Travnik u Travniku.

- [6] Huseinagić, E. i sar. 2017. *Leksikon menadžmenta*. Travnik: Internacionalni univerzitet Travnik.
- [7] Kovač, B. 2002. *Novi izzivi managementa in slovenski managerji*. Radovljica: Didakta.
- [8] Matheson, D. & Matheson, J. 1998. *The Smart Organization*. Boston: Business Scholl Press.
- [9] Možina, S. i sar. 2002. *Management – Nova znanja za uspeh*. Radovljica: Didakta.
- [10] Naisbitt, J. 1982. *Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives*. Warner Books / Warner Communications Company.
- [11] Nonaka, I. & Takeuchi, H. 1995. *The Knowledge Creating Company*. Oxford: Oxford UP.
- [12] Quinn, J.B. 1992. *The Intelligent Enterprise*. New York: Free Press.
- [13] Senge, P. 1992. *The Fifth Discipline*. New York: Doubleday.
- [14] Thurrow, L. 1999. *The Future Capitalism*. London: William Marrow&Co. P.
- [15] C. Williams, 2010. *Principi menadžmenta, MGMT*. Beograd: Data Status.
- [16] Vujaklija, M. 1980. *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta.

PROMETNA POVEZANOST KAO KLJUČNI FAKTOR EKONOMSKOG RAZVOJA

Prof. dr. sc. Sinan Alispahić, email: sinan.alispahic@iu-travnik.com

Šezad Hodžić, MA; email: sezad-hodzic@hotmail.com

Hata Mušinović, BA., email: hata.musinovic@iu-travnik.com

Amila Duraković, MA, email: amila.mujić@iu-travnik.com

Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku

Sažetak: Prometna povezanost i moderna prometna infrastruktura jedan su od ključnih faktora ekonomskog razvoja. Potrebe za svakodnevnim putovanjima građana različitih poslovnih ciljeva, te uobičajene dnevne ili povremene migracije stanovništva, značajno utječu na sustav mobilnosti. Stvaranje mreže suvremenih prometnika i razvoj pametne prometne infrastrukture preduvjet su za održivi prometni sustav. Ujedno, razvoj mreže modernih prometnika i pametne infrastrukture ima presudni utjecaj na razvoj učinkovitog i dobro povezanog održivog sustava mobilnosti. Dobra prometna povezanost i multimodalni prijevoz, ključni su za održivi sustav mobilnosti. Takav sustav mobilnosti osigurat će veću udobnost, fleksibilnost, brže putovanje, pouzdanost i sigurnost prometa. Za održivi prometni sustav u budućnosti, ključno je zadovoljavati potrebe za rješenjima pametne održive mobilnosti. Stoga je potrebno razvijati nova rješenja koja povećavaju pristupačnost infrastrukture, optimiziraju propusnost i poboljšavaju kvalitetu usluge prijevoza. Prometna povezanost s pametnom prometnom infrastrukturom koja treba biti digitalizirana i automatizirana, u budućnosti treba omogućiti uvjete za povezanu i automatiziranu mobilnost. Održivi prometni sustav s takvim konceptom sustava pametne mobilnosti osigurat će ekonomski rast i razvoj te poboljšane sigurnosti prometa.

Ključne riječi: prometna povezanost, održivi prometni sustav, pametna mobilnost.

TRAFFIC CONNECTION AS A KEY FACTOR OF ECONOMIC DEVELOPMENT

Abstract: Traffic connection and modern transport infrastructure are one of the key factors of economic development. The need for everyday travel to citizens of different business goals, as well as ordinary daily or occasional migration of the population, have a significant impact on the mobility system. Creating a network of modern roads and developing smart traffic infrastructure is a precondition for a sustainable transport system. At the same time, developing a network of modern roads and smart infrastructure has a crucial impact on the development of an efficient and well-connected sustainable mobility system. Good traffic connectivity and multimodal transportation are key to a sustainable mobility system. Such a mobility system will provide greater comfort, flexibility, faster travel, reliability and traffic safety. For a sustainable transport system in the future, it is crucial to meet the needs for smart sustainable mobility solutions. It is therefore necessary to develop new solutions that increase the accessibility of the infrastructure, optimize bandwidth and improve the quality of transport services. Traffic connectivity with smart traffic infrastructure that needs to be digitized and automated should provide future conditions for connected and automated mobility. A sustainable transport system with such a concept of smart mobility will ensure economic growth and development and improved traffic safety.

Key words: traffic connection, sustainable traffic system, smart mobility.

1. UVOD

Prometna povezanost i infrastruktura jedan su od ključnih faktora ekonomskog i gospodarskog razvoja, kao i mogućnosti privlačenja investitora za novim ulaganjima. Svakodnevna putovanja građana različitih poslovnih ciljeva, te uobičajene dnevne ili povremene migracije stanovništva, značajno utječu na sustav mobilnosti. Stvaranje mreže suvremenih prometnica i razvoj pametne prometne infrastrukture ima ključni utjecaj na razvoj učinkovitog i dobro povezanog sustava mobilnosti. Povezanost različitih modula prijevoza (zračne luke, željeznica, cestovne prometnice), ključna je za održivi sustav mobilnosti. Takav sustav treba osigurati što veću udobnost, što kraće putovanje od odredišta do odredišta i sigurno i pouzdano putovanje. Sagledavanje prometne potrebe 500 milijuna građana Europske unije (EU) za putovanjima, kao i na potrebe gospodarstva za prijevozom, istovremeno uzimajući u obzir ograničenja vezana uz resurse i zaštitu okoliša, prioritet je za budući sustav mobilnosti. Kao ključni problem, a što analiza pokazuje, u prometnom sektoru, značajnom i još uvijek rastućem izvoru stakleničkih plinova, do 2050. godine potrebno je smanjenje razine ispuštanja stakleničkih plinova od barem 60 % u odnosu na 1990. godinu [1]. Do 2030. godine, cilj će biti smanjenje na oko 20 % niže od njihove razine u 2008. godini.

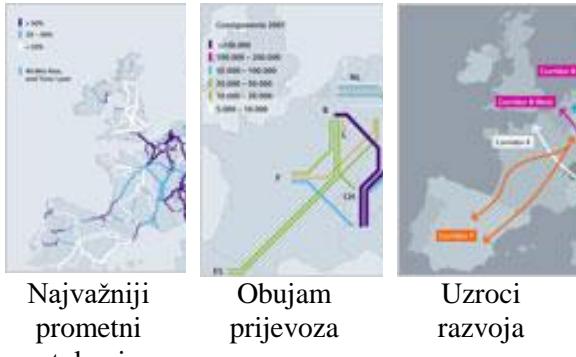
Uz uvažavanje činjenice da je promet postao čišći i energetski učinkovitiji, fosilna goriva se još uvijek koriste za 96 % prometnih energetskih potreba u EU-u. Njegov povećani obujam podrazumijeva da i nadalje ostaje veliki izvor buke i lokalnog zagađenja zraka. Nove tehnologije za vozila i upravljanje prometom bit će ključne u smanjivanju prometnih ispušnih plinova na području Europskog gospodarskog prostora (EGP). Međutim, bez potpore odgovarajuće mreže modernih prometnica i njenog pametnog korištenja nisu moguće kvalitetne promjene u prometnom sustavu. Općenito, ulaganja u prometnu infrastrukturu i prometno povezivanje imaju pozitivan učinak na gospodarski rast, stvaraju blagostanje i nove poslove te jačaju trgovinu, prostornu pristupačnost i mobilnost ljudi.

2. PROMETNA POVEZANOST I EKONOMSKI RAST

Prometna povezanost kao uvjet ekonomskog rasta i razvoja zahtijeva izgradnju potrebnih suvremenih prometnica i integraciju nacionalnih mreža prometnica u jedinstvenu mrežu prometnica određenog gospodarskog područja. U konkretnim uvjetima, za EU važan preduvjet za ekonomski razvoj i razvoj svih njenih članica povezivanje je osnovne mreže prometne infrastrukture s transeuropskim mrežama i koridorima kao jedan od osnovnih ciljeva. Stoga se stalno ulažu naporci da se omogući izgradnja potrebnih prometnica i integriraju nacionalne mreže prometnica u jedinstvenu Transeuropsku mrežu prometnica (Trans-European Network-Transport, TEN-T).

2.1. Trans-Europska mreža prometnica

Oblikovanje takve europske mreže ima za posljedicu uklanjanje uskih grla i povezivanje pojedinih područja u zajednički sustav prometnica, a što bi bio osnovni preduvjet za održivi prometni sustav i ekonomski razvoj. Takav pristup omogućuje da 500 milijuna stanovnika EU bude ravnomjerno raspoređeno, s obzirom da su neke zemlje i regije gušće naseljenije od drugih, kao što su zemlje Beneluksa, područje Njemačke koja s njima neposredno graniči, te kao i Engleska i sjeverna Italija. Tokovi prometa usko su povezani s gustoćom stanovništva. Neki ključni izvori prometa su industrijska poduzeća, kao što je primjerice automobiliška industrija, rudarstvo, te morske i zračne luke za uvoz i izvoz robe. Glavna odredišta su gradovi i gradska područja, tvrtke za opskrbu energijom, luke i druga mjesta pretovara. Osnovne značajke takvog prometnog povezivanja su: prekogranični promet, obujam prijevoza, uzroci ekonomskog razvoja, posljedice za razvoj željeznice, transeuropska mreža prometnica i stupanj završetka TEN-T koridora. Slika 1. prikazuje veliki značaj prekograničnog (međunarodnog) prometa u Srednjoj Europi i kroz Jugo-istočni koridor.

Slika 1. Pregled osnovnih značajki prometnog povezivanja, Izvor: [4]

Osnovne rute s udjelom međunarodnog prometa više od 50 % su:

- Zaleđe koje služi lukama Amsterdama, Roterdama i Antverpena i prometu kroz zemlje Beneluksa, Trans-alpski promet, Zapadno-istočni promet kroz baltičke države, Sjeverno-južni promet kroz Poljsku i Zapadno-istočni promet na koridoru Češka-Slovačka-Mađarska i dalje na istok.

Vodeće rute u pogledu potražnje, a koje se temelje na godišnjoj pošiljci su:

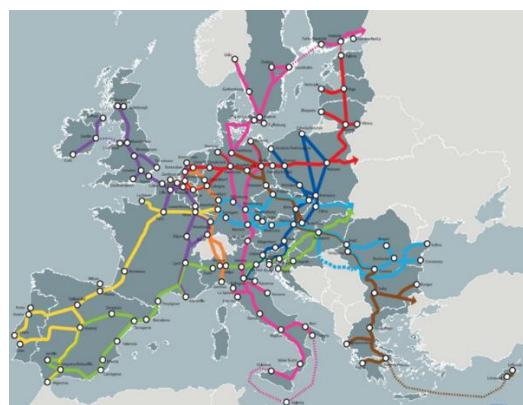
- Njemačka - Italija, s gotovo 300.000 pošiljaka u svakom smjeru,
- Belgija - Italija, s više od 100.000 pošiljaka u svakom smjeru,
- Austrija - Njemačka (oko 75.000 / 56.000 pošiljaka),
- Njemačka - Poljska (oko 67.000 / 46.000 pošiljaka),
- Austrija - Italija (oko 47.000 / 44.000 pošiljaka).

Kombinirani promet na Europskom Jugoistočnom koridoru i dalje raste u važnosti. Taj rast potaknut je gospodarskim odnosima između Europe i Turske, kao primjeric, važnim lukama na Crnom moru i gospodarskim razvojem novih država članica EU. Zato Trend projekt koji financira EU definira glavne koridore teretnog prometa u skladu s glavnim tokovima materijalnih dobara. Željeznički teretni promet također počinje dobivati važnost daleko izvan EU. Osim što međunarodni željeznički promet postaje sve važniji, značajniji je i nacionalni prijevoz na željezničkom prometu, osobito zbog sve veće potrebe ekološke svijesti.

Ideja Transeuropske mreže (TEN) nastala je krajem osamdesetih godina kao preduvjet za

stvaranje integriranog europskog tržišta. Temeljna ideja bila je da je fleksibilan putnički i teretni promet teško ostvariti bez odgovarajuće mrežne infrastrukture za energiju, telekomunikacije i prijevoz. Stoga je cilj transeuropske prometne mreže (TEN-T) osigurati učinkovit i pouzdan prijevozni sustav stvaranjem standardizirane multimodalne mreže u pogledu infrastrukture, vozila i upravljanja prometom. Mreža obuhvaća prijevoz zrakom, vodom, željeznicom i cestom. Europska komisija je definirala 30 projekata s prioritetom za završetak do 2020. godine. Prioritetni projekti uključuju 18 projekata na području željezničkih veza, tri mješovita projekta na području željeznica-cesta i dva projekata na unutarnjim plovnim putovima.

Ovim projektima poslani su jasni signali u smjeru razvoja ekološki održivih prometnih sustava. Transeuropska mreža koridora bi se, sukladno prijedlogu Uredbe o smjernicama EU za razvoj transeuropske prometne mreže i Instrumentu za povezivanje Europe za prometnu, energetsku i informacijsko-komunikacijsku infrastrukturu, razvija temeljem dvoslojnog pristupa, sastojeći se od sveobuhvatne i osnovne mreže, slika 2.

Slika 2. Prikaz TEN mreže koridora, Izvor [4]

Sveobuhvatna mreža uključuje svu postojeću i planiranu infrastrukturu koja udovoljava zahtjevima Smjernica, a treba biti uspostavljena najkasnije do 31. prosinca 2050 godine. Osnovna mreža uključuje samo one dijelove sveobuhvatne mreže koji su strateški najznačajniji, a treba biti uspostavljena najkasnije do 31. prosinca 2030. godine.

Odlukom Europske komisije 18. listopada 2013. definirano je devet koridora Osnovne prometne mreže EU kao okosnice za spajanje 94 glavne europske luke i 38 ključnih zračnih luka sa željeznicom i cestama u glavnim gradovima europskih zemalja, te razvoj 15 tisuća kilometara željezničke infrastrukture kapacitirane na postizanje zadovoljavajućih brzina za putničke i teretne vlakove, kao i 35 graničnih prijelaza. Tih devet koridora prioritet su prometne politike Europske unije zbog čega je ustavljen dodatni finansijski fond u vrijednosti od 26 milijardi eura pod nazivom CEF (Connecting Europe Facility-CEF) iz kojeg države članice, osim iz postojećih struktturnih i kohezijskog fonda, također mogu financirati projekte na tim koridorima temeljem natječaja koje će raspisivati Europska komisija. Mrežu devet koridora čine koridori: Baltičko-jadranski, Sjeverno more-Baltik, Mediteranski, Bliski istok-Istočni Mediteran, Skandinavsko-mediteranski, Rajnsko-alpski, Atlantski, Sjeverno more-Mediteran, Rajna-Dunav. Svaki od njih mora uključivati tri vrste prometne infrastrukture, prolaziti kroz tri države članice i dva granična prijelaza.

2.2. Ekonomski učinci prometne povezanosti

Na sastanku održanom u prvoj polovici ove godine u Ljubljani nije bilo promjena u ranije utvrđenim planovima Europske mreže devet ključnih koridora, vezanih za strateške prometne pravce EU. Razmatrane su investicije na svim transeuropskim koridorima. Najvrjednije investicije na svim transeuropskim koridorima trenutno su gradnja plovног riječnog puta između Francuske i Belgije u vrijednosti oko milijardu eura, proširenje tunela Brenner u vrijednosti 879 milijuna eura i gradnja brze pruge Lyon-Torino od 814 milijuna eura [b]. Od prometnih investicija u nove članice Unije, najveću je osigurala Rumunjska, u obnovu pruge Brasov-Simeria od blizu 800 milijuna eura [6].

Očekivanja EU su da će se realizacijom svih devet koridora do 2030. godine otvoriti 13 milijuna novih radnih mjesta i ostvariti

nova gospodarska aktivnost od 8 % BDP-a EU. Od država zapadnog Balkana jedino se Hrvatska kao članica EU nalazi na dva od devet spomenutih koridora, a riječ je o Baltičko-jadranskom i pravcu Rajna-Dunav. Unutar tih dva koridora, dva su velika strateška prometna projekta u Hrvatskoj koja je Unija spremna sufinancirati u visokom postotku, željeznička pruga od mađarske granice preko Zagreba do Rijeke i pruga Zagreb-Ljubljana.

2.3. Prometna povezanost BiH

Prometna povezanost BiH temelji se na Okvirnoj strategiji prometa koja je razvijena u skladu s Okvirnom prometnom politikom BiH 2015.-2030. Taj dokument predstavlja okvirni i osnovni dokument na osnovu kojega će se kreirati razvojna strategija, zakoni, planovi, programi, regulativa te odluke o procesu razvoja prometnog sektora. Horizontalni cilj u Okvirnoj prometnoj politici BiH 2015.-2030. je postavljen ka integraciji zemlje u EU, prateći Protokol o kopnenom prijevozu koji je ugrađen u Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju. Slijedom toga prometni sektor mora doprinijeti održivom i stabilnom ekonomskom razvoju kroz četiri opća cilja: osigurati institucionalnu efikasnost, osigurati finansijsku održivost, poticanje ekonomskog razvoja, rješavanje ekoloških i društvenih utjecaja i biti u skladu sa EU standardima i regulativom.

Dio cestovne mreže BiH ima međunarodni strateški značaj u regiji zapadnog Balkana, zbog uključenja u SEETO sveobuhvatnu mrežu⁵¹. U tom smislu, sveobuhvatnu mrežu, identificiranu SEETO Memorandumom o razumijevanju, treba promatrati kao multimodalnu regionalnu prometnu mrežu koja je osnova za realizaciju prometnih investicionih programa. Pored toga, 27. 08. 2015. godine,

⁵¹ SEETO (eng. South East Europe Transport Observatory) je regionalna prometna organizacija osnovana Memorandumom o razumijevanju za razvoj regionalne mreže prometa (MoU) potpisanim 11. 06. 2004. godine od strane vlada Albanije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Bivše Jugoslavenske Republike Makedonije, Crne Gore i Srbije i Misije Ujedinjenih naroda na Kosovu i Europske komisije.

tokom Samita zapadnog Balkana 6 (WB6) održanog u Beču, predstavnici WB6 i Evropske unije su postigli dogovor o indikativnom proširenju Transevropske prometne mreže na Balkanu. Kao rezultat tog sporazuma, cijela SEETO sveobuhvatna mreža je sada integrirana u TEN-T mrežu. U tom smislu, mapa prikazuje sve dionice cesta koje su dio evropske TEN-T osnovne i sveobuhvatne mreže, slika 3.

WB6 Aneks 1 uključuje listu "preidentificiranih projekata", tj. identifikacija prioritetnih radova i studija radi poboljšanja kvaliteta infrastrukture na produžetku TEN-T koridora i osnovne mreže na zapadnom Balkanu. Što se tiče cestovne mreže BiH, jasno su preidentificirani projekti u Aneksu 1 WB6. Lista preidentificiranih projekata naglašava značaj prekograničnih projekata (BiH – Hrvatska) za implementaciju Mediteranskog koridora i TEN-T produžetka osnovne mreže. Slika 3. prikazuje povezanost između TEN-T i SEETO sveobuhvatne mreže. U tom smislu, mapa jasno ističe kako SEETO sveobuhvatne rute i koridori (R1, R2a, R2b, R3 i Vc) čine dio Transevropske prometne mreže. Važno je napomenuti da je indikativno proširenje TEN-T mreže zapadnog Balkana grupirano u "rute" i "koridore" po SEETO: postojeći su kodirani po usvojenoj "tradicionalnoj" kodifikaciji ranije korištenoj od strane "Paneuropskih koridora". Dakle, "Koridor Vc" označava južni produžetak bivšeg "Paneuropskog Koridora V".

Slika 3. SEETO sveobuhvatne rute i koridori, Izvor: [7]

Na ljubljanskom sastanku održan je i skup o prometnom povezivanju Unije s državama Zapadnog Balkana, prometni pravci koji bi

išli prema BiH, Srbiji i Makedoniji, i dalje ka Turskoj, i koji bi Hrvatsku značajnije postavili u prometne planove Unije, nisu uvršteni u strateške transeuropske projekte. Mogućnost dodatnog razmatranja mogla bi se dogoditi 2021. godine.

3. ODRŽIVI SUSTAV MOBILNOSTI

Ljudi danas očekuju i trebaju rješenja koja njihovu dnevnu mobilnost čine jednostavnijom, fleksibilnijom, bržom, pouzdanom i pristupačnijom. Gradovi i nacionalna gospodarstva, s druge strane, suočavaju se s izazovom smanjenja troškova, zahtjeva prostora, buke i emisija CO₂ u prijevozu. Pritisak na pružatelje mobilnosti i kreatore politike kako bi se ti zahtjevi mobilnosti i prijevoza zadovoljili, nije samo visok, već i raste. Procjena je da će do 2050. godine gradsko stanovništvo premašiti 70 %. Suočeni s tim rastućim zahtjevima, prijevozna industrija traži rješenja koja će prenositi postojeću prometnu infrastrukturu na sljedeću razinu. Zbog toga je potrebno mobilnost učiniti sigurnijom, bržom, praktičnijom i zabavnijom. Ljudi žele putovati lakše, jednostavnije i ugodnije te zbog toga trebaju pravodobne informacije i podatke. S takvim pristupom digitalizacija i automatizacija mobilnosti daju novu ulogu i značaj, jer omogućuju brzi protok podataka, bolju dostupnost, informiranost i kvalitetnu pružanja usluga.

3.1. Pametna mobilnost

U sve urbanijem svijetu, osiguranje učinkovitog prijevoza ključni je izazov i za grad i za pružatelje mobilnosti. Pametna rješenja ne samo da dopuštaju pružateljima mobilnosti da brzo reagiraju na bilo koju situaciju, nego omogućuju da ih predviđaju. U tom kontekstu digitalna rješenja osiguravaju poboljšano i suvremeno iskustvo putovanja s konstantnim pristupom internetu i prilagođenim uslugama. Stoga razvoj pametne urbane mobilnosti putem digitalnih rješenja putokaz je za poboljšanje urbanog multimodalnog prijevoza i upravljanja mobilnošću. Digitalno

planiranje i operacije pružatelja mobilnosti u cilju povećanja svoje učinkovitosti upravljanja inteligentnim i integriranim softverskim rješenjima ima puni smisao. Primjena inovativnih tehnologija u cestovnom ili željezničkom prijevozu i pomoći u procjeni utjecaja na njihovo poslovanje još je jedan važan izazov u okviru rješenja pametne mobilnosti. U Europi novi trendovi pokazuju uvođenje besplatnog javnog prijevoza. Besplatan prijevoz u Europi prije pet godina uveo je grad Talin, glavni grad Estonije. U prvoj polovici ove godine francuski grad Dunkirk postao je najvećim europskim gradom s besplatnim javnim prijevozom. To je trend koji pokazuje kako se ideja uvođenja besplatnog javnog prijevoza širi, pri čemu je u Europi već 60 gradova uvelo besplatni javni prijevoz.

Do 2021. unutar Europske unije trebala bi profunkcionirati jedinstvena vozna karta za cestovni, željeznički i zračni promet, kao jedna od mjera o prometnoj budućnosti EU. Preduvjet za uvođenje jedinstvene vozne karte je digitalizacija prometne infrastrukture na cijelom području EU koja je u tijeku. Nova vizija je jednostavan, brz i jeftin prijevoz za građane EU. Od 2021. godine za očekivati je ubrzano širenje uporabe električnih vozila u Uniji, a što će ovisiti o skoroj odluci Europske komisije o što većoj uporabi električnih automobila u radu javnih ustanova i agencija članica EU.

3.2. Zelena mobilnost i energetska učinkovitosti

Neka od rješenja pokazuju kako se može uspostaviti zelena mobilnost bez ugljika i postati stvarnost u prometu kroz koordinaciju brojnih mjera za povećanje energetske učinkovitosti, kao što su: električni autobusi u javnom prijevozu, upravljanje multimodalnim prijevozom, prilagodljiva ulična rasvjeta, adaptivno upravljanje prometom, LED signalni sustavi, zaštita okoliša kroz upravljanje prometom itd. Uporaba električnih autobusa u javnom prijevozu pokazuje da su operativni troškovi (energije i usluge) oko 25 % niži od autobusa koje pokreću motori s unutarnjim izgaranjem. Prednosti eBUS-a su smanjenje emisije CO₂, smanjenje buke i

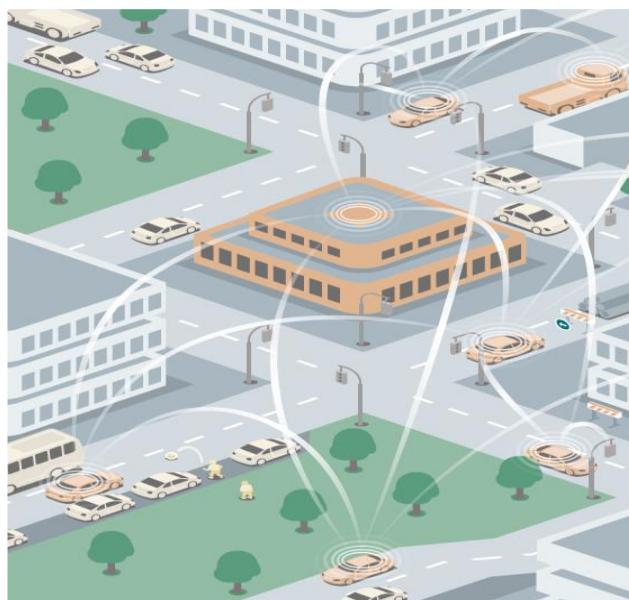
ušteda energije zbog izvrsne učinkovitosti i optimiziranog obnovljivog izvora energije. Koncept upravljanja multimodalnim prometom i informacijski sustav obavještava vozače o trenutačnoj situaciji u prometu i besplatnim parkiralištima te o vremenu dolaska sljedećeg tramvaja, što pokazuje da pametno umrežavanje modula sustava prijevoza optimizira promet i čini javni prijevoz za građane još privlačnijim, primjerice, grad Halle u Njemačkoj. Upravljanje prometom i uličnim osvjetljenjem zahtjeva usku koordinaciju, a ulična svjetla se automatski prilagođavaju prema trenutačnoj situaciji u prometu. U drugim vremenima, primjerice kasno noću, intenzitet osvjetljenja može se znatno smanjiti, što će rezultirati uštedama energije i do 60 %. Istraživanja su pokazala da prilagodljivo upravljanje prometom ili "Zeleni val" istraživanja su pokazala pomaže gradu smanjiti emisije CO₂ za tisuću tona godišnje, čime se smanjuju zagušenja, buka i emisije štetnih plinova. Istovremeno, to ubrzava promet i do 15 %, kao primjerice u Muensteru u Njemačkoj.

Signalni sustavi zasnovani na LED tehnologiji smanjuju troškove energije do 90 %. LED signali sustavi troše samo desetinu energije koliko i standardne žarulje sa žarnom niti, ali to nije jedini razlog zbog kojeg sve više operatora usvajaju ovu novu tehnologiju. LED-ovi također traju deset puta duže od konvencionalnih žarulja sa žarnom niti i time su dva puta više isplativije.

3.3. Povezana i automatizirana mobilnost

Mobilnost u sadašnjim uvjetima prelazi novu, digitalnu granicu povećanjem automatizacije i povezanosti, što vozilima omogućuje da međusobno „komuniciraju”, s cestovnom infrastrukturom i s drugim sudionicima u prometu. Ti pomaci, potaknuti napretkom u području umjetne inteligencije [2], otvaraju potpuno novu razinu suradnje među sudionicima u prometu. Povezana mobilnost podrazumijeva integraciju i povezanost vozila mobilnom tehnologijom, a u prvom redu povezanost s internetom. To će značiti manje nezgoda, manju potrošnju goriva i

manje stresa. Povezana vozila imaju umreženu bežičnu komunikaciju između vozila, infrastrukture i osobnih komunikacijskih uređaja putnika. Električni automobili za koje se nekada mislilo da su stvarni samo na filmu, sada su prisutni u stvarnosti, na cesti. Misle unaprijed umjesto nas, sigurniji su, pronalaze slobodna parking mjesta itd. Današnja su vozila u mnogim aspektima već povezana. Međutim, u vrlo bliskoj budućnosti ona će biti u izravnoj međusobnoj interakciji te u interakciji s cestovnom infrastrukturom. Automatizirana vožnja obuhvaća širok spektar tehnologija i infrastruktura, mogućnosti i primjene u različitim slučajevima obavljanja usluga, slika 4. Također bi se trebala vidjeti u širem kontekstu novih razvoja u automatizaciji i povezivanju koju omogućavaju nove tehnologije i sustavi u mobilnosti i drugim područjima.

Slika 4. Automatizirana vožnja i umrežavanje, Izvor: [8]

Implementacija visoke razine automatizacije i povezane mobilnosti uključuje:

- povezivanje vozila s prometnom situacijom (V2X): V2X tehnologije obuhvaćaju korištenje bežičnih tehnologija kako bi se postigla realna vremenska dvosmjerna komunikacija i kako unaprijed prilagoditi vožnju stanju na cesti.
- povezivanje vozila s vozilom (V2V) i vozila s infrastrukturom (V2I), s tehnologijom koja omogućava

automobilima da komuniciraju jedan s drugim.

U bliskoj budućnosti do 2020. povezana mobilnost i automatizirana vožnja zaživjet će na autocestama, kao što je promet tegljača s poluprikolicom, i u gradovima pri manjim brzinama, kao što je odvoz smeća teretnim automobilima, do 2030. treba zaživjeti potpuna autonomna mobilnost. U okviru javnog prijevoza do 2020. treba zaživjeti automatizirana mobilnost pri malim brzinama u gradovima, poput gradskih prijevoznih linija i gradske dostave malim vozilima. Putovanje u gradove treba biti pokriveno do 25 % dijeljenim automatiziranim vozilima. Sva nova vozila do 2022. trebaju biti povezana s internetom, a brojna od njih mogu izravno međusobno komunicirati i u njihovom okruženju počevši od 2019. Nova vozila bit će podržana besplatnim uslugama visoke preciznosti digitalnog mapiranja zahvaljujući satelitskim podacima Galileovih usluga od 2019. Kako Europa čini 23 % svjetske proizvodnje motornih vozila, zato je vizija da bude svjetski lider za potpuno autonomnu sigurnu mobilnost. Automatizirana i povezana vozila stvarat će velike količine podataka koji bi se mogli dijeliti putem komunikacijskih uređaja. Ti podaci imaju golem potencijal za stvaranje novih i personaliziranih usluga i proizvoda koji bi mogli korjenito izmijeniti postojeće poslovne modele, kao primjerice, pomoći na cesti, osiguranje vozila, popravak vozila, najam vozila ili dovesti do razvoja novih.

4. ZAKLJUČAK

Prometna povezanost imat će u budućnosti ključni utjecaj na ekonomski razvoj određenog područja. Zahtjevi za održivim prometnim sustavom i pametnim sustavom održive mobilnosti utjecat će na stvaranje novih rješenja koja će značajno promijeniti način poslovanja i upravljanja ekonomskim procesima. Pametna, povezana i automatizirana mobilnost vjerojatno će promijeniti način na koji se krećemo i način na koji upotrebljavamo, prodajemo i posjedujemo vozila. Otvorit će nova područja za razvoj poslovanja i omogućiti nove usluge mobilnosti. Sveobuhvatnom strategijom moguće je iskoristiti potencijale

koje nudi automatizirana mobilnost te istovremeno predviđati i ublažavati nove društvene izazove.

U svijetu koji se ubrzano mijenja BiH mora iskoristiti ovu mogućnost da uspostavi standarde koji će omogućiti bolju prometnu povezanost i poboljšanje kvalitete u pružanju sigurne, učinkovite, društveno odgovorne i ekološki prihvatljive mobilnosti svojim građanima.

LITERATURA

- 1 Europska komisija (2011.). Plan za jedinstveni europski prostor. Put prema konkurentnom prometnom sustavu, COM 144 final. Brussels.
 - 2 Europska komisija (2015.) Komunikacija komisije europskom parlamentu, vijeću, europskom gospodarskom i socijalnom odboru i odboru regija. Strategija jedinstvenog digitalnog tržišta za Europu, SWD(2015) 100 final.
 - 3 Europska komisija (2018.) Komunikacija komisije europskom parlamentu, vijeću, europskom gospodarskom i socijalnom odboru i odboru regija. Strategija EU za mobilnu budućnost. COM 283.
 - 4 <https://www.mobility.siemens.com/mobile/global/en/interurban-mobility/rail-solutions/locomotives/vectron/boundlessness/european-corridors/pages/european-corridors.aspx> (08.12.2018.).
 - 5 <https://ec.europa.eu/transport/themes/infrastructure/ten-t-days-2018>. (07.12.2018.).
 - 6 <https://www.tentdays.eu/2018/> (08.12.2018.).
 - 7 <http://www.mkt.gov.ba/aktivnosti/default.aspx>? (09.12.2018.).
 - 8 Mušinović, H. (2018). Inovativne tehnologije u funkciji unaprjeđenja sigurnosti cestovnog saobraćaja, Završni rad. Saobraćajni fakultet Travnik u Travniku.
 - 9 S. Alispahić, Š. Hodžić, H. Mušinović, I. Zec: Digitalizacija i sigurnost cestovnog prometa, XVII. Međunarodno savjetovanje, Trendovi, tehnološke inovacije i digitalizacija u saobraćaju, ekologiji i logistici u funkciji održivog razvoja, Saobraćajni fakultet Travnik u Travniku, Ekološki fakultet Travnik, 11.05.2018. Vlašić, Travnik.
- 1 www.ec.europa.eu/roadsafety
0 (06.12.2018.)
- 1 www.etsc.eu (07.12.2018.)
- 1

IZVJEŠTAVANJE O KORPORATIVNOJ ODGOVORNOSTI

Doc. dr. Lejla Skopljak, e-mail: lejla.skopljak@iu-travnik.com

Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku

Sažetak: Privredni subjekti koji su ugradili društveno odgovorno poslovanje u svoje aktivnosti najčešće to prezentiraju široj javnosti kao dio svog godišnjeg izvještaja ili kao samostalni izvještaj o korporativnoj odgovornosti. Izvještavanje pomaže privrednom subjektu da jasno postavi ciljeve i mjeri učinak i uspješnost provedenih promjena, a iz dobivenih rezultata se iščitavaju podaci o utjecaju privrednog subjekta na okoliš, društvo i ekonomiju. Objavljanjem šireg obuhvata informacija o privrednom subjektu omogućava korisnicima tih informacija donošenje kvalitetnijih poslovnih odluka, prvenstveno o investicijama u određene privredne subjekte i finansiranju. Korisnici žele imati informacije na temelju kojih mogu razumjeti poslovni model, strategiju, rizike (uključujući i rizike održivosti) i sistem upravljanja privrednim subjektom. Jedan od važnijih ciljeva privrednog subjekta prilikom sastavljanja i objavljanja Izvještaja o korporativnoj odgovornosti jeste povećati stepen povjerenja korisnika informacija o samom privrednom subjektu. Putem ove komunikacije sa korisnicima stvara se atmosfera koja počiva na odgovornosti, otvorenosti, transparentnosti, ocjeni rezultata i posvećenosti kompaniji.

Ključne riječi: izvještavanje o korporativnoj odgovornosti, povjerenje, društveno odgovorno poslovanje, poslovne odluke, zainteresovani korisnici

REPORTING ON CORPORATE RESPONSIBILITY

Abstract: Business entities that have incorporated corporate social responsibility into their activities most often present this to the general public as part of their annual report or as a stand-alone report on corporate responsibility. Reporting helps the business entity to clearly set goals and measure the performance and effectiveness of the implemented changes, and from the obtained results, are read data on the influence of the enterprise on the environment, society and economy. Publication of a wider scope of information about a business enables users of this information to make better business decisions, primarily on investments in certain economic entities and financing. Users want information that allows them to understand the business model, strategy, risks (including sustainability risks) and the corporate governance system. One of the more important goals of an entity when compiling and publishing a Corporate Responsibility Report is to increase the level of customer confidence in information about business entity. Through this communication with users, an atmosphere is created based on responsibility, openness, transparency, evaluation of results and commitment to the company.

Key words: reporting on corporate responsibility, trust, corporate social responsibility, business decisions, interested users

1.UVOD

Savremeni tržišni trendovi te razvoj svijesti o društvenoj odgovornosti i zaštiti okoliša potaknuli su promjene u korporativnom izvještavanju, te se sve više naglašava važnost i značajnost integriranog izvještavanja, odnosno izvještavanje koje pored finansijskih informacija sadrži i nefinansijske informacije.

Zainteresovanim korisnicima, koji donose poslovne odluke o investiranju i finansiranju, nisu dovoljne samo finansijske informacije koje su prezentovane u finansijskim izvještajima, jer su im potrebne različite informacije kojima bi dobili širu sliku o poslovanju privrednog subjekta. Finansijski izvještaji pružaju informacije o finansijskom položaju, finansijskoj uspješnosti i novčanim tokovima privrednog subjekta koji su rezultat prošlih poslovnih odluka i odnose se na prošle vremenske periode. A investitorima su potrebne informacije kojima će procijeniti zarade i novčani tokovi privrednih subjekata u budućim vremenskim periodima.

Objavljanjem nefinansijskih informacija, uz finansijske informacije, jača se transparentnost posovanja privrednog subjekta, a korisnici stječu veće povjerenja u poslovanje i perspektivu poslovanja takvih privrednih subjekata.

Prema Hladika M. i Valenta I. (2018) integrirano izvještavanje je proces koji podrazumijeva finansijsko i nefinansijsko izvještavanje u jednom izvještaju – integriranom izvještaju. Prema tome, integrirani izvještaj je izvještaj koji se treba javno objaviti i koji treba biti dostupan zainteresovanim korisnicima, a u njemu bi trebale biti integrirane finansijske i nefinansijske informacije o privrednom subjektu. Objavljanje šireg obuhvata informacija o privrednom subjektu omogućava korisnicima tih informacija

donošenje kvalitetnijih poslovnih odluka, prvenstveno o investicijama u određene privredne subjekte i finansiranju. Korisnici žele imati informacije na temelju kojih mogu razumjeti poslovni model, strategiju, rizike (uključujući i rizike održivosti) i sistem upravljanja privrednim subjektom. Razumijevanjem navedenih kategorija korisnicima se pomaže u procjeni kapaciteta privrednog subjekta da stvori održivu vrijednost u kratkom, srednjem i dugom roku.

Slika 1. Razvoj korporativnog izvještavanja

Izvor: Gulin, D., Grbavac, J., Hladika, M. (2016). *Kvaliteta korporativnog izvještavanja kao prepostavka transparentnosti poslovnih subjekata*. Zbornik radova (Journal of Economy and Business), Posebno izdanje, str. 159.

2. IZVJEŠTAVANJE O KORPORATIVNOJ ODGOVORNOSTI

Društveno odgovorno poslovanje predstavlja način na koji privredni subjekti upravljaju svojim poslovnim procesima kako bi ostvarile pozitivan učinak na društvo, tačnije odnosi se na preuzimanje odgovornosti privrednog subjekta za učinak njegovih aktivnosti na društvo i okoliš, pri čemu te aktivnosti moraju biti u skladu s interesima društva, zatim temeljiti se na etičkom ponašanju i biti u skladu sa zakonom i ostalim pravnim regulativama. Privredni subjekti koji su ugradili društveno odgovorno poslovanje u svoje aktivnosti najčešće to prezentiraju široj javnosti kao dio svog godišnjeg izvještaja ili kao samostalni izvještaj o korporativnoj

odgovornosti. Izvještavanje pomaže privrednom subjektu da jasno postavi ciljeve i mjeri učinak i uspješnost provedenih promjena, a iz dobivenih rezultata se iščitavaju podaci o utjecaju privrednog subjekta na okoliš, društvo i ekonomiju.

U svrhu razvijanja okvira za izvještavanje o održivosti uspostavljen je projekt Global Reporting Initiative (GRI) koji je 2000. godine rezultirao prvom verzijom smjernica. Okvir za izvještavanje je u međuvremenu evoluirao te je 2013. predstavljena četvrta generacija – GRI 4.

Prema Rogošić, A. i Bekavac, J. (2015) GRI okvir je namijenjen privrednim subjektima bez obzira na veličinu, sektor ili lokaciju te sadrži načela (materijalnost, uključenost sudionika, kontekst održivosti, potpunosti, ravnoteže, usporedivosti, tačnosti, pravovremenosti, jasnoće i pouzdanosti) za određivanje sadržaja izvještaja i osiguravanje kvalitete u njemu objavljene informacije.

Okvir sadrži kako opći tako i sadržaj specifičan za određeni sektor, a to su sektorski dodaci koji nadopunjaju smjernice tumačenjima i uputama o tome kako primijeniti smjernice u određenom sektoru te uključuju specifične pokazatelje učinka za taj sektor. Smjernice također obuhvataju standardne podatke čiji opći dio sadrži:

- Strategiju i analizu (opći strateški pregled održivosti privrednog subjekta u cilju osiguranja konteksta za naknadno detaljnije izvještavanje),
- Organizacijski profil (podaci o privrednom subjektu, sjedištu, glavnim tržišnim markama, proizvodima i uslugama, prirodi vlasništva, pravnom obliku i dr.),
- Identificirane materijalne aspekte i granice (pregled procesa koje je privredni subjekt slijedilo pri određivanju sadržaja izvještaja),
- Uključivanje sudionika (pregled uključivanja interesnih grupa privrednog subjekta tokom izvještajnog perioda),
- Profil izvještaja (pregled osnovnih informacija o: izvještaju, njegovom sadržaju kao i pristupu pri podnošenju zahtjeva za vanjskom verifikacijom),

- Upravljanje (informacije o: upravljačkoj strukturi i njenom sastavu, ulogama najvišeg tijela upravljanja u određivanju svrhe, vrijednosti i strategije privrednog subjekta, ovlastima i ocjeni učinka najvišeg tijela upravljanja, ulogama najvišeg tijela upravljanja u upravljanju rizicima, izvještavanju o održivosti i dr.)
- Etiku i integritet (pregled vrijednosti, načela, standarda i normi organizacije te unutarnjih i vanjskih mehanizama privrednog subjekta za traženje savjeta o etičkom i zakonitom ponašanju kao i za izražavanje zabrinutosti zbog neetičkog ili nezakonitog ponašanja i pitanja integriteta).

Jedan od važnijih ciljeva privrednog subjekta prilikom sastavljanja i objavljivanja Izvještaja o korporativnoj odgovornosti jeste povećati stepen povjerenja korisnika informacija o samom privrednom subjektu. Putem ove komunikacije sa korisnicima stvara se atmosfera koja počiva na odgovornosti, otvorenosti, transparentnosti, ocjeni rezultata i posvećenosti kompaniji.

2.1.Međunarodni okvir za sastavljanje Izvještaja o korporativnoj odgovornosti

Finansijsko izvještavanje je obvezno, regulisano i uređeno nacionalnim zakonodavstvom, te se za sastavljanje finansijskih izvještaja primjenjuju se Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja i/ili različiti nacionalni računovodstveni standardi.

Za nefinansijsko izvještavanje ne postoji propisan okvir na nacionalnom i međunarodnom nivou, a prema Hladika M. i Valenta I. (2018) u praksi postoje različiti relavantni međunarodni okviri i to:

- GRI standardi (GRI);
- Međunarodni okvir za pripremu integriranih izvještaja (IR);
- Smjernice za multinacionalna društva Organizacije za ekonomsku suradnju i razvoj (OECD);
- Norma (ISO) 26000 Međunarodne organizacije za normizaciju;
- Tripartitna deklaracija o načelima koja se odnose na multinacionalna društva i socijalnu politiku Međunarodne organizacije rada te

- Globalni sporazum Ujedinjenih naroda (UNG);

Najrašireniji okvir za nefinansijsko izvještavanje danas predstavljaju GRI standardi. Standardizacijom nefinansijskog izvještavanja omogućilo bi se uspoređivanje privrednih subjekata po pitanjima koja se odnose na ekonomski, okolišne i društvene kriterije kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom nivou.

2.2. Regulatorni okvir za sastavljanje Izvještaja o korporativnoj odgovornosti

Na broj privrednih subjekata koja objavljaju nefinansijske izvještaje u velikoj mjeri utječe zakonska regulativa, odnosno činjenica je li zakonom propisana obveza sastavljanja nefinansijskih izvještaja ili se oni pripremaju na dobrovoljnoj osnovi. Također, moguće je da u određenoj zemlji berza propisuje zahtjeve za nefinansijskim izvještavanjem. U osam zemalja u kojima je stopa nefinansijskog izvještavanja 90% ili više propisana je obveza nefinansijskog izvještavanja, a to su: Indija, Indonezija, Malezija, Južnoafrička Republika, Velika Britanija, Francuska, Danska i Norveška (KPMG, 2015).

U Sjedinjenim Američkim Državama nefinansijsko izvještavanje nije zakonom propisano kao obvezno, međutim većina privrednih subjekata objavljuje nefinansijske izvještaje. Odbor za računovodstvene standarde održivosti (engl. Sustainability Accounting Standards Board – SASB) osnovan je 2011. godine koji je donio i razvio računovodstvene standarde za 79 industrija, a standardi omogućuju privrednim subjektima da jednostavnije objavljaju značajne i korisne informacije za sve zainteresovane korisnike.

Na teritoriji Evropske unije, Evropska komisija je Direktivom 2014/95/EU zatražila od svih država članica da u svoje zakonodavstvo implementiraju nove zahtjeve po kojima određeni privredni subjekti moraju sastavljati i nefinansijske izvještaje. Direktiva 2014/95/EU odnosi se na velike privredne subjekte i subjekte od javnog interesa koji imaju prosječni broj

zaposlenih 500 zaposlenih, a Direktivom 2014/95/EU nefinansijsko izvještavanje postaje obvezno za obračunski period koja su počela 1. januara 2017. godine ili tokom kalendarske 2017. godine.

3. IZVJEŠTAVANJE O KORPORATIVNOJ ODGOVORNOSTI U BOSNI I HERCEGOVINI

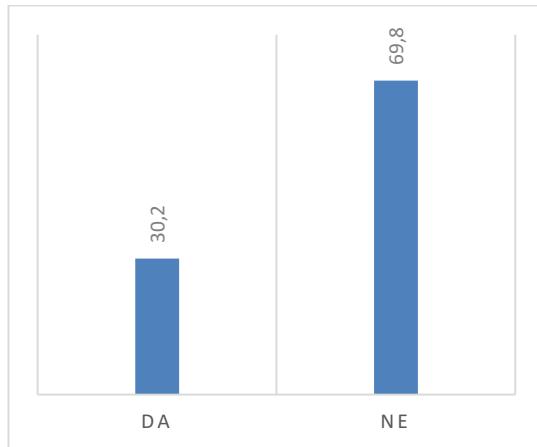
Dionička društva čije dionice kotiraju na berzama bi se trebala pridržavati principa korporativnog upravljanja samim tim bi trebali imati i praksi objavljivanja Izvještaja o korporativnom upravljanju. U Bosni i Hercegovini ovo izvještavanje nije zakonom obavezujuće nego je na dobrovoljnoj osnovi.

Pored finansijskih informacija u ovom izvještaju sadržane su i nefinansijske informacije kao i odnos d.d. prema društvu, na osnovu kojeg bi investitori mogli steći potpuniju sliku o poslovanju i na osnovu toga donijeti poslovnu odluku.

U BiH d.d. se još uvijek u velikoj mjeri ne primjenjuju principi korporativnog upravljanja a samim tim ne objavljaju ni izvještaje o istom.

Analizirali smo ukupno 330 privrednih subjekata koji kotiraju na berzama u Bosni i Hercegovini te rezultati istraživanja pokazuju da smo 30,2% odnosno 49 d.d. objavljaju ove izvještaje i to je uglavnom finansijski sektor odnosno banke i osiguravajuća društva, zatim telekom operateri, elektrodistribucije ili dionička društva koja predstavljaju dio korporacija koje posluju na inostranom tržištu kao što je npr. Kakanj Cement.

Grafikon 1. Procentualni prikaz prakse objavljivanja Izvještaja o korporativnom upravljanju dioničkih društava u BiH u 2017. godini

Izvor: Izračun autora na osnovu prikupljenih podataka

Možemo zaključiti da je ovaj procenat dosta nizak u našoj zemlji ali je i očekivan obzirom da tržište kapitala nije razvijeno i samim tim nije ni razvijen odnos s korisnicima izvještaja o poslovanju privrednog subjekta.

4. ZAKLJUČAK

Nova praksa u korporativnom izvještavanju koja je još uvijek u fazi intenzivnog razvoja i implementacije na međunarodnom nivou jeste integrirani izvještaj odnosno Izvještaj o korporativnoj odgovornosti koji sadrži finansijski i nefinansijski izvještaj. Integrirani izvještaj pruža informacije o načinu na koji privredni subjekt ostvaruje svoju viziju i strategiju posmatrano s aspekta prošlih dogadaja, ali i perspektive u budućnosti, ukazuje na društvenu odgovornost privrednog subjekta i perspektivu održivosti poslovanja privrednog subjekta.

Objavljanje nefinansijskih informacija bilo u obliku samostalnih izvještaja ili u okviru integriranog izvještaja značajno doprinosi transparentnosti, jačanju ugleda privrednog subjekta i povećanju povjerenja u poslovanje privrednog subjekta. Nefinansijskim izvještavanjem, a posebno njegovim objavljanjem u okviru integriranog izvještaja, značajno se podiže kvaliteta korporativnog izvještavanja. Dodanu vrijednost nefinansijskog izvještavanja čini kvantificiranje učinaka

poslovanja privrednog subjekta na društvo, okoliš i ekonomiju u cjelini, a posljedično i utjecaj poslovanja privrednog subjekta na održivi razvoj Hladika i Valenta (2017).

Ključnu ulogu bi trebala odigrati nacionalna zakonodavstva i regulativa koja uređuje korporativno izvještavanje, te zahtjevi berzi za izvještavanjem kotirajućih privrednih subjekata. Propisivanjem obaveznog sastavljanja integriranog izvještaja postigao bi se cilj bolje korporativne komunikacije između privrednih subjekata i svih zainteresiranih korisnika koji zahtijeva saradnju sa regulatornim tijelima, donositeljima standarda, revizorima, računovođama i svim ostalim sudionicima poslovnih procesa koji su zainteresirani za korporativno izvještavanje.

Činjenica je da su privredni subjekti na međunarodnom nivou počeli u sve većem broju i sve većoj mjeri objavljivati nefinansijske informacije. Prema tome, nadamo se da će ovu praksu usvojiti i privredni subjekti u Bosni i Hercegovini.

5. LITERATURA

- [1] Direktiva 2014/95/EU o izmjeni Direktive 2013/34/EU u pogledu objavljanja nefinansijskih informacija i informacija o raznolikosti određenih velikih poduzeća i grupa. Dostupno na: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014L0095&from=HR>
- [2] Global Reporting Initiative (2017) Sustainability disclosure initiative. Dostupno na: <http://database.globalreporting.org/>
- [3] Gulin, D., Grbavac, J., Hladika, M. (2016). *Kvaliteta korporativnog izvještavanja kao prepostavka transparentnosti poslovnih subjekata*. Zbornik radova (Journal of Economy and Business), Posebno izdanje.
- [4] Hladika, M. i Valenta, I. (2018). *Integrirano izvještavanje-nova platforma korporativnog*

- izvještavanja.* Hrčak, protal znanstvenih i stručnih radova, JEL: M40, M41, str. 166-186.
- [5] Hladika, M., Valenta, I. (2017). *Nefinancijsko izvještavanje prema zahtjevima Direktive 2014/95/EU.* Računovodstvo i financije, god. LXIII, broj 7, str. 39-44.
- [6] KPMG (2016) Room for improvement – The KPMG Survey on Business Reporting, 2nd edition. Dostupno na: <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/pdf/2016/06/Room-for-improvement.pdf>
- [7] Rogošić, A. i Bekavac, J. (2015). *Izvještaj o društvenoj odgovornosti prema GRI smjernicama.* Praktični menadžment, Vol. VI, br. 1, str. 84-90.
- [8] Sustainability Accounting Standards Board (SASB). URL: <https://www.sasb.org/sasb/vision-mission/#1470330074770-cc5dfde1-1eec>

REFORMA PRAVOSUĐA U CILJU JAČANJA VLADAVINE PRAVA

Doc.dr.sci. Sanela Latić, e-mail: s.latic@mpr.gov.ba, lela.latic.sa@gmail.com

Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku

Sažetak: Kada je u pitanju segment pravosuđa, čija neovisnost, nepristrasnost, profesionalnost i nenarušeni integritet predstavljaju sine qua non vladavine prava te pravne i sveukupne sigurnosti, na svim razinama, neophodno je istaći, da je Bosna i Hercegovina, još od devedesetih godina, a u skladu sa svojim ustavnim garancijama, orijentirana ka sistematskoj reformi istog, na svom odlučnom putu ka europskim integracijama. Pored toga što veoma važno, ako ne i odlučujuće mjesto u pregovorima BiH za pristup EU upravo ima poglavlje 23 „Pravosuđe i ljudska prava“ i poglavlje 24 „Pravda, sloboda i sigurnost“, to su učinjeni i koraci koje tek treba učiniti ka još potpunijem i kvalitetnijem zaživljavanju principa prema kojem svi građani imaju jednak pristup pravdi i jednak položaj pred zakonom, od krucijalnog značaja za sveukupni demokratski napredak i status Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: pravosuđe, reforma, vladavina prava, europske integracije, prosperitet

REFORM OF THE JUDICIARY IN ORDER TO STRENGTHEN THE RULE OF LAW

Abstract: Regarding the segment of the judiciary, whose independence, impartiality, professionalism and unharmed integrity represents the sine qua non of the rule of law and legal and general security, at all levels, it is necessary to point out that Bosnia and Herzegovina already since the nineties and in accordance with its constitutional guarantees, is oriented towards the systematic judiciary reform, on its determined path towards EU membership. Besides the fact that a very important, if not the decisive role in the BiH negotiations for EU accession, plays chapter 23 "Judiciary and human rights" and chapter 24 "Justice, freedom and security", steps which already have been taken for a more complete implementation of the principle where all citizens have equal access to justice and equal status before the law, is of crucial importance for the overall democratic progress and status of Bosnia and Herzegovina.

Key words: judiciary, reform, rule of law, European integration, prosperity

REFORMA PRAVOSUĐA U CILJU JAČANJA VLADAVINE PRAVA

U svim zemljama u tranziciji pravosuđe i njegova reforma zaslužuje posebnu pažnju, posebno u Bosni i Hercegovini, državi sui generis sa nefunkcionalnim političkim sistemom, sa nekoherentnim pravnim sistemom i istim takvim, fragmentiranim pravosuđem, politički inficiranim. Zbog nepostojanja Vrhovnog suda BiH, nema jedinstvenog pravosudnog sistema hijerarhijski uspostavljenog do nivoa države, u kojoj, zbog toga, nema ni ujednačene sudske prakse, pa učesnici u sudskom postupku (pojedinci i institucije) za iste pravne stvari, često snose različite pravne posljedice (mogu proći bolje ili lošije), zavisno od toga u kojem se dijelu zemlje vodi sudska postupak. Sudske odluke se često široko komentarišu, a ne rijetko i ne provode, pa ni one ustavnosudske, koje su konačne i izvršne, kao ni one Europskog suda za ljudska prava.

Po ocjeni članova Upravnog odbora Vijeća za provedbu mira (PIK) u BiH (5. i 6. juna 2018. godine) "Napredak na političkim i ekonomskim reformama usporen je gotovo do mrtve tačke sa malim izuzecima". Sve to građane dovodi u nejednak pravni položaj pred zakonom i u pravnu i opću nesigurnost. Zbog svega toga zemlja se nalazi u permanentnoj krizi, koja nije obična prolazna politička kriza, koja traje samo u periodu od prestanka jedne do uspostavljanja nove vlade, već u sociološko-političkom smislu dublja, prava kriza vladajućih odnosa u društvu – društvena kriza, sa svojim specifičnostima, koje traže i poseban način njenog rješavanja.

Živimo u bh društvu u kome se lični, uski grupnosvojinski, etnonacionalni, politički, ekonomski, socijalni, kulturni i drugi interesi duboko razilaze i suprotstavljaju opštim zajedničkim interesima i u reduciranoj, nedovršenoj, nefunkcionalnoj državi, nesposobnoj da, u pluralizmu pocijepanih interesa, artikulira zajednički imenitelj za dobro svih. Stoga se može reći, da u zemlji i ne postoji definiran jedinstven zajednički interes, ili se do njega teško i

često samo djelimično dolazi. Država više funkcionira preko svojih odvojenih i značajno autonomnih dijelova, a manje svojom cijelinom.

Država smo na trećem mjestu u svijetu po nezaposlenosti i na posljednjem mjestu u Europi po kupovnoj moći; 1% stanovništva u bankama ima pet milijardi KM, istovremeno smo zemlja u kojoj raste broj narodnih kuhinja i konzumenata u njima sa jednim obrokom dnevno, zemlja smo zatvorenih etnonacionalnih identiteta; zemlja u kojoj su etnička, političko stranačka i vjerska pripadnost mjera svih drugih ljudskih vrijednosti, pa često i uslov za egzistencijalni opstanak i za puko preživljavanje pojedinaca i njihovih porodica, dakle zemlja u kojoj nema socijalnog senzibiliteta, zbog čega je došlo do ogromnih socijalnih nejednakosti. U ovom mraku retrogradnih tendencija izgubio se čovjek, građanin kao pojedinac, njegovo znanje i sposobnost, nemoćan da ih primjeni u svom i interesu države i društva.

Takvo stanje u društvu i državi u uzročno-posljeđičnoj je vezi sa nezadovoljavajućim stanjem u pravosuđu. Pravosuđe je naime, i svojim sopstvenim slabostima: nedovoljnom nezavisnošću, nedovoljnom nepristrasnošću, podložnošću politizaciji, slabostima u kadrovskoj politici, odnosno nedovoljnom stručnom kompetencijom pojedinih nosilaca pravosudnih funkcija (sudija i tužilaca) i njihovim brzim napredovanjem u pravosudnoj hijerarhiji sa malo iskustva i pravničkog (pravosudnog) znanja za izbor na više pravosudne pozicije, pa i za članove Visokog sudskeg i tužilačkog vijeća Bosne i Hercegovine (VSTV), uveliko doprinjelo urušavanju vladavine prava, nefunkcioniranju pravne države, kao i devalviraju svog digniteta. Pravosuđe, da bi izvršilo svoju očekivanu misiju u datim okolnostima, u prevazilaženju aktuelne svekolike krize u zemlj, mora najprije prevazići samo sebe, odnosno otkloniti rečene slabosti u svom djelovanju i snagom svoje dosljednije profesionalnosti, nezavisnosti, nepristrasnosti i na toj osnovi svojim vraćenim tradicionalnim autoritetom, odgovornije obezbjediti vladavinu prava. Ostvarivanje ove zadaće pravosuđa mora biti više i opšti širi interes u zemlji i

ispoljena spremnost nadležnih institucija, prije svega zakonodavnih, da mu u tome pruže svaku potrebnu pomoć.

Istovremeno, zemlja je u ovakovom stanju postala pogodan socijalno politički i globalno strateški važan prostor za tutorstvo pojedinih stranih subjekata u sinergiji sa domaćim istomišljenicima. "Vukovi" su namirisali mogući plijen, a da nisu svijesni koliko ga je teško uzeti, ako je to uopće moguće.

Hoće li i koliko ovaj kritični tajming za BiH, u svojoj aktuelnoj strategiji i taktici prema BiH, ukalkulirati NATO i EU, za BiH je pitanje svih pitanja njenog opstanka, u sadašnjim međunarodno priznatim granicama suverene države. U očekivanju odgovora na ovo pitanje podsjetimo se na jednu TV izjavu prof. Zdravka Grebe: "Teško nama sa njima, a još teže bez njih". Pretpostavka i jedan od uslova da EU i NATO ispune naša očekivanja u njihovom angažovanju, uz ostalo je reformiranje našeg pravosuđa i njegovo osposobljavanje za dosljednije kreiranje vladavine prava i funkcioniranje pravne države, koja će biti sposobna da prevenira i suzbije svačije antiustavno i nezakonito djelovanje, koje dovodi u pitanje teritorijalni integritet i suverenitet zemlje i njen stabilan demokratski razvoj.

Bh društvo i država mogu se uspješno razvijati i funkcionirati ako se organizuju na principu po svim osnovama jednakopravnih građana na cijelom području države, čije će slobode i prava biti ograničena samo jednakim pravima i slobodama drugih i opštim zajedničkim interesima društva i države i koji će imati efikasnu sudsку zaštitu zajamčenu ustavima i zakonima, a koju može osigurati samo nezavisno, nepristrasno i depolitizirano pravosuđe, što je pretpostavka za uspotavljanje demokratskih odnosa u društvu i vladavine prava, koji jedino mogu osigurati njegov stabilan i dugoročan svestrani prosperitet

Do sada ostvareni rezultati u bh pravosuđu kroz strukturalni dijalog, koji skoro da se više i ne spominje, su skromni, odnosno, manji su od očekivanih. Reforma pravosuđa u njegovom sadašnjem stanju i izloženim

društvenim i državnim okolnostima ostvaruje se teže i sporije, što otežava i usporava druge reforme u zemlji.

U medjuzavisnosti neizbjježnih reformi bh društva i države, posebno je aktualizirano pitanje nezavisnosti i nepristrasnosti pravosudja u uslovima podjele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsку, gdje svaka od njih treba da vrši svoju funkciju, nezavisno od drugih, zašto se opredjelila i BiH. U stvarnim odnosima tri vlasti, međutim, evidentne su razlike između normativnog i stvarnog stanja, odnosno da nosioci zakonodavne i izvrsne vlasti, ponekad, djeluju po inerciji i praksi primjerenoj ranijem uređenju države na principu jedinstva vlasti u kome se, između tri organa vlasti, ističe jedan (zakonodavni ili izvršni) koji je viši od ostalih i koji se mješa u poslove drugih organa koji su mu donekle potčinjeni. Da bi se stanje mijenjalo u korist nezavisnog pravosudja, ali i osigurala nezaobilazna, legalna, legitimna i transparentna institucionalna participacija društvene zajednice olicene u njenim predstavnickim (zakonodavnim) tijelima, osim putem njihove zakonodavne aktivnosti u području pravosudja, nužno je, kod nosilaca sve tri grane vlasti, više njegovati kulturu dosljedne primjene trodiobe vlasti i onemogućiti zloupotrebu nadležnosti svake od njih, a kod nosilaca sudske vlasti, u tom cilju, još i izbjegći usko i pogrešno shvatanje njihove nezavisnosti.

Princip nezavisnosti pravosudne vlasti podrazumjeva da u odmjeravanju političkih i pravnih zahtjeva, primat treba da imaju pravni standardi, pozitivno pravo, a da je pravosudna vlast dužna da prihvati i dosljedno implementira samo one političke standarde, ciljeve i konkretne zahtjeve samo onda kada oni dobiju svoj normativni izraz u ustavu, zakonu i drugim pravnim aktima, jer sudija je dužan da primjenjuje pravo, a ne da ga po nečijem zahtjevu stvara. Međutim, da ovaj stav ne bi bio shvaćen suviše rigidno i pogrešno, treba podsjetiti da sud primjenjuje opća pravna pravila na konkretnе slučajeve. Sud je sloboden da poštujući određena pravila tumačenja donese ono rješenje koje mu izgleda najbolje i najsversishodnije sa stanovišta norme koju treba da primjeni i zakonom zaštićenih vrijednosti koje u

konkretnom slučaju treba da štiti. Stoga, posao sudske primjene prava nije mehanički, već kreativan, utoliko više ukoliko je opšta norma na višem stupnju aptrakcije, odnosno koliko je manje jasna i precizna. U ovom smislu uspješno obavljen posao sudije podrazumjeva njegovo potrebno (odgovarajuće) pravničko iskustvo i znanje.

Drugacije djelovanje nosilaca političke i sudske vlasti vodi u politizaciju pravosuđa i negiranje principa njegove nezavisnosti.

Ali, da bi izbjegla opasnost da padnem u formalizam i tehnokratizam, koji uvijek vrebaju pravničko razmišljanje, iskorističu socioološko znanje i reći: ne može biti apsolutne, neupitne nezavisnosti u funkcioniranju pravosuđa, u njegovoj pragmatici koja se, u granicama pozitivnog prava, mora prilagođavati potrebama i interesima države i društva i aktuelnim pojavama u njima, a koje ne dovodi u pitanje princip nezavisnosti pravosuđa, kao njegovu konstantu, ograničenog pravom. Zato je u normativnom pogledu i jos vise u realnim odnosima, najteže naći zadovoljavajući odgovor na pitanje kako ostvariti nezavisnost pravosudja, a istovremeno izbjegći njegovu izolaciju i samodovoljnog i djelovanje "pod staklenim zvonim", neovisno od realnih društvenih potreba.

Svakako refermu pravosuđa i njegovo efikasnije djelovanje, više od svega limitira aktuelna od Dejtona najdublja, i sve dublja društveno politička kriza u zemlji, pri čemu bi upravo na braniku teritorijalnog integriteta zemlje i suvereniteta države BiH, a time ostvarivanja ljudskih prava i zakonitosti na cijeloj njenoj teritoriji trebalo da stoji pravosuđe. Podsjetimo, primjera radi, u tom smislu u članu 1.(1) Zakona o Tužilaštvu BiH⁵², normirano je: "Da bi se osiguralo efikasno ostvarivanje nadležnosti države BiH i poštivanje ljudskih prava i zakonitosti na njenoj teritoriji, ovim zakonom osniva se Tužilaštvo BiH." Svoju nezamjenjivu ulogu u prevazilaženju aktuelne krize u zemlji, pravosuđe može

ostvariti samo ako njegove institucije svoja formalno pravna ovlaštenja dosljedno implementiraju u svoj "živi život", ako iz defanzive pređu u ofanzivu. Ima li za to u njima dovoljno profesionalnog dostojanstva, hrabrosti, odlučnosti, društvene odgovornosti i domoljublja?! Ništa od ovoga kod suija i tužilaca ne bi trebalo da manjka, jer uz ostalo, imaju dobro i dugoročno riješena svoja osobna, osnovna, statusna i egzistencijalna pitanja: biraju se u skladu sa zakonom na neograničeni mandat, imaju solidne plate (mada još nisu dostigli plate, odnosno ukupna primanja političara), u mirovinu u velikom broju odlaze sa maksimalnim iznosom, tradicionalno uživaju zavidan društveni ugled, koji je, istina, zbog opravdane negativne kritike stanja u pravosuđu, kod nekih umanjen ili je na granici njegove neupitnosti.

Pouzdana potvrda o nezadovoljavajućem stanju u pravosuđu i teškoćama u ostvarivanju ljudskih prava u redovnom sudskom postupku je, svakako, enormno veliki porast predmeta (apelacija) upućenih ustavnom суду Bosne i Hercegovine. Ustavni sud na godišnjem nivou prima od 5.500 do 6.000, odnosno u prosjeku dnevno 20 predmeta, a prosječno vrijeme za rješavanje predmeta je tri godine, sa orijentacijom Suda da se ovaj rok skrati na dvije godine. Po ovim parametrima Ustavni sud Bosne i Hercegovine sve više se približava redovnom судu, što umanjuje njegovu produktivnost u radu, odnosno mogućnost donošenja njegovih odluka u razumnoj roku i za izbjegavanje zakašnjele pravde za apelante. Neizvršavanje odluka Ustavnog суда o ustavnosti zakona (trenutno je devet takvih neizvršenih odluka) od strane državnog i entitetskih parlamenta zaslужuje posebnu pažnju, jer to dovodi, neuporedivo više, nego kada se radi o neizvršavanju odluka Suda po apelaciji građana, do opasnog urušavanja ustavno pravnog poretku zemlje, a time i do široke pravne, socijalne i opšte nesigurnosti u njoj.

Zastoj u pravosudnoj reformi ostavlja mogućnost, najčešće, za malo transparentnu, a vise elegantnu, suptilnu njegovu politizaciju, čemu doprinose, ne samo politički subjekti pojedinci i institucije

⁵² Zakon o tužilaštvu Bosne i Hercegovine („Sl.gl. BiH“, br. 24/02, 42/03,03,03, 37/03, 42/03,09/04,35/04,61/04 i 97/09)

izvan pravosudja, već i u samom pravosuđu. Ovo potvrđuju brojni primjeri. Jedan je nedavna naprasna inicijativa u VSTV (na sreću neostvarena) osuđena od domaće javnosti i međunarodnih institucija, da se poslije dvadesetdvije godine procesuirala rad sudija Vojnog suda u ratu, pri čemu bi bila zaobiđena etablirana praksa VSTV za utvrđivanje disciplinske odgovornosti nosilaca pravosudnih funkcija, od čega je na kraju odustalo i samo VSTV.

Politizacija pravosuđa je i to kada se izmjenama entitetskih zakona, zbog populističkih nerealnih ličnih ambicija pojedinaca i njihovog dodvoravanja lokalnim sredinama, suprotno mišljenju VSTV, osnivaju sudovi i u onim sredinama u kojima objektivno za to nema potrebe i u kojima sudije neće imati dovoljno posla (predmeta). Od četiri osnovana suda u BiH u prošloj godini VSTV je dao pozitivno mišljenje samo za formiranje jednog.

Ili, primjer politizacije pravosuđa je da izvršna vlast u Federaciji

BiH evo, ni na kraju svog četverogodišnjeg mandata još nije osigurala sve potrebne uslove za uspostavljanje Specijalnog odjela Federalnog tužilaštva za borbu protiv korupcije i organizovanog kriminala, te specijalnog odjela Vrhovnog suda Federacije BiH sa istim zadatkom, predviđenih Zakonom iz 2014. godine, čije je osnivanje trebalo biti završeno 2015. godine. Koji su ovdje za to pravi razlozi: teškoće u pronalaženju kancelarija za nove sudije i tužioce? - za šta je novac obezbjeden; politizacija pravosuđa i opstruiranje njegovog budućeg efikasnijeg rada; možda nečiji prikriveni strah da bi, sutra, bolje i učinkovitije pravosuđe moglo da otkrije bh Senadere? Odgovor ostavimo čitaocima. Očigledno je, da se, bar u ovom slučaju, ne radi o nesposobnosti odgovornih. Naprotiv.

Treba li uvjerljiviji primjer politizacije pravosuđa od skoro godinu dana političkog nadmetanja u Parlamentarnoj skupštini BiH za provođenje odluke Ustavnog suda, koja obavezuje na izmjene i dopune zakona o krivičnom postupku BiH (ZKP), koji se odnose na istražni dio krivičnog postupka. Iako je međunarodna zajednica najavila

mogućnost uvođenja sankcija Bosni i Hercegovini, kao što je ukidanje bezviznog režima, sve to nije bilo dovoljno da Parlament, bez odlaganja, provede odluku Ustavnog suda. Lični i grupni interesi, prije svega interesi pojedinaca i grupa, pokazalo se da su iznad svih domaćih i međunarodnih pravnih standarda koji državu obavezuju i koji su uslov za njeno uključivanje u euro-atlanske integracije. To ipso facto znači oficijelnu, institucionalnu, prečutnu, podršku nosiocima korupcije i organizovanog kriminala i drugih krivičnih djela i dalje puzajuće, mehko prilagođavanje na život sa kriminalom u zemlji.

Nedvojben i opasan primjer politizacije pravosuđa je i odluka Predstavničkog doma Parlamenta Federacije BiH da izmjeni član 382. Krivičnog zakona Federacije BiH koji se odnosi na krivično djelo "Primanje nagrade ili drugog oblika koristi za trgovinu uticajem" kao jednog od krivičnih djela korupcije, što može imati direktni uticaj na ishod određenih sudske postupaka.

U posljednje vrijeme EU i OSCE u BiH, uviđajući sve teže pogubne posljedice našeg neefikasnog pravosuđa (porast korupcije i organizovanog kriminala koji sve više postaju skoro pa "normalan" uslov i pretpostavka za "poslovni uspjeh" u svim oblastima rada i života, posebno u ekonomiji; da građani gube pravnu, materijalnu i socijalnu sigurnost i povjerenje u politički sistem i aktuelnu vlast) i nude konkretne oblike pomoći za ospozobljavanje pravosuđa, za njegov učinkovitiji rad. Ovu ruku pomoći, svakako, treba prihvati. Međutim, prema percepciji javnosti, ovdje se manje radi o nesposobnosti nosilaca pravosudnih funkcija, već više o tome da neki od njih imaju manjak profesionalne hrabrosti, odlučnosti, društvene odgovornosti i da to treba riješiti u okviru pravosudne zajednice, konkretnije u VSTV.

Ipak, ne treba dvojiti, da nije bilo reforme pravosuđa, pa makar i njenih ograničenih početnih rezultata, sada bi na području prava i pravde, stanje bilo još lošije, a time i ukupno stanje u zemlji. Zato pravosudnu reformu treba nastaviti sa više entuzijazma, kreativnosti i odgovornosti i u najširem društvenom i stručnom dijalogu artikulirati

osnovne principe koji bi bili politički verifikovani u Parlamentu BiH i poslužili kao osnova i putokaz i za donošenje Zakona o izmjenama i dopunama zakona o VSTV, što opravdano predlaže Ministarstvo pravde BiH, oficijelni predlagač ovog zakona. Temeljiti pristup izmjenama ovog zakona je neophodan, jer je VSTV, kao regulatorno tijelo u pravosuđu BiH, zaslužno za sve ono što se u njemu dobrog dogodilo, ali je i najodgovornije za sadašnje nezadovoljavajuće stanje u njemu. Stoga, u fokusu pravosudne reforme treba da bude upravo VSTV njegova organizacija, sastav, odnosno izbor njegovih članova, njegov menadžment, odlučivanje u njemu, njegova institucionalna povezanost sa parlamentom BiH i njegova kadrovska politika. Značaj donošenja ovog zakona potvrđuje i činjenica da na njegovoj pripremi, osim Ministarstva pravde BiH, radi i samo VSTV, forumi građana i da je za to sve veći interes šire društvene i pravosudne zajednice i institucija EU i OSCE u BiH. Istovremeno, pripreme ovog zakona prate opstrukcije i otpori motivirani partikularnim i ličnim interesima pojedinaca.

Bitno je da pojedini prijedlozi koji mirišu na zadržavanje status quo u pravosudju i na njegovu nedodirljivost, ili koji ga čak mogu dovesti i u njegovo predreformsko stanje, kao što su prijedlozi za ukidanje VSTV-a i za izbor nosilaca pravosudnih funkcija na ograničeno vrijeme, traže da im se pristupi oprezno i sa uvjerljivim protuargumentima. Naime, u društvenom i profesionalnom diskursu, kazane slabosti o stanju u pravosuđu ne smiju dovesti u pitanje pravosudni sistem. Nužno ga je konkretnim konstruktivnim prijedlozima dograditi i popraviti u cilju njegove veće efikasnosti i uspostaviti jedinstven hijerarhijski uređen subordiniran pravosudni sistem sa vrhovnim sudom BiH, koji će kreirati ujednačenu sudske praksu u cijeloj državi u cilju postizanja jednakopravnosti građana pred zakonom i njihove pravne sigurnosti. Ovako organizovanom pravosuđu kasnije, ali i do tada i u stanju njegove sadašnje organizacije, treba dati sada nedostajuću ustavnu garanciju njegove nezavisnosti.

Politizacija pravosuđa, kao i pogrešno i usko shvaćena njegova nezavisnost od strane

njegovih pojedinih aktera, dovela je u njemu do ozbiljnih slabosti u kadrovskoj politici. Kao i inače u bh društvu, tako i u pravosuđu, u praksi izbora nosilaca pravosudnih funkcija u redu prioriteta primjene, iako naveden na prvom mjestu u navedenim kriterijima, bio je zapostavljen kriterij stručnost, sposobnost i kompetentnost kandidata za uspješno obavljanje poslova sudske i tužioca, a u praksi je veći značaj imao kriterij etničke i regionalne pripadnosti kandidata. Međutim i ovi, po svom redoslijedu primjene, neprihvatljivi kriteriji primjenjuju se selektivno, tako da trenutno nema, Bošnjaka, kao najbrojnijeg naroda, na mjestu predsjednika VSTV (na kome Bošnjaka nikada i nije ni bilo), predsjednika Suda BiH, predsjednika Vrhovnog suda Federacije BiH, glavnog tužioca Tužilaštva BiH, niti glavnog tužioca Federalnog tužilaštva, što predstavlja odstupanje od člana 43.tačke 2. Zakona o VSTV BiH o jednakim pravima zastupljenosti konstitutivnih naroda i ostalih u imenovanjima na svim nivoima u pravosuđu. Treba prevazići praksu da se samo i u kontinuitetu na rukovodeće funkcije u pojedinim najvišim pravosudnim institucijama od njihovog osnivanja biraju isključivo pripadnici pojedinih naroda, što je slučaj i u VSTV, jer dobro je već neko primjetio da nosioci nekih od ovih funkcija imaju veću izvršnu moć od pojedinih članova Predsjedništva BiH. U ovom smislu treba podržati i prijedlog Udruženja sudske Federacije BiH sadržan u njegovom pismu upućenom VSTV-u i predstavnicima međunarodne zajednice, da predsjednik VSTV ne može biti biran dva puta uzastopno iz istog entiteta ili Distrikta Brčko BiH.

Slabostima u kadrovskoj politici doprinosi i Zakon o VSTV u kome je utvrđen uslov da sudske i sudije apelacionog suda Distrikta Brčko moraju imati najmanje osam (8) godina iskustva kao sudske i tužioci (ne kaže se u kojem sudu, odnosno tužilaštvu), što ima za posljedicu da se za sudske i tužioci ovih sudova, biraju kandidati koji dolaze neposredno iz općinskog odnosno osnovnog suda, sa malo znanja i nimalo u

drugostepenom postupku potrebnog za rad u najvišim pravosudnim institucijama, što se negativno odrazilo na kvalitet rada u pravosuđu i lični dignitet nosilaca pravosudnih funkcija. Zbog toga je u Zakonu o VSTV i njegovom Poslovniku⁵³ i trba prihvati princip i uvesti praksi postepenog napredovanja u pravosudnoj hijerarhiji i sticanja neophodnog prethodnog iskustva i znanja za izbor u više sudove i tužilaštva (što viši sud i tužilaštvo-to više iskustva i znanja). U tom smislu i u cilju podizanja kvaliteta nosilaca pravosudnih funkcija i veće afirmacije njihovog iskustva i znanja doprinose izvršene izmjene i dopune Poslovnika VSTV (čl. 59.a). Pored ovih jednako važne su i izmejene u čl. 46. Poslovnika prema kojima su prošireni raniji kriteriji za rangiranje kandidata za pravosudne pozicije novim kriterijima (dosadašnje radno iskustvo kandidata, edukacija i usavršavanje, objavljivanje naučnih radova i druge aktivnosti u struci i drugo), što se ti prošireni kriteriji odnose ne samo na sudije i tužioce već i na nosioce rukovodećih pozicija u pravosuđu, s tim što je za njih obavezan i kriterij rukovodnih vještina i iskustva, te sposobnost upravljanja ljudskim potencijalima i minimalan uspjeh ostvaren u konkursnoj proceduri,⁵⁴ ili članu 38., gdje je predviđeno formiranje četiri podvijeća za predlaganje kandidata na pravosudne funkcije: podvijeće na nivou BiH, podvijeće Brčko Distrikta BiH,

⁵³Poslovnik VSTV BiH "Službeni glasnik BiH", br. 55/13, 96/13, 46/14, 61/14, 78/14, 27/15, 46/15, 93/16, 48/17, 88/17 i 41/18

⁵⁴ Rangiranje kandidata koji su se prijavili na rukovodeću poziciju vrši se na osnovu sljedećih kriterija:

- a) stručnosti kandidata;
- b) sposobnosti pravne analize;
- c) sposobnosti kandidata da odgovorno, nezavisno i nepristrasno obavlja funkciju za koju se prijavio, profesionalne nepristrasnosti i ugleda, te ponašanja van posla;
- d) dosadašnjeg radnog iskustva kandidata;
- e) edukacije i usavršavanja, objavljivanja naučnih radova, te drugih aktivnosti u struci;
- f) komunikativnosti;
- g) rukovodnih vještina i iskustva te sposobnosti upravljanja ljudskim potencijalima.

podvijeće Federacije BiH i podvijeće Republike Srpske, kao i to da podvijeće u Federaciji BiH čini pet članova VSTV iz Federacije BIH, a podvijeće Republike Srpske-a pet članova VSTV iz Republike Srpske. Ovo posljednje rješenje posmatrano sa stanovišta efikasnosti i troškova provođenja konkursne procedure vjerovatno ima svoje opravdanje. Međutim, mogu se postaviti neka druga suštinska pitanja. Prvo, koliko će komisije u okviru podvijeća koje budu kandidate i četiri podvijeća koja predlažu kandidate za imenovanje VSTV-u, ujednačeno primjenjivati kriterije za rangiranje kandidata, a koliko će se u tome razlikovati i koliko će to dovesti do razlike u kvalitetu konačno imenovanih kandidata. Drugo, koliko će to što članove podvijeća Federacije BiH čine samo članovi vijeća iz Federacije BiH, a članove podvijeća Republike Srpske samo članovi iz Republike Srpske, dovesti do daljnog fragmentiranja ionako već fragmentiranog nejedinstvenog pravosudnog sistema u zemlji. Zato bi u interesu jedinstvenog pristupa u provođenju konkursne procedure i ujednačenog vrednovanja kandidata za pravosudne pozicije trebalo da sva podvijeća budu sastavljena od članova Vijeća iz oba entiteta. Isto tako, u cilju kvalitetnije procjene stručne sposobnosti kandidata za pravosudne funkcije bilo bi korisno da od tri člana komisije jedan član bude aktivni sudija drugostepenac koji nije član VSTV, pogotovo kada komisija vrednuje (boduje) kandidata sudiju prvostepenca. Ovo rješenje doprinjelo bi ne samo podizanju kvaliteta imenovanih nosilaca pravosudnih funkcija, već i većem radnom povezivanju i otvaranju VSTV-a prema pravosudnoj zajednici.

Neprihvatljiva su i nepotistička stanovišta pojedinih članova VSTV da ne vide ništa "opasno u situaciji da u sudu sjede muž i žena", što pokazuju da pojedini članovi pravosudne "vlade" nažalost žive našu turobnu društvenu zbilju. Stoga, treba pozdnavati rješenje u inovinarom Poslovniku VSTV (čl. 49.), da prilikom izbora kandidata za obavljanje razgovora, na razgovor neće biti pozvan kandidat ukoliko je : "u sudu, odnosno tužilaštvu, za koje se prijavio, na poziciju nosioca pravosudne

funkcije uposlen njegov krvni srodnik u pravoj liniji, bez ograničenja, u pobočnoj liniji do četvrtog stepena ili bračni, odnosno vanbračni drug ili srodnik po tazbini odnosno srodnik vanbračnog druga do drugog stepena. Ovo je, vjerovatno, ikad i igdje kod nas, u javnom sektoru, formalnopravno najbolje uređena zaštita od nepotizma. Neka se još samo stvarnost ne razlikuje od norme i neka ovo bude primjer svima u javnim djelatnostima.

Međutim, Poslovnik VSTV po svojoj pravnoj prirodi i dometu je akt o njegovoj organizaciji i unutrašnjem radu (kao, inače, svaki poslovnik) i nema pravnu snagu zakona, tako da se u njemu ne mogu ni elaborirati sva aktualna ključna pitanja reforme pravosuđa, jačanja njegove nezavisnosti i nepristrasnosti, niti dati odgovor na njih. Uostalom, VSTV ne maože samo, izolovano i nezavisno od društvenih potreba i intresa kreirati "pravosudni život" na principu "sebi a po sebi". Zbog toga veći, sa pravom očekivani doprinos u tome, po mjeri pravne države i demokratskog društva, moguće je dati samo donošenjem i dosljednom primjenom Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o VSTV, zakona o sudovima, zatim krivičnog zakonodavstva i drugih zakonskih propisa o pravosuđu BiH. S obzirom da je to neodložan dosta složen i obiman posao, u kome treba doći do cjelovitih, a ne polovičnih rješenja, a što prepostavlja dosta iskustva i znanja u domaćem pravosuđu i evropskoj pravosudnoj stećevini i posebno potpunu predanost principu nezavisnosti i nepristrasnosti pravosuđa i njegovoj depolitizaciji, zadatak može uspješno obaviti i Parlamentarnoj skupštini BiH predložiti Zakon o izmjenama i dopunama zakona o VSTV, samo reprezentativna i kompetentna radna grupa u organizaciji Ministarstva pravde BiH i VSTV, koju bi činili, osim njihovih predstavnika i predstavnici entetskih ministarstava pravde, sadašnjih i ranijih sudija Suda BiH, entetskih vrhovnih sudova, Tužilaštva BiH i entetski tužilaštava, istaknutih pravnih stručnjaka i teoretičara iz različitih oblasti rada, predstavnika civilnog društva i predstavnika Europske unije i OSCE-a u BiH. Bilo bi korisno i produktivno da što

veći broj članova radne grupe bude politički nesvrstan, jer osobe koje su politički vezane i dužne bilo kojoj političkoj opciji, objektivno, u aktuelnoj bh društvenoj i političkoj stvarnosti, ne mogu dati očekivan, potreban doprinos u kreiranju nezavisnog, nepristrasnog i depolitizarog učinkovitog pravosuđa.

Radi pravovremene i što kvalitetnije pripreme i usmjeravanja budućih kandidata za sudije i tužioce, vrijedilo bi razmisiliti i o uvođenju pravosudnog smijera na pravnim fakultetima, pa i o tome da edukacija (studenata na njima) traje duže od edukacije studenata na opštem pravnom smjeru. Jer, složićemo se, između posla pravnika na rutinskim pravno administrativnim i sličnim poslovima i zahtjevnog posla sudije odnosno tužioca, koji prepostavlja više pravnog znanja, posjedovanje cijelog seta interdisciplinarnih vještina, osobne nezavisnosti i samopouzdanja i s obzirom na pravne posljedice koje njihovi poslovi proizvode, ne može se staviti znak jednakosti. Tradicionalno cjenjeno i uvažavano zvanje sudije, okrnjeno aktuelnim slabostima u pravosuđu, moguće je reafirmirati samo njihovim potrebnim stručnim znanjem, dosljednim profesionalnim, samostalnim i nezavisnim radom u primjeni prava.

U cilju objektivnijeg pogleda na stanje u pravosuđu može biti kontraproduktivno, pa i uvredljivo u tekućem zanosu opravdane kritike stanja u pravosuđu, nametati mu kolektivnu stigmu, jednako svim njegovim akterima, jer veliki dio (ne kažem većina) sudija i tužilaca, povezujući svoje pravničko znanje sa sociološkim znanjem, pravne činjenice i društvene pojave, izbjegavajući tako da padnu u formalizam i tehnikratizam, profesionalno i odgovorno rade svoj posao. Ali, baš zato, je njihova moralna obaveza da snagom ličnog primjera, a takvih ima, u svom interesu, interesu profesije i društva postanu unutrašnji generator pozitivnih promjena u pravosuđu. U protivnom, i sami bi mogli postati moralno suodgovorni za nezadovoljavajuće stanje u njemu.

ZNAČAJ USPOSTAVLJANJA PRAVNOG OKVIRA U OBLASTI BESPILOTNIH LETJELICA

Amira Delić, email: amira.delic.1602@gmail.com

Emina Zekotić, email: emina.zektoic@iu-travnik.com

Merima Delić, email: merima.delic89@gmail.com

Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku

Sažetak: Bespilotne letjelice su nova tehnologija koja se i dalje razvija i nadilazi svoju prvo bitnu vojnu svrhu. Implementacija savremenih navigacionih i komunikacionih sistema omogućila je praktično neograničenu primjenu bespilotnih letjelica u policijske, carinske, naučne, geografske, poljoprivredne, komercijalne i druge svrhe. Priznajući potencijal tehnologije bespilotnih letjelica za inovacije i koristi društva, te širenjem i razvojem civilne upotrebe ovih letjelica, javljaju se i određeni problemi zbog kojih je nužno da se ustanove zakonski okviri koji će regulisati i spriječiti nezakonitu upotrebu bespilotnih letjelica, te omogućiti siguran i održiv rast novog i perspektivnog sektora. Morat će se riješiti brojna pitanja koja se odnose prvenstveno na sigurnost, privatnosti, osiguranja uslijed prouzrokovavanja štete trećim licima, zaštite okoliša i mnoga druga pitanja. Posebno se to odnosi na situacije u kojima postoji opasnost od korištenja dronova u nezakonite svrhe, pa čak i u svrhe terorizma, te u smislu rizika za privatnost građana zbog nezakonitog snimanja.

Ključne riječi: bespilotna letjelica, zakonska regulativa, zaštita podataka, zaštita okoliša, zaštita privatnosti

THE IMPORTANCE OF ESTABLISHING THE LEGAL FRAMEWORK FOR UNMANNED AERIAL VEHICLE

Abstract: Unmanned aerial vehicles are a new technology that continues to evolve and overtake its original military purpose. The implementation of modern navigation and communication systems has enabled practically unlimited use of drones in police, customs, scientific, geographic, agricultural, commercial and other purposes. Recognizing the potential of unmanned aircraft technology for the innovations and benefits of society, and the expansion and development of civilian use of these aircraft, there are certain problems that require the establishment of legal frameworks that will regulate and prevent the illegal use of unmanned aircraft, and enable safe and sustainable growth of a new and prospective sectors. A number of issues relating primarily to security, privacy, insurance as a result of causing damage to third parties, environmental protection and many other issues will have to be resolved. In particular, this refers to situations where there is a danger of using drones for illegal purposes, even for the purposes of terrorism, and in the sense of the risk of citizens' privacy due to illegal recording.

Key words: unmanned aerial vehicle, legislation, data protection, environmental protection, privacy protection

Uvod

Bespilotna letjelica (eng. Unmanned Aerial Vehicles – UAV) je letjelica bez posade, koja se može nadzirati na daljinu ili letjeti samostalno upotrebom unaprijed programiranog plana leta ili pomoću složenih autonomnih dinamičkih sistema. Bespilotne letjelice se često koriste u vojne svrhe za izviđanje i napad na ciljeve kao i za civilnu upotrebu, kao što su vatrogasni zadaci, policijsko praćenje ili istraživanje terena.

Napredak i pojava novih tehnologija u domenu elektronike, naročito razvoju mikroprocesora, doveo je do nagle ekspanzije bespilotnih letjelica. Bespilotne letjelice su nova tehnologija koja se i dalje razvija i nadilazi svoju prvobitnu vojnu svrhu. Implementacija savremenih navigacionih i komunikacionih sistema omogućila je praktično neograničenu primjenu bespilotnih letjelica u policijske, carinske, naučne, geografske, poljoprivredne, komercijalne i druge svrhe.

Slika 1. Prikaz izgleda drona

Priznajući potencijal tehnologije bespilotnih letjelica za inovacije i koristi društva, te širenjem i razvojem civilne upotrebe ovih letjelica, javljaju se i određeni problemi zbog kojih je nužno da se ustanove zakonski okviri koji će regulisati i sprječiti nezakonitu upotrebu bespilotnih letjelica, te omogućiti siguran i održiv rast novog i perspektivnog sektora.

Razvojem i širenjem civilne upotrebe bespilotnih letjelica zabilježene su brojne nezakonite upotrebe širom svijeta kojima su ugrožavani ljudski životi i koji nisu u skladu

s određenim zakonima poput zakona o zaštiti ličnih podataka. Dramatični porast situacija u kojima je skoro došlo do sudara sa avionom je potaknuo industriju i odgovorne vlasti širom svijeta da ubrzaju napore za razvoj standarda i propisa u ovoj oblasti.

U današnje vrijeme, kada su takve letjelice većinom opremljene kamerom ili nekim drugim vizuelnim senzorom, i kada postoji mogućnost spremanja podataka, sve više se postavljaju pitanja vezano za zaštitu privatnosti, zaštitu podataka te razni etički problemi. Takođe, pojavom novih tehnologija, a posebno razvojem računala i interneta pojavljuje se problem zaštite osobnih podataka. Vrsta podataka koji se mogu prikupljati i spremati RPAS⁵⁵-om je raznolika, a zavisi od vrste senzora koju posjeduje letjelica, kao npr. slike, snimci, zvuk, biometrički podaci, podaci o lokaciji, telekomunikacijski podaci i drugi koji se mogu dovesti u vezu s identificiranom osobom ili osobom koja se može identificirati, zbog čega se nameće potreba zaštite privatnosti i ličnih podataka građana.

Kako bi se osigurao visok nivo sigurnosti, morat će riješiti brojna pitanja, od sigurnosti i privatnosti do osiguranja, zaštite okoliša i drugog. Posebno se to odnosi na situacije u kojima postoji opasnost od korištenja dronova u nezakonite svrhe, pa čak i u svrhe terorizma, te u smislu rizika za privatnost građana zloupotrebot bespilotnih letjelica i nezakonitim snimanjem, pa čak i ucjenom na osnovu snimki iz zraka.

Kako industrija bespilotnih letjelica ima veliki potencijal i mogućnost širenja u različite sfere, posljednjih mjeseci u svijetu i regionu, ali i u Bosni i Hercegovini, s pojavom zrakoplovnih sistema na daljinsko upravljanje, odnosno bespilotnih letjelica ili dronova, vlasti država Evropske unije i država iz regiona, prepoznale su važnost ove problematike nastojeći pravno regulisati upotrebu ovih sistema i uslova u kojima se

⁵⁵ RPAS (eng. Remotely Piloted Aircraft System) – Daljinsko upravljanje zrakoplovnim sistemima

mogu vršiti operacije u zračnom prostoru. S ciljem regulacije i ograničenja upotrebe bespilotnih letjelica, mnoge države su donijele posebne zakone koje se odnose na bespilotne letjelice ili su ti zakoni u fazi izrade.

Vrsta	Prednosti	Mane
Quadcopter (letjelica s četiri elise)	<ul style="list-style-type: none"> može lebdjeti (stacionarni let) može poletjeti s mesta i sletjeti 	<ul style="list-style-type: none"> nije za velike udaljenosti ni visine kratak vijek trajanja baterije
Oblik zrakoplova (plane shaped drone)	<ul style="list-style-type: none"> dobar manevar velike udaljenosti velike visine 	<ul style="list-style-type: none"> ne može lebdjeti, odnosno biti na jednom mjestu ('zasad') ne može poletjeti s mesta ('zasad')
Oblik muhe (insect fly shaped drone)	<ul style="list-style-type: none"> vrlo je mal može se zavlačiti teći na nepristupačan teren oponaša kretanje muhe ili insekta 	<ul style="list-style-type: none"> mali dron = mala baterija (postoji primjer ovog drona kojeg su razvijali i s njega visi žica za moguće priključke)

Slika 2. Prikaz osnovnih vrsta i oblika dronova (UAV), sa određenim prednostima i nedostacima, u zavisnosti od namjene

1. Pravna regulativa unutar Evropske unije

Na nivou Evropske unije važeća regulativa za oblast bespilotnih letjelica do konca augusta 2018. godine je bila Uredba (EZ) br. 216/2008 Evropskog parlamenta i vijeća, koja je na snazi od 20. februara 2008. godine. Uredbom 216/2008/EC je regulisano da je upotreba bespilotnih letjelica s masom iznad 150 kilograma pod nadležnošću EASA⁵⁶ - Evropske agencije za zračnu sigurnost, u kojoj za bespilotne letjelice vrijede jednaka pravila kao i za konvencionalne zrakoplove s posadom kada se koriste u kontrolisanom zračnom prostoru. Bespilotne letjelice težine do 150 kg su u nadležnosti regulative država članica EU. Samim time su države na različite načine regulisale ovu oblast. Uslijed nedostatka unificiranosti zakonodavih propisa za sve vrste bespilotnih letjelica, brojne članice Evropske unije su u

nacionalnim okvirima razradile ovu materiju, propisujući i donoseći pravilnike i zakone, kao npr. Danska još 2009. godine, potom Švedska 2010. godine, Češka 2011., Njemačka 2012., Francuska 2013. godine, Austrija 2014. Zakon Republike Hrvatske jedan je od najnovijih koji je stupio na snagu i napravljen je po uzoru na zakone u Evropi. U maju 2015. godine objavljen je *Pravilnik o sustavima bespilotnih zrakoplova*. Tim Pravilnikom su propisani opći, tehnički i operativni uslovi za sigurnu upotrebu bespilotnih letjelica, sistema bespilotnih zrakoplova i zrakoplovnih modela, te uslovi kojima moraju udovoljavati osobe koje učestvuju u upravljanju tim zrakoplovima i sistemima uz klasifikaciju bespilotnih zrakoplova i područja letenja. Zajedničko ovim Pravilnicima i uredbama je to da u većini slučajeva ograničavaju ili zabranjuju let bespilotnim letjelicama iznad ili u blizini gusto izgrađenih i/ili naseljenih područja, zračnih luka, skupina ljudi i drugih osjetljivih infrastruktura.

EASA je u decembru 2015. godine, na zahtjev Evropske komisije, donijela tehničko mišljenje na "Uvođenje pravnog okvira za operacije bespilotnih letjelica" kojim je letjelice podijelila na tri kategorije, otvorenu, specifičnu i certifikovanu (potvrđenu), u odnosu na rizik po okolini.

Zbog povećanog korištenja dronova, Evropska komisija predložila je strožiju regulaciju dronova u svrhu poboljšanja sigurnosti zračnog prometa u EU-i. Evropska komisija je zatim, također u decembru iste godine, donijela prijedlog za donošenje uredbe kojom bi se proširila nadležnost EASE i na bespilotne letjelice težine manje od 150 kilograma, i time bi EASA stekla nadležnost nad svim bespilotnim letjelicama na prostoru EU. Glavni cilj prijedloga komisije je da se uspostave i održe jednaki sigurnosni standardi u oblasti bespilotnog zrakoplovstva i u pogledu očuvanja okoliša na najvećem mogućem nivou.

⁵⁶ EASA (engl. European Aviation Safety Agency) - Evropske agencije za zračnu sigurnost

Evropski sektor bespilotnih letjelica razvija se iznimno brzo, te se predviđa da će upravo ovaj sektor osigurati više od 150 hiljada radnih mesta do 2050. Prema istraživanjima, procjenjuje se da u narednih 10 godina ova industrija može biti zaslužna za 10 posto ukupnog tržišta zračnog prometa u vrijednosti od oko 15 milijardi eura godišnje. Bespilotne letjelice, poznate kao dronovi, sektor su zračnog prometa koji se brzo razvija i ima velik potencijal za ostvarivanje ekonomskog rasta u Evropskoj uniji.

2. Reforma sigurnosti zračnog prometa u EU

2.1. Uredba (EU) 2018/1139 Evropskog parlamenta i Vijeća

S ciljem da se osigura i održi visko nivo sigurnosti u zrakoplovstvu EU, došlo je i do reforme sigurnosti zračnog prometa u EU donošenjem Uredbe za sigurnu integraciju bespilotnih letjelica na daljinsko upravljanje u evropski zračni prostor (Uredba o zajedničkim pravilima u području civilnog zrakoplovstva i osnivanju Agencije Europske unije za sigurnost zračnog prometa i izmjeni uredbi (EZ) br. 2111/2005⁵⁷, (EZ) br. 1008/2008⁵⁸, (EU) br. 996/2010⁵⁹, (EU) br. 376/2014⁶⁰ i direktiva 2014/30/EU⁶¹ i 2014/53/EU⁶² Evropskog parlamenta i Vijeća te stavljanju izvan snage uredbi (EZ) br. 552/2004⁶³ i

⁵⁷ Uredba o uspostavi liste Zajednice koji sadrži zračne prevoznike na koje se primjenjuje zabrana letenja unutar Zajednice, o informisanju putnika u zračnom prometu o identitetu zračnog prevoznika koji obavlja let

⁵⁸ Uredba o zajedničkim pravilima za obavljanje zračnog prevoza u Zajednici (preinaka)

⁵⁹ Uredba o istragama i sprečavanju nesreća i nezgoda u civilnom zrakoplovstvu

⁶⁰ Uredba o izvještavanju, analizi i naknadnom postupanju u vezi s događajima u civilnom zrakoplovstvu

⁶¹ Uredba o uskladištanju zakonodavstava država članica u odnosu na elektromagnetsku kompatibilnost (preinačena)

⁶² Direktiva o uskladištanju zakonodavstava država članica o stavljanju na raspolaganje radijske opreme na tržištu

⁶³ Uredba o interoperabilnosti Evropske mreže za upravljanje zračnim prometom

(EZ) br. 216/2008⁶⁴ Evropskog parlamenta i Vijeća i Uredbe Vijeća (EEZ) br. 3922/91⁶⁵) u julu 2018. godine. Svrha novih pravila je da se stvore uslovi kako bi EU bila sposoban nositi se s očekivanim rastom zračnog prometa. Predloženom uredbom utvrđuju se zajednička pravila u području sigurnosti civilnog zrakoplovstva i revidira se mandat Evropske agencije za sigurnost zračnog prometa (EASA). Novom uredbom o EASA-i zamjenjuje se postojeći zakonodavni okvir iz 2008. Nadalje, promjene podstiču saradnju između EASE i nacionalnih vlasti pri procjeni rizika u vezi s letovima nad zonama sukoba.

Nova EU pravila predviđaju da rukovatelj dronom mora osigurati da se let bespilotne letjelice izvodi na način da ne predstavlja opasnost za život ljudi i da se odvija na sigurnoj udaljenosti od drugih korisnika zračnog prostora. U skladu sa pravilima o sigurnosti, u dronove će se ugraditi dodatna oprema kao što je automatsko slijetanje u slučaju da operator izgubi kontakt s dronom ili sistemom za izbjegavanje sudara. Uredbom je propisana i obavezna obuka za pojedine rukovatelje dronovima, kao i certifikacija dronova u zavisnosti od opasnosti koju predstavljaju. U skladu sa ovim Pravilima o bespilotnim letjelicama uvest će se osnovna načela kojim će se garantovati sigurnost, privatnost i zaštita ličnih podataka. Letjelice će biti dizajnirane tako da umanjuju buku i onečišćenje zraka čime se osigurava zaštite okoliša. U tekstu se utvrđuje prag za registraciju operatora bespilotnih letjelica - oni moraju biti registrirani ako upravljaju bespilotnim letjelicama koje mogu prenijeti više od 80 džula kinetičke energije pri sudaru s osobom.

EASA zajedno s državama članicama i industrijom pokušava postaviti što

⁶⁴ Uredba o zajedničkim pravilima u području civilnog zrakoplovstva i osnivanju Evropske agencije za sigurnost zračnog prometa

⁶⁵ Uredba o uskladištanju tehničkih zahtjeva i upravnih postupaka u području civilnog zrakoplovstva

obuhvatniji sigurnosni zakonski okvir koji će uključivati i osnovne zakone o sigurnosti Evropske unije. Integracija dronova u postojeći sistem je nužna i neizbjegna, a Evropska unija je prepoznala tu potrebu. Komisija predviđa da će do 2019. godine postojati sistemi za registraciju operatera i dronova, e-identifikaciju i geofencing⁶⁶. Evropska komisija planira provesti pravila za operacije malim dronovima unutar područja Evropske unije. Cilj Evropske komisije je da dronovi do 2019. godine postanu svakodnevni učesnici zračnih operacija.

Slika 3. Quadcopter (letjelica s četiri elise)

3. Pravna regulativa bespilotnih letjelica u Srbiji i Crnoj Gori

Pravilnik o bespilotnim vazduhoplovima (Sl. glasnik RS, br. 108/2015) predviđeno je da se za upravljanje i posjedovanje drona mora dobiti posebna dozvola Direktorata civilnog vazduhoplova. Prema Zakonu o javnom redu i miru, ako upravljanjem dronom ugrozite nečiju sigurnost ili javni red i mir, plaća se kazna od 800 do 2500 KM. Predviđena je i kazna zatvora u trajanju od 30 do 60 dana. Prema zvaničnoj evidenciji registrovano je 120 dronova, a 141 osoba je položila stručni ispit iz poznavanja propisa predviđenih navedenim Pravilnikom. Pravilnikom je predviđeno da se u određenim situacijama traži i odobrenje Direktorata za letenje bespilotnim

vazduhoplovima - odnosno za snimanje iz vazduha i to od Ministarstva odbrane.

Pored Zakona o civilnom vazduhoplovstvu, koji prepoznaje bespilotne letjelice, u Crnoj Gori ovu oblast reguliše *Pravilnik o uslovima za upotrebu sistema bespilotnih vazduhoplova i vazduhoplovnih modela*, usvojen 2016. godine. Međutim, iako usvojen prije dvije godine, Agencija za civilno vazduhoplovstvo priprema novu regulativu, kako bi ovu oblast uskladila sa novim rješenjima EU.

4. Pravna regulativa bespilotnih letjelica u zakonskom okviru BiH

Zahvaljujući sve većem tehnološkom razvoju, koji je vrlo često praćen nezadovoljavajućim i nepotpunim razvojem pravnih normi, svjedoci smo postojanju pravnih praznina u pogledu regulisanja savremenih tehnologija i pravne nesigurnosti koja se javlja kao posljedica tih praznina.

U BiH trenutačno ne postoji pravilnik kojim bi se utvrdio način registracije dronova, njihove upotrebe, namjene i slično. Direkcija, kao ni bilo koja druga služba, ne vodi evidenciju o broju dronova u našoj zemlji, niti je njihova prodaja na bilo koji način regulirana. Možemo reći da je regulativa djelimično pokrivena članom 26. Naredbe o pravilima letenja zrakoplova, ili letenja zrakoplovnih modela iz 2013. i članom 22. Pravilnika o odobravanju letova iz 2016. u kojem je opisana procedura za izdvajanje odobrenja za let bespilotne letjelice. S obzirom da je potrebno sistemski regulisati problematiku bespilotnih letjelica, Direkcija za civilno zrakoplovstvo BiH je 13.06.2016. godine organizovala seminar na temu: "Upotreba zrakoplovnih sistema na daljinsko upravljanje (bespilotnih letjelica/dronova)" uz učestvovanje svih zainteresovanih strana (zračne luke, aeroklubovi, Agencija za pružanje usluga zračne plovidbe u BiH, Ministarstvo

⁶⁶ Karakteristika softverskog programa koji koristi globalni sistem pozicioniranja (GPS) ili identifikaciju radio frekvencije (RFID) za definisanje zemljopisnih granica.

odbrane BiH, agencija za izvršenje zakona, osiguravajuća društva, distributeri opreme).

U trenutno važećem Zakonu o zrakoplovstvu BiH nigdje nisu definisane letjelice na daljinsko upravljanje-dron, ali se u jednom segmentu mogu tretirati kao zrakoplovnii modeli. U skladu sa tim, BHDCA⁶⁷ odobrava upotrebu dronova samo unutar kontrolisanih zona međunarodnih aerodroma u BiH i unutar zone sportskih letilišta, a na osnovu Naredbe o pravilima letenja⁶⁸ i Pravilnika o odobravanju letova.⁶⁹

Prema trenutno važećoj regulativi u BiH, da bi se dronom upravljalo u neposrednoj blizini aerodroma i sportskih letilišta mora se prethodno pribaviti odobrenje BHDCA, kako se ne bi narušila sigurnost zračnog saobraćaja, što je prevashodna nadležnost i uloga BHDCA.

Direkcija za civilno vazduhoplovstvo BiH (BHDCA), u saradnji sa nadležnim organima, uskoro bi trebala uvesti pravilnik kojim će se regulisati upotreba vazduhoplovnih sistema na daljinsko upravljanje. Na ovaj način, korisnici dronova ili bespilotnih letjelica će imati tačno propisane mjere letenja, kao i dobijanje odobrenja za letenje. Pravilnik se radi na bazi iskustava zemalja iz okruženja i Evropske agencije za sigurnost u vazduhoplovstvu.

Direkcija za civilno vazduhoplovstvo BiH objavila je prednacrt *Pravilnik o uslovima za izvođenje letačkih operacija dronovima*. Ovim pravilnikom se propisuju opšti, tehnički i operativni zahtjevi koji trebaju biti ispunjeni od strane operatora "vazduhoplovnih modela i vazduhoplova na daljinsko upravljanje ili vazduhoplovnog sistema na daljinsko upravljanje" (dronova), a odnosit će se na dronove čija je maksimalna težina do 25 kg, što otvara

pitanje pravne regulacije bespilotnih letjelica iznad 25 kg.

Prema Pravilniku, oni koji upravljaju dronom morat će imati potvrdu o poznavanju propisa iz civilnog vazduhoplovstva, a ona će se sticati polaganjem ispita i provjerom poznavanja Zakona o civilnom vazduhoplovstvu, Naredbe o pravilima letenja i Pravilnika o uslovima za izvođenje letačkih operacija dronovima. Istim Pravilnikom su klasifikovani i kategorisani dronovi, oblasti i vrste letova (operacija), obaveze vlasnika i upravljača dronovima, kao i obaveze nadležnih tijela.

U nadležnosti Direkcije je prije svega obezbjeđenje svih učesnika u zračnom prometu, tako da je nužno zaštiti zračni prostor kako ne bi došlo do narušavanja sigurnosti zbog dronova. Iako se nastoji osigurati sigurne operacije svi su svjesni da se nesreće događaju i da će se događati i u budućnosti, pa zbog toga treba osigurati adekvatnu kompenzaciju žrtvama.

Prednacrt Pravilnik o uslovima za izvođenje letačkih operacija dronovima s ciljem osiguranja od štete propisuje da osoba koje upravljaju dronom u kategoriji „specifična“ i „sertifikovana“ mora obavezno posjedovati polisu osiguranja za dron koja pokriva štetu nanesenu trećim licima na zemlji na teritoriji BiH.

Po uzoru na EU zakonodavstvo izvršena je kategorizacija operacija dronom koje se svrstavaju se u jednu od sljedeće tri kategorije koje su zasnovane na procjeni rizika, a to su⁷⁰:

1. „Otvorena“ je kategorija operacija dronom koja, s obzirom na rizike, ne zahtijeva prethodno odobrenje od strane nadležnog tijela prije početka izvođenja operacija;
2. „Specifična“ je kategorija operacija dronom koja, s obzirom na rizik, zahtijeva odobrenje od strane

⁶⁷ Direkcija za civilno zrakoplovstvo Bosne i Hercegovine

⁶⁸ Sl. glasnik BiH 52/13

⁶⁹ Sl.glasnik 53/13

⁷⁰ Prednacrt Pravilnik o uslovima za izvođenje letačkih operacija dronovima BiH

- nadležnog tijela prije početka izvođenja operacija, pri čemu se uzimaju u obzir mjere za ublažavanje rizika;
3. „Sertifikovana“ je kategorija operacija dronom koja, s obzirom na rizik, zahtijeva sertifikaciju drona, dozvolu za pilota koji upravlja dronom i operator odobren od strane nadležnog tijela, a koji je dužan da obezbijedi prihvatljiv nivo bezbjednosti.

Zaključak

Zakonska regulativa u pogledu dronova - bespilotnih letjelica još uvijek je u razvoju, nedovršena i nepoznata, neke regije su usvojile, a neke su tek pripremile nacrte pravilnika o uslovima za izvođenje letačkih operacija dronovima. Bespilotne letjelice predstavljaju opasnost za zaštitu podataka i privatnost, stoga sve nadležne vlasti trebaju razviti smjernice i načine nadzora kako bi se zaštitila prava i privatnost građana. Ekspanzija bespilotnih letjelica (dronova) je, pored prednosti u oblastima nadzora i video-snimanja, donijela i brojne rizike. Zbog toga je nephodno dodatno regulisati oblast upotrebe dronova.

S obzirom na to da je riječ o novoj tehnologiji, pred BiH, zemljama regionala, ali i Evropskom unijom, veliki je izazov da se valjano reguliše ova oblast, jer je riječ o novoj tehnologiji koja se konstantno unapređuje.

Literatura:

- [1] European RPAS Steering Group, 2013, Roadmap for the integration of civil Remotely Piloted Aircraft Systems into the European Aviation System, Final report, Paris Air Show
- [2] Finn R. L., Wright D., Jacques L., De Hert P., 2014, Study on privacy, data protection and ethical risks in civil Remotely Piloted Aircraft Systems operations, Final Report, Luxembourg: Publications Office of the European Union
- [3] Narodne novine, 2015, Pravilnik o sustavima bespilotnih zrakoplova
- [4] Uredba (EU) 2018/1139 Evropskog parlamenta i Vijeća od 4. jula 2018. o zajedničkim pravilima u području civilnog zrakoplovstva i osnivanju Agencije Evropske unije za sigurnost zračnog prometa i izmjeni uredbi (EZ) br. 2111/2005, (EZ) br. 1008/2008, (EU) br. 996/2010, (EU) br. 376/2014 i direktiva 2014/30/EU i 2014/53/EU Evropskog parlamenta i Vijeća te stavljanju izvan snage uredbi (EZ) br. 552/2004 i (EZ) br. 216/2008 Evropskog parlamenta i Vijeća i Uredbe Vijeća (EEZ) br. 3922/91 PE/2/2018/REV/1
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/hr/TXT/?uri=CELEX:32018R139>
- [5] Uredba (EZ) br. 216/2008 Evropskog parlamenta i Vijeća od 20. februara 2008. o zajedničkim pravilima u području civilnog zrakoplovstva i osnivanju Evropske agencije za sigurnost zračnog prometa i stavljanju izvan snage Direktive Vijeća 91/670/EEZ, Uredbe (EZ) br. 1592/2002 i Direktive 2004/36/EZ
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/hr/TXT/?uri=CELEX:32008R0216>
- [6] [Nacrt Pravilnika o uslovima za izvođenje letačkih operacija dronovima
<http://www.bhdca.gov.ba/website/dokumenti/OPP/GEN/OPP%20dronovi.pdf>
- [7] Naredba o pravilima letenja zrakoplova, 2013, Službeni glasnik BiH, 52/13, 83-145
- [8] Gašparović, M., Gajski, D., 2016, "Bespilotni sustavi za zračno snimanje – propisi i regulativa",
https://bib.irb.hr/datoteka/787042.Radmagaspovic_dgajskiA.pdf

ZNANJE I OBRAZOVANJE U FUNKCIJI BRŽEG PRIVREDNOG RAZVOJA BOSNE I HERCEGOVINE

Doc.dr. Husein Mehmedović, email: mehmedovic.gr@gmail.com

Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku

Sažetak: Nedovoljan privredni razvoj pojedinih država može se pripisati nedovoljnemu finansijskom ulaganju u znanje i obrazovanje. Jedna od takvih država je Bosna i Hercegovina. Vlasti na svim nivoima do sada su u budžetima planirala minimalna sredstva u razvoj ove oblasti. Koliki je značaj znanja i obrazovanja u razvoju privrede i društva možemo vidjeti na primjeru Republike Turske koja je zahvaljujući adekvatnom pristupu ovoj oblasti društvenog života uspjela vratiti cijelokupni dug MMF-u i razviti svoju privredu do tog stepena da je danas Turska jedna od razvijenijih zemalja regionala. Kako riješiti problem nedovoljnog privrednog razvoja Bosne i Hercegovine? Odgovor je veoma jednostavan. Prezentovani model prikazuje primjer država poput Turske i drugih razvijenih država. Znanje kao jedan od resursa kojim raspolaže Bosna i Hercegovina je potrebno tretirati sa poštovanjem, koristeći ga za razvoj naše zemlje. Međutim, do sada smo imali suprotna iskustva. Naime, lako smo se odricali mladih ljudi koji raspolažu sa znanjima deficitarnim i kod nas i u svijetu, a koji odlaze u inostranstvo bez povratka.

Ključne riječi: znanje, obrazovanje, privredni razvoj.

KNOWLEDGE AND EDUCATION IN THE FUNCTION OF FASTER ECONOMIC DEVELOPMENT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: Insufficient economic development of some countries can be result of insufficient financial investments in knowledge and education. One of those countries is Bosnia and Herzegovina. Authorities at all levels have appropriated minimal funds for these purposes so far. The importance of knowledge and education in economic development can be detected on the example of Turkey that, thanks to the adequate approach in these areas, has completely repaid its debt to the IMF and developed the economy further so that Turkey is one of the most developed countries in this region today. How we should solve the problem of insufficient economic development of Bosnia and Herzegovina? The answer is very simple. The knowledge that Bosnia and Herzegovina has at its disposal should be treated with respect, using it for development of our country. However, we have had just opposite experience so far. Namely, local youth with specific knowledge highly demanded in Bosnia and Herzegovina have been disregarded easily, and young population continues leaving the country without an intention to come back.

Keywords: knowledge, education, economic development

1.Uvod

U vrijeme kada mnoge države imaju velike ekonomski i društvene probleme nameće se pitanje kako te probleme riješiti s obzirom na sve nedostatke koje imaju u svom društveno-političkom i privrednom razvoju. Također, ti problemi nisu zaobišli ni Bosnu i Hercegovinu. Razvoj društva jednim dijelom zavisi od finansijskog ulaganja u jedan od najznačajnijih resursa kojim raspolaže Bosna i Hercegovina a to je znanje kojim raspolažu njeni stanovnici, a među njima najznačajniji su mlađi obrazovani ljudi. Ovi ljudi, nažalost svakodnevno odlaze u inostranstvo iz različitih razloga. S obzirom da su oni jedan od ključnih faktora razvoja privrede i društva, mnogo više bi trebalo posvetiti pažnje njihovom razumijevanju i ulaganju kako bi ih zadržali u Bosni i Hercegovini. U ovom radu izvršit ćemo kraću analizu trenutnog stanja u nekim od zemalja koje su posvetile dovoljno pažnje podsticanju jednog od najvažnijih resursa kojima te zemlje raspolažu a to je znanje i obrazovanje. Bit će predstavljeni primjeri nekih zemalja iz regiona koje su svoj društveno-ekonomski razvoj zasnovale na većoj finansijskoj podršci i većem ulaganju u znanje i obrazovanje, kao što je primjer Republike Turske. Također, bit će predstavljen značaj znanja, obrazovanja i naučno istraživačkog rada kako u Bosni i i Hercegovini također i u zemljama regiona, Jugoistočne Evrope i svijeta u cjelini.

2. Značaj znanja i obrazovanja u privrednom razvoju društva

U današnje vrijeme nema održivog i ubrzanog privrednog razvoja bez kvalitetnog znanja i obrazovanja. Savremena ekonomija i privredni razvoj temelje se na neprekidnom sticanju znanja i konstantnom ulaganju u intelektualni kapital. Svaka zemlja svoj privredni razvoj zasniva na znanju i obrazovanju koji su oduvijek bili jedan od osnovnih instrumenata razvoja nacionalnih ekonomija. Današnje vrijeme karakteriše svakodnevne promjene naročito u pogledu privrednog razvoja. Ne može se reći da je neka zamlja nezavisna od drugih zemalja s

obzirom da su u savremenim uslovima globalizacije znanje i obrazovanje nešto što se cijeni i vrednuje na globalnom tržištu. Znanje i obrazovanje naročito zavise od visine ulaganja koje svaka država podržava kroz budžetska izdvajanja u oblast nauke i naučno-istraživačkog rada. Kolika se sredstva iz budžeta pojedinih zemalja izdvajaju u znanje i obrazovanje najbolje se ogleda kroz brzinu privrednog razvoja. S obzirom da se privredni razvoj temelji na državnim podsticajem u inovacije i naučna istraživanja jer oni predstavljaju ključni faktor razvoja određenog društva pa i privrede u cjelini. Ukoliko se dovoljno ne posvećuje pažnje inovacijama i naučno-istraživačkom radu nije moguće očekivati brži razvoj cjelokupne društvene zajednice. Kroz historiju bili smo svjedoci da države koje su bile politički i ekonomski izolovane od ostatka svijeta imale su usporen ili zaustavljen privredni razvoj. Rezultat te izolacije je ekomska i tehnološka zaostalost kako privrede tako i stanovništva u svakom segmentu privrednog i društvenog života. Interesantni su primjeri država koje su iz različitih razloga (najčešće političke prirode), bile izolovane od ostatka svijeta. U ovim zemljama skoro da je zaustavljen privredni razvoj što se negativno odrazilo na životni standard stanovništva. Najsvježiji primjeri iz bliže historije su Albanija u vrijeme vladavine diktatora Envera Hodže, Kuba u vrijeme vladavine Fidela Kastrua, Sjeverna Koreja pod vladavinom današnjeg vođe Kima i njegovih prethodnika iz iste porodice. Razlog privrednog zaostajanja ovih zemalja je prije svega zbog ekonomskih sankcija i političke izolovanosti od ostatka svijeta, a naročito velikih ekonomskih i politički moćnih zemalja od kojih se izdvajaju SAD. Također, balkanske zemlje među kojima se naročito ističe Bosna i Hercegovina, nisu zaobiđene u zaostajanju u devedesetim godinama prošlog vijeka u privrednom i društvenom razvoju kada je na ovim prostorima bjesnio rat. Globalni trendovi u devedesetim godinama prošlog vijeka su zaobišli ove zemlje koje su privredno, informaciono, medijski, saobraćajno i tehnološki zaostajali u razvoju u odnosu na ostale zemlje koje su išle u korak sa globalnim promjenama i prilagođavale se globalnim trendovima,

naročito ulazući u znanje i obrazovanje. Bosna i Hercegovina nije još završila sa tranzicijom, dok je privatizacija nepravedno provedena, a reforme u mnogim oblastima privrednog i društvenog života nisu do kraja sprovedene. Sve navedeno se negativno odražava na brži privredni razvoj Bosne i Hercegovine i sve većim ekonomskim zaostatkom za drugim zemljama Evrope i svijeta.

3. Ubrzani privredni razvoj Republike Turske zahvaljujući ulaganju u znanje i obrazovanje

Razlike u znanju i njegovoj tehnološkoj primjeni postaju glavni faktori koji dijele razvijene zemlje od nerazvijenih, bogate od siromašnih, visoki životni standard od niskog.

Za neku državu kažemo da ima održivi ekonomski rast i razvoj ako u periodu od najmanje tri godine ima rast BDP od najmanje 5 % i više. Najbolji primjer ubrzanog i održivog ekonomskog razvoja je Turska. S investiranjem u obrazovanje i znanje Turska je drastično povećala broj škola, fakulteta, univerziteta i studenata, a to je imalo jako pozitivne efekte na ekonomski rast i razvoj države i njene ekonomske i političke uloge u svijetu. Uporedo sa ulaganjem u obrazovanje, krenuo je ekonomski rast, razvoj i prosperitet Turske. To je država koja je posljednjih godina najviše investirala u obrazovanje i u tom periodu Turska je doživjela ekonomsku ekspanziju, otplatila je sav dug MMF-u i razvija se na svim poljima. Turska je jedna od zemalja u svijetu koja ima najveći ekonomski rast na godišnjem nivo, te je s toga Turska nabolji primjer potvrde hipoteze da je ulaganje u obrazovanje i znanje najisplativija investicija, koja u budućnosti donosi ekonomski rast, prosperitet i blagostanje na svim nivoima. Na globalnom tržištu ima dovoljno resursa, sredstava i savremene tehnologije, ali je sve manje kadrova koji su obučeni i pripremljeni za rad i poslovanje na otvorenom tržištu. Zato neki ovaj vijek nazivaju „vijekom znanja“ u kojem će “globalni pasoš“ dobijati samo kvalitetni i inovativni kadrovi. I pored ovakve činjenice

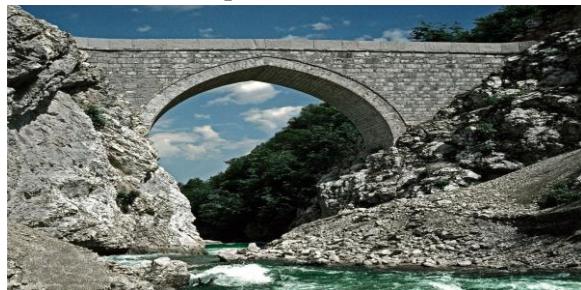
u Bosni i Hercegovini malo je učinjeno na reformi nastavnog programa, tako da se nastava većinom izvodi kao što je to bilo na početku prošlog vijeka. Postojeće obrazovanje zasniva se više na informacijama, a manje na istraživanjima i činjenicama, umjesto timskog rada stimulira se pojedinačni rad, umjesto multimedijalnih lekcija primjenjuju se zastarjeli udžbenici itd. Moderno vrijeme i savremeni trendovi generiraju nova zanimanja, koja traže potpuno novi način obuke. Obrazovni sistem nije prilagođen novim strukturama u društvu, kretanjima u svijetu i načinima na koji se danas stiču znanja. Bosna i Hercegovina ima šanse za ubrzani i održivi ekonomski razvoj ako u budućnosti bude puno više ulagala u obrazovanje i nauku, te obrazovne programe uskladila sa potrebama tržišta rada. Najbolji primjer je Republika Turska, dok je u Bosni i Hercegovini ključni problem nezaposlenost i neadekvatan sistem obrazovanja, odnosno njegova neuskladenost s tržištem rada. Vlada i njena tijela bi se trebali fokusirati na obuke prema potrebnim znanjima i vještinama, kao i na donošenju adekvatne strategije i politike obrazovanja na svim nivoima. Pažnja bi se trebala posvetiti reviziji školskih planova i programa, kako bi se stečene vještine i znanja prilagodili zahtjevima tržišta. Jedinstvo, saradnja i povezivanje obrazovnih institucija s poslodavcima je nužno i potrebno u cilju pokretanja privrede, zapošljavanja, ubrzanog ekonomskog razvoja i progrusa,(Bahtić. S., 2018.).

4. Znanje - resurs novog vijeka

Ekonomija zasnovana na znanju je savremena ekonomija, u njoj je vrijednost ukupno proizvedenih i realizovanih roba i usluga stvorena na bazi primjenjenog znanja, što će reći da eksplotacija znanja igra dominantnu ulogu u stvaranju materijalnih dobara i društvenog bogatstva. Zato se i kaže da je današnji svijet ušao u jedno novo doba – doba znanja .Osnovni infrastrukturni elementi za prosperitet u ekonomiji znanja su: znanje kao izvor ekonomskog razvoja, inovacije-kao najvrijedniji izvor stvaranja nove vrijednosti i stvaranje promjena. Doba znanja postavlja temelje novog ekonomskog poretka i šansu

kreiranja nove budućnosti, koja se sve više oslanja na vrijednost ljudskog potencijala. Novo ekonomsko doba definišu mnogi naučnici, jedan od njih je Peter Drucker koji ističe da u ekonomiji znanja prirodni resursi i rad nisu više osnovni ekonomski resursi, već je to intelektualni kapital koji definiše kao „znanje koje teče kroz tehnologiju i nalazi se u ljudima“. Iz navedenog proizilazi da je znanje prioritetni faktor konkurentnosti. U globalnom poslovanju u ekonomiji znanja konkurentnost postaje vezana za pojedinačne privredne subjekte, preduzeća i druge organizacione sisteme. Globalizacija kao univerzalni proces prožima sve aspekte društva, ona ruši granice i uspostavlja nove veze i odnose stvarajući uslove za bržu i efikasniju razmjenu ljudi, kapitala, roba, usluga, novca, informacija i znanja. Na slici 1. prikazan je most iz osmanskog perioda koji je izgrađen tehnikom i materijalima koji su u to vrijeme bili dostupni tadašnjim graditeljima.

Slika 1. Most iz perioda osmanske vladavine

Izvor: <https://www.bing.com/images/search?q=mostovi&FORM=HDRSC2>

Globalizaciju znanja možemo razumjeti kao rast, razvoj i razmjenu znanja između različitih ekonomskih subjekata na globalnoj osnovi. U ekonomiji znanja, znanje poprima neke specifičnosti i postaje fokus interesovanja ekonomске nauke i prakse. Ono danas postaje organizacijsko znanje (na nivou poslovnog sistema) i sve više postaje suština i nosilac poslovnog razvoja i rasta, kao i struktura za stvaranje novih znanja. Poslovanje u ekonomiji znanja karakteriše se velikim i naglim promjenama na svim nivoima i u svim sektorima i granama, privredni subjekti postaju brojniji (novi proizvodi, usluge, povećanje tržišta), poslovanje ima

internacionalni karakter, niču novi oblici saradnje između poslovnih sistema, borba u konkurenčiji postaje sofisticirana i poprima nove oblike, tržište postaje sve probirljivije, nastaju novi zahtjevi konkurentnosti. Ekonomija znanja u cjelini predstavlja transformisanu industrijsku ekonomiju gdje se zaposleni u industrijskoj ekonomiji i svim njenim privrednim subjektima tretirani generatorom troška. U ekonomiji znanja oni se smatraju generatorom prihoda i bogatstva i čine najvrijedniji ekonomski kapital. Moć menadžmenta, u industrijskoj ekonomiji, zavisi od nivoa u organizacionoj hijerarhiji, u ekonomiji znanja moć menadžmenta zavisi od nivoa znanja. Osnovni oblik dobiti u industrijskoj ekonomiji bio je, „opipljiv“ – novac, u novoj ekonomiji dobit postaje „neopipljiv“, „nevidljiv“ - učenje, nove ideje, novi kvaliteti, novi kupci i klijenti, jer su to nosioci privrednog razvoja. Uska grla bila su novac i vještine u modernoj ekonomiji, to postaju vrijeme i znanje. Era znanja donosi potpuno nove poglede na svijet ekonomije i inauguriše potpuno novi menadžment. Čovjek sa svojim znanjima, sposobnostima, navikama, vještinama, kreativnošću, motivacijom i energijom najbitniji je faktor cjelokupnog ljudskog stvaralaštva i nosilac cjelokupnog privrednog razvoja. Zahvaljujući razvoju ljudskih znanja, savremeni svijet se našao u naučno-tehnološkoj revoluciji koju karakteriše adekvatan koncept proizvodnje, razmjene i potrošnje. To pokazuje da su savremeni uslovi privređivanja u interakciji sa novim oblicima organizovanja i menadžmenta na svim nivoima od poslovnog sistema, granske, nacionalne do svjetske privrede, gdje presudnu ulogu imaju kvalitetni ljudski resursi. Vrijeme u kome živimo je, dakle, vrijeme znanja, kreativnosti i informacija. To su resursi savremene ekonomije od kojih se očekuje da mogu proširiti granice saznanja, ali i produktivnosti i poslovnih rezultata. Bez novih kreativnosti i znanja nije moguće restrukturiranje velikih sistema, rješavanje viškova zaposlenih, funkcionisanje velikih organizacionih sistema. Kreativnost i ideje su najvredniji darovi koje pojedinac može posjedovati, najveće društveno bogatstvo. Stoga se današnji ekonomski razvoj fokusira na ljudsku stranu organizacije gdje ljudski

kapital zauzima centralno mjesto u strateškom poslovanju. U današnjim uslovima razvoja globalizacije svjetske privrede stvoren je i odgovarajući sistem međunarodne podjele rada. Zato svjetski ekonomski eksperti s punim pravom tvrde da funkcionisanje svjetske privrede predstavlja najsloženiji sistem koji se svakog dana sve više razvija i usavršava. Nijedna nacionalna ekonomija i privredna grana, danas ne može obezbijediti svoj opstanak i razvoj bez adekvatne međunarodne afirmacije i uključivanja u svjetske privredne tokove. Sva dešavanja na svjetskoj sceni i u globalnoj ekonomiji kao i sva dešavanja u nacionalnim ekonomijama i svim privrednim subjektima zavise prvenstveno od znanja i sposobnosti ljudskog faktora, (Radovanović.V., Rendulić.G., 2014.).

Slika. 2. Savremeni most izgrađen na osnovu znanja i savremenih tehnologija

Izvor:

<https://www.bing.com/images/search?q=mostovi&FORM=HDRSC2>

Danas se u svijetu od osnovnih faktora proizvodnje najviše ulaže u radnu snagu, pošto uslovi privređivanja u svjetskoj ekonomiji sve više zahtijevaju sve veća znanja, inovacije i motive za rad. U svijetu pored svih revolucija koje su se do danas dešavale (industrijska revolucija, naučnotehnološka revolucija, energetska revolucija), veoma je bitna "revolucija inteligencije i profesije." Ona podrazumjeva ubrzani transfer i primjenu intenzivnih znanja u razvoju ekonomije i tehnologije. Zato danas niko više i ne dovodi u pitanje ključnu ulogu ljudskih resursa u cjelokupnom razvoju. Kvalitetni ljudski resursi zahtijevaju investiciona ulaganja u njihov razvoj kao "industriju znanja". To se postiže izdvajanjem finansijskih sredstava

za razvoj ljudskih resursa - za obrazovanje i za naučno istraživački rad. Ovakva finansijska izdvajanja u svijetu su neujednačena i različita što zavisi od razvijenosti pojedinih zemalja, pa su zato visoka znanja i razvijeni ljudski resursi koncentrisani u određenim dijelovima, (Radovanović.V., Rendulić.G., 2014.). Na slikama 1 i 2 prikazan je tehnološki razvoj u izgradnji građevinskih infrastrukturnih objekata u svijetu zahvaljujući neprekidnom ulaganju u znanje i obrazovanje.

5. Obrazovanje – faktor privrednog rasta i razvoja

Kapital može biti u obliku: fizičkog kapitala, novčanog i ljudskog kapitala. Bez tehnološkog napretka, ni fizički ni ljudski kapital neće dovesti do rasta i razvoja. Geri Beker (Gary Becker) u svom klasičnom djelu „Ljudski kapital“ (Human Capital) ističe da svaka aktivnost koja sa sobom nosi troškove u tekućem periodu, a povećava produktivnost u budućem, može se analizirati u okviru teorije investicija, Grečić, V., (2004). Sve aktivnosti koje povećavaju produktivnost zahtijevaju ulaganje, investicije, ali se vraćaju sa profitom. Investicije su povezane sa problemima mjerjenja troškova i učinaka, odnosno kako napraviti racionalan izbor između raspoloživih mogućnosti. Ljudski kapital je ekonomski izraz za znanje, vještine koje radnici stiču kroz obrazovanje, obuku i radno iskustvo. Glavni oblik formiranja ljudskog kapitala je obrazovanje. U obrazovanju su akumulirane vještine, koje se stiču i kroz obuku na poslu. Obrazovanje, obuka i iskustvo nisu dovoljno opipljivi kao mašine, zgrade, ali ljudski kapital i fizički kapital utiču na povećanje sposobnosti privrede da proizvodi dobra i usluge. U zemljama gdje je ljudski kapital oskudan, jaz između zarada obrazovanih i neobrazovanih radnika je veći. Treba obezbijediti dobre obrazovne ustanove i koristiti ih. Ulaganja u ljudski kapital imaju svoj oportunitetni trošak. Dok traje školovanje, čovjek se odriče zarade koju bi mogao da ostvari kroz rad. Međutim, obrazovane osobe mogu da imaju više ideja koje mogu da doprinesu sveukupnom razvoju znanja društva koja će moći svako

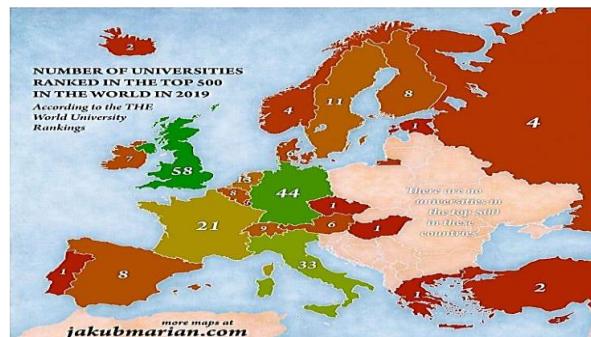
da koristi. Doprinos za društvo od školovanja može biti veći od doprinosa za pojedinca. Za rješavanje brojnih strukturnih problema privrede potrebno je upotrijebiti znanje. Sticanje, unapređivanje i upotreba znanja sigurno podstiče rast i konkurentnost privrede, (Mušikić. S., Krulj, Mladenović. M., 2015.). Ni jedna zemlja do sada nije doživjela ubrzani privredni rast i razvoj bez ozbiljnijeg pristupa ka obrazovanju i unapređenju obrazovnog sistema.

6. Univerziteta iz BiH nema među najbolje rangiranim u regionu i svijetu

Britanski list specijaliziran za visoko obrazovanje svake godine objavljuje rang-listu svjetskih univerziteta, na kojoj je više od 1250 najboljih univerziteta na svijetu. A češki lingvist, matematičar, kartograf i muzičar Jakub Marijan (Marian) na svom je blogu, na kojem objavljuje edukativne geografske karte s različitim podacima, objavio i kartu Evrope s brojem vrhunskih univerziteta u svakoj zemlji. Za kriterij je uzeo ulazak u prvih 500 na posljednjoj rang-listi Times Higher Educationa. A na njoj, kako se lijepo može vidjeti, BiH spada među zemlje koje nemaju nijedan univerzitet među najboljima. Jedino Mađarska, Češka i Estonija imaju po jedan vrhunski univerzitet. Doduše, u Istočnoj Evropi, osim BiH, u tu neslavnu kategoriju spada gotovo cijela Istočna Evropa, sve zemlje bivše Jugoslavije, Albanija, Bugarska, Rumunija, Poljska, Ukrajina, Moldavija, Bjelorusija, Litvanija i Latvija. Ipak, čak i Estonija, zemlja s manje od milion i po stanovnika, ima jedan univerzitet među 500 najboljih na svijetu, po ovoj statistici. Mađarska i Češka također imaju po jedan vrhunski univerzitet. S druge strane, zemlje Zapadne Evrope stoje neusporedivo bolje.⁷¹

⁷¹Na osnovu najnovijih istraživanja koja su nedavno objavljena na <http://tip.ba/2018/11/09/objavljenakarta-najboljih-univerziteta-u-evropi-evo-kako-stojebosna-i-hercegovina/>(Preuzeto: 10.11.2018.).

Slika 3. Karta najbolje rangiranih univerziteta u Evropi

Izvor: <http://tip.ba/2018/11/09/objavljena-karta-najboljih-univerziteta-u-evropi-evo-kako-stoji-bosna-i-hercegovina/>

Njemačka ima 44 vrhunska univerziteta, Velika Britanija 58, Francuska 21, Italija 33, a relativno malene zapadnoevropske zemlje također ne stoje loše: Irska ima 7 vrhunskih univerziteta, Danska i Austrija po 6, Švedska 11, a Švicarska 9. A kako je Marian objasnio u svom članku, Times Higher Education univerzitete vrijednuje prema sljedećim kriterijima: podučavanje (okruženje za učenje), istraživanje (količina, prihodi, reputacija), citati (uticaj istraživanja), međunarodna perspektiva (međunarodni studenti, osoblje i saradnja) i industrijski prihodi (transfer znanja). No, budući da ova statistika ne uzima u obzir broj stanovnika i studenata u nekoj zemlji, a logično je očekivati da će veća zemlja imati više univerziteta, pa tako i više vrhunskih univerziteta nego manja zemlja. Američki univerziteti dominiraju popisom najbolje rangiranih univerziteta te su najzastupljeniji unutar prvih sto visoko obrazovnih institucija. Britanski univerziteti Oksford i Kembridž nalaze se na prva dva mesta. Američki univerziteti dominiraju popisom najbolje rangiranih univerziteta te su najzastupljeniji unutar prvih stotinu visoko obrazovnih institucija. Tako se na trećem mjestu liste nalazi američki univerzitet Stenford, na četvrtom Massachusetts Institute of Technology (MIT), a na petom California Institute of Technology. Japan je druga najzastupljenija država na rang-listi nakon SAD-a sa svojih 103 univerziteta koja su dospjela na popis. Što se Evrope tiče, među prvih 100 mjesta osam ih je iz Njemačke, od kojih je Univerzitet Ludvig Maksimilijan u Minhenu zauzelo 32. mjesto.

na listi. Dva francuska univerziteta, Paris Sciences et Lettres (PSL) i Sorbonne, i jedno belgijsko, KU Leuven, našli su se unutar prvih sto na rang-listi najboljih svjetskih univerziteta.⁷²

7. Naučna istraživanja u funkciji privrednog razvoja

1. Fundamentalna (bazična); 2. Primjenjena (aplikativna); 3. Razvojna. Fundamentalna ili bazična istraživanja imaju za cilj otkrivanje međuzavisnosti i zakonitosti pojava u prirodi i društvu. Ova istraživanja doprinose proširenju i produbljivanju postojećih znanja, njihovom potpunijem razumijevanju, omogućavaju redefinisanje postojećih zakona i teorija, a istovremeno bazična istraživanja stvaraju osnove i predstavljaju izvor ideja za primjenjena i razvojna istraživanja. Fundamentalna istraživanja imaju za cilj otkrivanje novih zakona i hipoteza i proširenje znanja. Bazična istraživanja su inicijalna istraživanja čiji je rezultat naučno otkriće, a daljim istraživanjima ono se u praksi pretvara i pretače u inovaciju tj. pronalazak primjenjen i provjeren u praksi. Rezultat fundamentalnih istraživanja mogu biti epohalna saznanja, tj. naučna otkrića koja se ne mogu prisvajati i pravno štititi, već predstavljaju zajedničku svojinu čovječanstva. Primjenjena ili aplikativna istraživanja imaju za cilj rješavanje nekog praktičnog problema, odnosno iznalaženje novih rješenja vezanih za proizvode, procese, materijale i ostalu tehnologiju. Primjenjena istraživanja snabdijevaju proces proizvodnje inovacijama, odnosno pronalascima i drugim naučno-tehnološkim informacijama o mogućim boljim rješenjima određenih problema. Razvojna istraživanja ili eksperimentalni razvoj u principu ne uključuju neke nove metode i rezultate, već se baziraju na već provjerenim rezultatima fundamentalnog i primjenjenog istraživanja.

⁷² Najbolje rangirani univerziteti na nedavno objavljenoj listi. <http://tip.ba/2018/11/09/objavljena-karta-najboljih-univerziteta-u-evropi-evo-kako-stoji-bosna-i-hercegovina/>(Preuzeto:10.11.2018.)

Razvojna istraživanja su ciljana istraživanja radi razvoja novih tehnologija, (Lajović. D., Vulić. V., skripta, 2015., str. 32-33.).

8. Zaključak

Koliki je značaj znanja i obrazovanja u razvoju neke društvene zajednice najbolje pokazuje stepen privrednog razvoja pojedinih država. U ovom radu smo došli do zaključka da one države koje su ozbiljno pristupile podršci obrazovanju i naučno-istraživačkom radu ubrzano su se razvijale, postale su politički i ekonomski nezavisne od uticaja međunarodnih finansijskih institucija, podigle su kvalitet života svojim građanima kroz porast životnog standarda i za kratko vrijeme doživjele ubrzano povećanje BDP-a. Jedan od svjetlih primjera koji je predstavljen u ovom radu je Republika Turska. S obzirom da je u Bosni i Hercegovini malo izdvajanje iz budžeta na svim nivoima vlasti za nauku i naučno istraživački rad, u takvim uslovima ne može se očekivati brži privredni razvoj i društveno-politička nezavisnost. U savremenoj tržišnoj privredi znanje je jedan od najcjenjenijih i najskupljih resursa. Mnoge razvijene zemlje izdvajaju iz budžeta značajna finansijska sredstva u cilju sticanje znanja i unapređivanja obrazovanih ustanova. Bosna i Hercegovina nedovoljno ulaze u obrazovni sistem što se ogleda u zaostajanju naučno-istraživačkih institucija i visokoškolskih ustanova kao što su univerziteti. Nema ni jednog univerziteta iz Bosne i Hercegovine među najbolje rangiranim univerzitetima u svijetu. Ovaj podatak nam govori da sa ovakvim pristupom prema znanju i obrazovanju ne mogu se očekivati pozitivne promjene u privrednom i društveno-političkom razvoju države.

9. Literatura

- [1] Bahtić. S.,(2018) <http://poduzetnik.ba/blog/obrazovanje-i-znanje-ka-preduvjet-ubrzanog-ekonomskog-razvoja/Prilog>(preuzeto:19.10.2018.).

- [2] Domljan. I.,(2014.) „Poduzetništvo kao faktor razvoja gradova“. Zbornik radova, broj 7. Građevinski fakultet Sveučilišta u Mostaru.
- [3] Grečić, V. (2004). Ekonomija rada. Beograd: Ekonomski fakultet.
- [4] Lajović. D., Vulić. V.,
<https://www.scribd.com/document/53618371/tehnologijaiinovacije-skripta>, „Tehnologija i inovacije“, Ekonomski fakultet Podgorica, skripta,(2015.), str. 32-33.
- [5] Mušikić. S., Krulj, Mladenović. M.,(2015.) „Ljudski kapital kao kvalitativna komponenta privrednog rasta i razvoja“. Visoka poslovna škola strukovnih studija Blace, Srbija,"Finance and banking.str.259-461.
- [6] Radovanović.V., Rendulić.G.,(2014.) „Znanje-put ekonomskog razvoja“, Tehnika i informatika u obrazovanju, 5. konferencija sa međunarodnim učešćem, FTN Čačak, 30–31. maj 2014.
- [7] <https://www.bing.com/images/search?q=mostovi&FORM=HDRSC2>(Preuzeto:03.11.2018)
- [8] <https://opusteno.rs/architektura-f129/najveci-i-najduzi-mostovi-na-svetu-t5794.html>(Preuzeto:23.10.2018.).
- [9] <https://www.bing.com/images/search?q=mostovi&FORM=HDRSC2>(Preuzeto:20.10.2018)
- [10] <http://tip.ba/2018/11/09/objavljena-karta-najboljih-univerziteta-u-evropi-evo-kako-stoji-bosna-i-hercegovina/>(Preuzeto:10.11.2018.)

SMJERNICE ZA UVODENJE E-UPRAVE U INSTITUCIJE BOSNE I HERCEGOVINE

Muharem Redžibašić, MA dipl. ing., email: r.muharem@gmail.com
Prof. dr. Mladen Radivojević; email: radivojevicmladen60@gmail.com

Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku

Sažetak: Većina informacionih sistema koji se uvode u cilju e-uprave donose sa sobom mnoge novine i mnoge komplikacije. Svaki sistem se uvodi pojedinačno primjenom heterogenih informacijskih tehnologija što kasnije skoro da onemoguće kvalitetnu razmjenu podataka (G2G) i smanjuje iskoristivost postojećih podataka u sistemu, a kombinacijom tradicionalnog poslovanja i novog informacionog sistema umjesto da se olakša korisnicima, to im ustvari donosi poteškoće u poslovanju jer mnoge stvari rade sporije ponavljajući procese kroz informacioni sistem i papirnatu obradu. Ustvari IS su nadomjestak tradicionalnom načinu poslovanja, a ne njegova zamjena kako bi trebalo da bude. Rad treba da sadrži jedan novi koncept kojeg bi se trebale pridržavati institucije koje uvode e-upravu kao i softverske kompanije koje su implementatori takvih sistema kako bi se poradilo na iskoristivosti podataka, njihovoj sigurnosti te dostupnosti onima za koje su namijenjeni.

Ključne riječi: E-Uprava, podaci, G2G, informacioni sistem

GUIDELINES FOR IMPLEMENTATION OF E-GOVERNMENT AT INSTITUTIONS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: Most of the information systems that are introduced to e-government bring with them many innovations and many complications. Each system is introduced individually by use of heterogeneous information technologies, which almost immediately disable quality data exchange (G2G) and reduce the usability of existing data in the system. By combining traditional business habits and new information systems, instead of making business easier for users, many things become slower and repetitive processes through the information system and paper processing. In fact, the IS are an addition for the traditional way of doing business, not theirs replacement as it should be. This paper will contain a new concept that should be followed by institutions that introduce e-government as well as software companies that implement such systems in order to increase data usability, security and accessibility to those for which they are intended.

Key words: E-government, data, G2G, information system

1. Osnove javne uprave i e-Uprave

U ovom poglavlju bit će obrađene karakteristike javne uprave, te će biti predstavljeni ključni pojmovi bitni za uvođenje elektronske uprave (e-Uprave)

1.1. Javna uprava

Pošto je pojam javne uprave veoma bitan za ovaj rad, pobliže ćemo ga opisati i predstaviti osnovne elemente za određivanje pojma javne uprave:

- Javna uprava se zasniva na Ustavu, zakonima, uredbama, naredbama, pravilnicima i drugim opštim aktima. Akti niže pravne snage tumače Ustav i zakone. To omogućava prilagođavanje uprave zadacima i poslovima, razumijevanje i multidisciplinarno tumačenje.
- Javna uprava je struktura organa i organizacija i istovremeno skup poslova i zadataka čija je funkcija tumačenje i primjena zakona, tj. primjena opštih pravila na pojedinačne slučajeve uz postojanje sudske kontrole.
- Javna uprava je usredotočena na javni sistem.
- Uprava nema samo, pa čak ni pratežno kontrolu i funkciju, već je usmjerenja na pružanje usluga korisnicima i potpomaganje i olakšavanje ekonomskog razvoja - uprava je u službi građana i privrede.
- Javna uprava počiva na informatičkoj osnovi, sistemu komunikacija, odnosima koji nastaju u uslovima korištenja savremene informatičke tehnologije. U javnoj upravi razvijaju se novi metodi i tehnike menadžmenta i upravljanja, kao što su upravljanje pomoću ciljeva, upravljanje pomoću rezultata, upravljanje kvaliteta, procesno upravljanje.

Od velikog broja definicija javne uprave izdvojiti ćemo jednu:

“Javna uprava je skup organa, organizacija, tijela, međuzavisani skup nadležnosti poslova i zadataka, specifično povezan i vođen sa ciljem primijene pravnih normi, organizacionih instrumenata, metoda upravljanja procesa i procedura radi ispunjavanja mandata izabrane vlasti. Njene osnovne funkcije su: uslužna, regulativna, organizaciona i izvršna”.(Karavan D., 2003.)

1.2. e-Uprava

e-Uprava se može promatrati od “on-line pristupa servisima” do “alata za izgradnju i obnovu demokratije”.(Gonnet P., 2001.) Pogled na e-Upravu prije svega zavisi od interesa onoga koji je opisuje. Poslovnom čovjeku to je brza elektronska registracija preduzeća, uređen, elektronski vođen katastar ili javne nabavke on-line. Građaninu je najzanimljivija provjera i plaćanje poreza on-line, izborni sistem u kome nema krađe, rezultati upisa u škole i na fakultete na Internetu. Novinar je prvenstveno zainteresovan za neograničen, brz i besplatan pristup javnim informacijama. Borcima za ljudska prava je značajan sistem nadzora rada vlasti, itd.

Tehnologija transformiše tradicionalni pogled na razvoj, otvara ljudima nove horizonte i stvara potencijal da se u jednoj deceniji ostvari progres koji je nekada trajao generacijama.

Analizirajući sve do sada date definicije, i poznavajući odgovarajuću problematiku, predložićemo jednu definiciju za koju smatramo da bi najbolje opisivala pojam e-Uprave: „*e-Uprava je Web bazirana tehnologija koju koristi lokalna, kantonalna, entitetska i državna uprava (javna uprava) kao komunikacioni kanal koji je ponuđen posjetiocima, građanima, poslovnim partnerima, drugim upravama i zaposlenim*“.(Latinović B, 2007.)

2. Model uprave u BIH i svijetu

2.1. Model uprave u BIH

Značajnu ulogu stanja javne uprave u Bosni i Hercegovini ima tradicija, kulturna sredina, historija odnosa politike i uprave, te vanjski uticaji. Pored ovih faktora tu je i

proces tranzicije, stanje i nivo razvijenosti privatnog sektora, odnos društva i uprave. Osnovna specifičnost tranzicije u BiH je sporost koja nije uzrokovana samo posljedicama rata, niti institucionalnim poslijeratnim neodređenostima, već i činjenicom daje riječ o trostrukoj tranziciji: iz rata u mir, od primaoca velike međunarodne pomoći ka održivom razvoju, od socijalističke ekonomije i političkog monopola u tržišnu ekonomiju, demokratiju i civilno društvo. Četvrti proces tranzicije nam tek sada predstoji, a to je tranzicija iz sadašnjeg (tradicionalnog) modela rada javne uprave ka novom modelu e-Uprave. Na prva tri tranzicijska procesa sada je veoma teško izvršiti bilo kakav uticaj. Na proces tranzicije tradicionalne u e-Upravu može se uticati i taj uticaj i želja za uspjehom se mora osjetiti od svih.

Bosna i Hercegovina je još uvijek opterećena bremenom nasljeđa iz socijalističkog perioda kada je privatni sektor bio jako slab. Zbog toga je bilo potrebno provesti veliki broj reformi u kratkom periodu. Želji da se formira profesionalna uprava pristupilo se empirijski. Donešeni su odgovarajući propisi. Postoje određene sumnje da li su uloženi napori proistekli iz jasnog razumijevanja zadatih ciljeva te koja su to sredstva koja treba uložiti za njihovo postizanje. Prihvaćena je potreba da se propisima pokuša ostvariti neutralnost, stabilnost i efikasnost uprave.

Javna uprava u BiH obuhvata državnu, entetsku, kantonalnu, lokalnu samoupravu i upravu Brčko distrikta. Institucije javne uprave su ministarstva, lokalne administrativne službe i druge upravne institucije koje obavljaju upravne i stručne poslove.

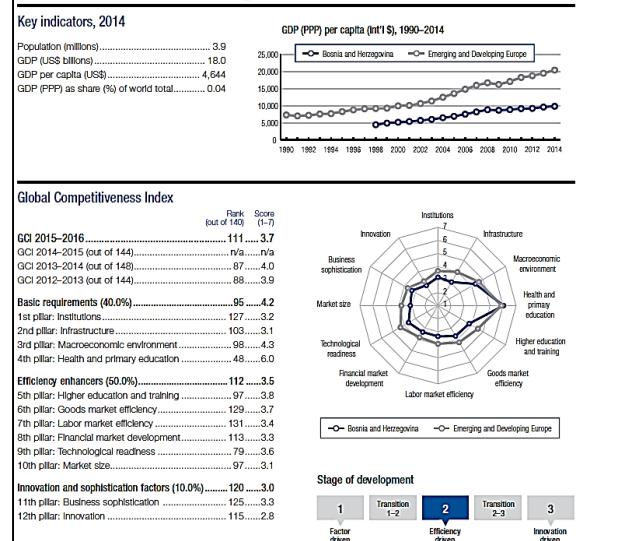
NIVOI VLADE	DRŽAVA BIH	ENTITE TI		DISTRIKT BRČKO	UKUPNO
		FBIH	RS		
CENTRALNI	1				1
ENTITET		1	1		2
KANTON		10			10

OPŠTINA		79	6 2	1	142
DISTRIKT				1	1
UKUPNO	1	90	6 3	2	156

Tabela: 1 - Administrativna struktura Bosne i Hercegovine [4, strana 67]

Prema zadnjem dostupnom izvještaju u WEF-a⁷³ u 2018. godini i prema Indeksu globalne konkurentnosti (GCI) 2015/16 BIH je na 111. Mjestu od ukupno 140 što zasigurno govori da ima mnogo prostora za napredovanje i usavršavanje po svim oblastima.

Bosnia and Herzegovina

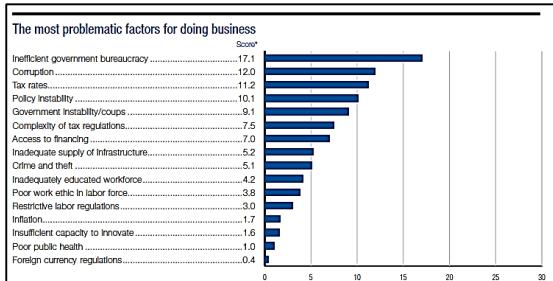
Slika 1: GCI [5]

U ovom izvještaju su navedeni i podaci i faktori koji su zasluzni za ovako „lošu“ poziciju naše države u svijetu. Proje svega navodi se da je to neučinkovita Vladina birokracija. Iako mnogi misle da je to nevažno, po ovom istraživanju očito je da je to uzrok mnogim problemima te ukoliko se bude radilo na reformi javne uprave zasigurno tim činom i koracima prema uvođenju kvalitetne e-Uprave možemo indirektno da uradimo i poboljšanje na svim poljima.

Krajnje je vrijeme da se to uradi jer u odnosu na podatke iz 2012-13 godine primijeti se da nam je index rastući, što znači da se situacija pogoršava. Ukoliko uporedimo zemlje regionalne i to nam može biti pokazatelj da je pod hitno potrebna reforma jer GCI kod Republike Hrvatske

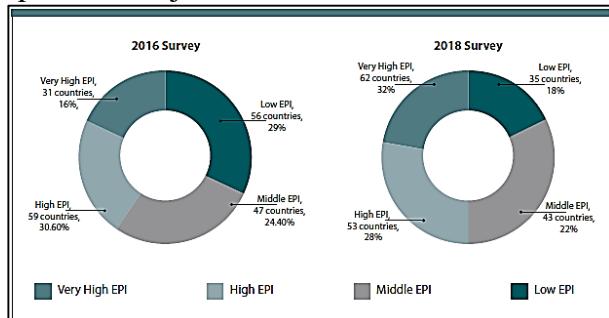
⁷³ World Economic Forum

iznosi 77, u Srbiji iznosi 94, u Crnoj Gori 70, a Sloveniji 59. Kod Estonije, koja se često uzima kao primjer države sa dobro uređenim sistemom e-Uprave GCI je 30, a kod Danske je 12.

Slika 2: Kritični faktori za obavljanje posla [5]

Prema istraživanjima Ujedinjenih nacija (UN) iz 2018. Godine, statistika nije tako loša. Bosna i Hercegovina prema EPI⁷⁴ spada u zemlje sa visokim indeksom.

Slika 3: EPI [6]

2.2. Potreba za reformom javne uprave

Reforma javne uprave je jedan od prioritetsnih ciljeva u Bosni i Hercegovini. Mora se reorganizovati sistem upravljanja i rukovodenja, utvrditi bitno nova pozicija, organizacija i poslovi javnih službi, u cilju osiguranja ustavnosti i zakonitosti, kao i vladavine prava u cjelini. Proces reforme je veoma spor. Najveći dio razloga za to je bio u nespremnosti domaćih političkih činilaca i vlasti da se odlučno provedu reforme. Zakonodavno regulisanje javne uprave prije svega, treba da promoviše ova opredjeljenja dosljednom realizacijom načela depolitizacije, transparentnosti, profesionalizacije i efikasnosti u njenom djelovanju.

Najvažniji postojeći zakoni iz ove oblasti :

- Zakon o komunikacijama (Sl. glasnik BiH br. 31/03; zadnje izmjene bile 2012.)
- Zakon o slobodi pristupa informacijama u BiH (Sl. glasnik BiH br. 28/00; zadnje izmjene 2011.)
- Zakon o autorskom pravu i srodnim pravima u BiH (Sl. glasnik BiH br. 63/10)
- Zakon o industrijskom vlasništvu u BiH (Sl. glasnik BiH br. 3/02)
- Zakon o zaštiti potrošača BiH (Sl. glasnik BiH br. 25/06; zadnje izmjene 2015.)
- Zakon o elektronskom potpisu (Sl. glasnik BIH br. 91/06)
- Zakon o elektronskim pravnom i poslovnom prometu (Sl. glasnik BIH br. 88/07)
- Zakon o elektronskom dokumentu (Sl. novine FBIH br. 55/13) [7]

Šta će se dobiti reformom uprave ?

- Reforma treba da omogući profesionalan i stručan, etički i politički nezavisan rad. Upravu treba da čini tim stručnjaka koji će se zapošljavati i sticati unapređenja na osnovu stručnih sposobnosti i rezultata rada.
- Organizacija i sistem odlučivanja biće pojednostavljen kako bi se izbjegli problemi dupliranja i pojave birokratskih tendencija, te omogućilo koncentrisanje na pružanje usluga građanima kao i na razvoj tržišne ekonomije.
- Postići će se ekonomično, efikasno i efektivno rukovođenje ljudskim, tehničkim, finansijskim i ostalim resursima.
- Obezbijediće se fleksibilan sistem upravljanja i odlučivanja koji će moći odgovoriti izazovu konkretnih društvenih promjena.
- Transparentnost rada javne uprave, što će omogućiti da zaposleni u upravi mogu biti pozvani na odgovornost za svoje odlučivanje i djelovanje, kao i to da informacije budu dostupne najširoj javnosti.
- Novostvorena uprava će raditi u skladu sa evropskim vrijednostima i standardima,

⁷⁴ e-Participation Index (može da bude Low, Middle, High, Very High)

- Postojaće jasno razgraničenje uloga i odgovornosti imenovanih lica u političkim procesima i odgovornosti službenika u organima uprave, koji nisu uključeni u političke proceze.

Bosna i Hercegovina je 17.07.2013. godine objavila u „**Službene novine Federacije BiH**“, broj 55/13 / Zakon o elektronskom dokumentu što je bio vrlo značajan korak u cilju implementacije e-Uprave u Bosni i Hercegovini ali nažalost do danas taj Zakon nije dobio svoje izmjene i dopune i ne primjenjuje se u cijelosti. [8]

3. Smjernice kod uvođenja e-Uprave

Ovo poglavlje treba da sadrži kratke smjernice kojih bi se trebale pridržavati institucije koje uvode e-Upravu kao i softverske kompanije koje su implementatori takvih sistema kako bi se poradilo na iskoristivosti podataka, njihovoj sigurnosti te dostupnosti onima za koje su namijenjeni.

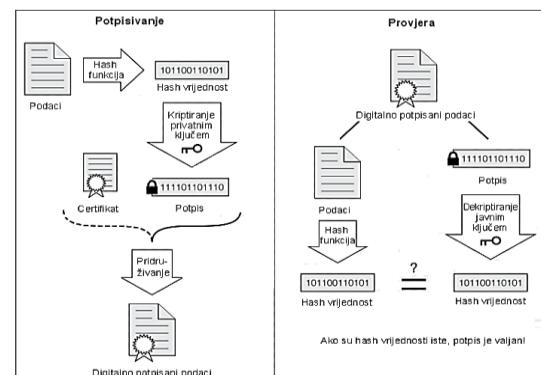
3.1. Digitalni (elektronski) potpis

Svojeručni potpis već dugo vremena je prihvaćen kao element identifikacije ljudi i vjerodostojnosti dokumenta. Transakcije elektronskih (digitalnih) dokumenata i elektronskog (digitalnog) novca gubile bi svoj smisao kada bi ih se moralno potpisivati ručno, pa se zato mora pribjeći uvođenju digitalnog (elektronskog) potpisa. U mnogim razvijenim zemljama svijeta već su doneseni propisi kojima je regulisana njihova primjena. Sada je moguće, u većini razvijenih zemalja svijeta, slati dokumente potpisane elektronskim potpisom organima državne uprave i preduzećima. U Evropskoj Uniji donesen je zakon (*Digital Signature Directive*) koji svim zemljama članicama propisuje donošenje lokalnih nacionalnih zakona vezanih uz ovu tematiku. Većina zemalja članica ove zakone je i donijela, ali pokazalo se da nisu konzistentni, pa su se institucije za certifikaciju razvile samo na područjima gdje su zakonska rješenja više tome odgovarala.

Definicija iz Zakona o elektronskom potpisu BiH: „*Elektronski potpis su podaci u elektronskom obliku koji prate druge podatke u elektronskom obliku ili su s njima logički povezani i omogućavaju utvrđivanje identiteta potpisnika*“ (JP NIO Službeni list BIH, 2018.)

Digitalnim potpisom na digitalnom dokumentu obezbeđuje se autentičnost podataka i informacija. Provjera identiteta pošiljaoca postiže se upotrebom digitalnih potpisa i digitalnih certifikata.

Svrha digitalnog potpisa je da potvrdi autentičnost sadržaja poruke (dokaz da poruka nije promijenjena na putu od pošiljaoca do primaoca), kao i da obezbijedi garantovanje identiteta pošiljaoca poruke (čini zamjenu za svojeručni potpis). Osnovu digitalnog potpisa čini sadržaj same poruke.

Slika 4: Upotreba digitalnih potpisa [9, strana 8]

3.2. PKI infrastruktura (infrastruktura javnih ključeva)

Pojavom mogućnosti komuniciranja putem Interneta, pojavio se i problem sigurne komunikacije. Internet se razlikuje od tradicionalnih komunikacionih medija – između sagovornika ne postoji nikakav fizički kontakt i nije jednostavno utvrditi identitet osobe s druge strane komunikacionog kanala. Poruke je lako moguće presresti, a identitet pošiljaoca falsifikovati, ukoliko se ne koriste nikakvi mehanizmi zaštite. Zbog tog je potrebno provoditi sistem zaštie odgovarajućim kriptografskim metoda (šifriranjem).

Kriptografija⁷⁵ je razvila mehanizme koji omogućavaju digitalno potpisivanje poruka (po funkciji ekvivalentno tradicionalnom potpisu) i stvaranje digitalnih certifikata, a mehanizmi poput infrastrukture javnih ključeva⁷⁶ trebaju osigurati njihovo transparentno korištenje. PKI⁷⁷ predstavlja kombinaciju softvera, tehnologije enkripcije i servisa koji omogućavaju pravnim i fizičkim licima zaštitu sigurnosti njihovih komunikacija i poslovnih transakcija putem Interneta. PKI integriše digitalne certifikate, šifrovanje javnim ključem i certifikacione centre u kompletan sistem. Infrastruktura javnog ključa (PKI) ne obezbeđuje određene poslovne funkcije nego predstavlja osnovu za druge sigurnosne servise. U ovom radu osnovna uloga PKI-a bi bila da omogući distribuciju javnih ključeva i certifikata uz visok nivo sigurnosti i integriteta.

Certifikat je kolekcija informacija digitalno označenih od strane njegovog izdavača i sastavljeni su od dijelova informacija koje sadrže. Identifikacioni certifikat (*identity certificate*) je elektronski dokument korišćen radi identifikacije pojedinca, servera, kompanije ili nekog drugog subjekta (ministarstva) i povezuje taj subjekt sa javnim ključem.

CA su entiteti⁷⁸ koji potvrđuju identitet i izdaju certifikat. Certifikacioni centar je osnovna građevna komponenta PKI mehanizma. Pojam "certifikacioni centar" ima dva osnovna značenja. Može se odnositi na ustanovu koja pruža uslugu izdavanja digitalnih certifikata ili na skup za to potrebne računarske opreme i programske podrške. Osnovni zadatak certifikacionog

centra, kao ustanove, jeste da bude povjerljiva treća strana kojoj vjeruju učesnici u komunikaciji. Mogu biti takođe i organizacije koje pokreću sopstveni server za izdavanje certifikata. Metode korišćene za potvrdu identiteta zavise od polise CA, odnosno od toga ko izdaje certifikat i kome je namijenjen. U suštini, prije izdavanja certifikata, CA mora upotrijebiti objavljene verifikacione procedure za taj tip certifikata kako bi se izvršila provjera entiteta koji je zahtijevao certifikat da li je taj koji bi trebao biti. Certifikat izdat od strane CA vezuju poseban javni ključ sa imenom entiteta (npr. MINISTARSTVO 1 i MINISTARSTVO 2), a može u praksi biti i naziv zaposlenog ili servera. Certifikati pomažu pri zaštiti od upotrebe lažnog javnog ključa. Samo javni ključ certifikovan od strane CA (u ovom primjeru MINISTARSTVO JEDAN I DVA) će funkcionisati sa odgovarajućim privatnim ključem u posjedu entiteta identifikovanog od strane CA.

U stvarnoj realizaciji (budućoj implementaciji) učesnici u PKI-u šalju zahtjev za certifikaciju javnog ključa certifikacionom centru (*certificate authority – CA*). Certifikacioni centar – tijelo (CA) zatim provjerava tačnost podataka navedenih u zahtjevu te u skladu s certifikacionom politikom (*certificate policy – CP*) i pravilima o izdavanju certifikata (*certificate practices statement – CPS*), prihvata ili odbacuje zahtjev⁷⁹. Ukoliko je zahtjev prihvaćen, CA potpisuje javni ključ i podatke iz zahtjeva svojim privatnim ključem. Potpisani javni ključ zajedno s podacima iz zahtjeva (MINISTARSTVO, pravno ili fičko lice, ime i prezime osobe, ime računara u mreži) naziva se certifikatom. Certifikatom CA povezuje ključ s identitetom entiteta (osobe). Certifikat se zatim smješta u spremište certifikata i distribuira distribucijskim protokolima (npr. SSL⁸⁰)

⁷⁵ Šifrovanje - postupak transformacije čitljivog teksta u oblik nečitljiv za onoga kome taj tekst nije namijenjen

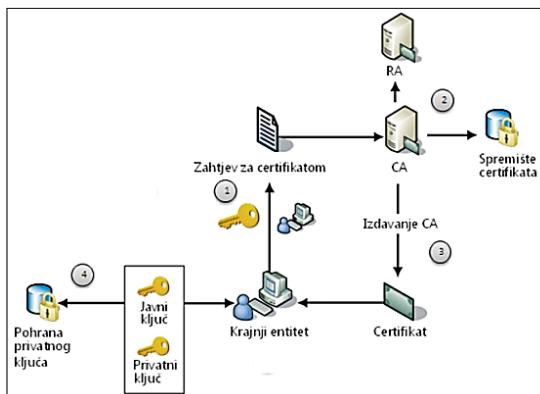
⁷⁶ Ključ - početna vrijednost algoritma kojim se vrši šifrovanje

⁷⁷ Public Key Infrastructure – infrastruktura javnog ključa

⁷⁸ Entiteti uključeni u PKI menadžment uključuju krajnje entitete (npr. entiteti čiji je naziv naveden u polju "subjekat" certifikata) kao i certifikacioni centri (npr. entitet čiji je naziv naveden u polju "izdavač" certifikata).

⁷⁹ U nekim oblicima PKI-a, o prihvatanju zahtjeva za certifikacijom odlučuje posebni Registracijski centar
⁸⁰ Secure Socket Layer (SSL) - aplikativni sigurnosni protokol za prenos podataka putem web-a. Razvijen od strane Netscape Communication. Zasniva se na mehanizmu digitalnih serverskih certifikata izdatih od strane nezavisnih CA.

Osim izdavanja certifikata, Certifikacioni centar (CA) mora omogućiti i opozivanje certifikata (opozivaju se certifikati kojima je tajnost privatnog ključa kompromitovana). U tu svrhu CA održava listu opozvanih certifikata (*certificate revocation list – CRL*).

Slika 5: Izdavanje certifikata [9, strana 15]

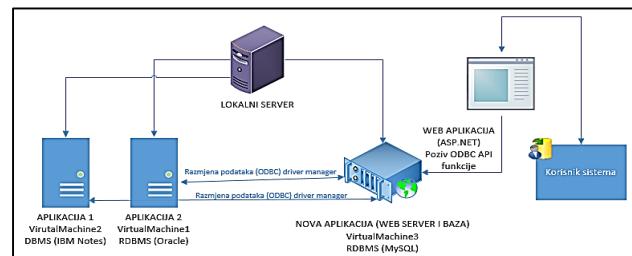
3.3. Baza podataka

Obzirom da različite institucije uvođe različite informacione sisteme koji se prave uglavnom svaki za sebe, sa stanovišta baza podataka, to znači da nije rijedak slučaj da se u institucijama koje se bave skoro istim poslom koriste i različiti tipovi baza podataka. Koncept uvođenja e-Uprave između ostalog podrazumijeva i visok stepen komunikacije između institucija javne uprave (G2G). Da bi se to omogućili potrebno je pronaći način na koji se mogu koristiti i objediniti podaci sa različitim izvorima podataka. Jedan od načina koji se uzima kao prijedlog rješenja za baze podataka je apstrahovanje pristupa bazi podataka preko ODBC.

ODBC (engl. Open Database Connectivity) obezbijeđuje standardni softverski interfejs za pristup bazi podataka sistema za upravljanje podataka. Dizajner ODBC-a su imali za cilj da ga odvoje od programske jezike, baza podataka i operativnih sistema odnosno da ODBC podržavaju svi programski jezici, sistemi, baze itd. Prema tome, svaka aplikacija može da koristi ODBC za SQL upit iz baze podataka, bez obzira na platformu. Aplikacija treba da zna samo ODBC sintaksu, a DBMS (Database Management Systems) vraća podatke koja aplikacija može da koristi. [10]

Bitno je spomenuti da ODBC omogućava pristup različitim bazama podataka preko ODBC API (Application Programming Interface) programskog okruženja.

Za bolje razumijevanje predstaviti ćemo dijagram na kojem možemo vidjeti da u infrastrukturi imamo dvije različite aplikacije sa različitim bazama podataka, za potrebe posla kreirana je i nova web aplikacija koja će za bazu imati relacijski DBMS. Ta nova web aplikacija treba da koristi podatke od postojeće dvije. Razmjena podataka će funkcionišati preko ODBC API funkcija i ODBC drivera.

Slika 6: Primjer korištenja ODBC (izvor: autor rada)

4. ZAKLJUČAK

Obzirom da smo konstatovali da se skoro svaki informacioni sistem (IS) uvodi pojedinačno primjenom heterogenih informacijskih tehnologija što kasnije skoro da onemogućuje kvalitetnu razmjenu podataka (G2G) i smanjuje iskoristivost postojećih podataka u sistemu, a kombinacijom tradicionalnog poslovanja i novog informacionog sistema umjesto da se olakša korisnicima, to im ustvari donosi poteškoće u poslovanju jer mnoge stvari rade sporije ponavljajući procese kroz informacioni sistem i papirnatu obradu. Ustvari IS su nadomjestak tradicionalnom načinu poslovanja, a ne njegova zamjena kako bi trebalo da bude. Kroz ovaj rad smo se mogli upoznati sa osnovnim pojmovima vezanim za javnu upravu te e-Upravu kako bi bili u stanju da bolje razumijemo potrebu za reformom uprave u cilju kvalitetnijeg poslovanja. Istraživanje je pokazalo da prema zadnje dostupnim informacijama vezanim za Indeksu globalne konkurentnosti (GCI) 2015/16 BIH zauzima 111. poziciju

od ukupno 140 što zasigurno govorи da ima mnogo prostora za napredovanje i usavršavanje po svim oblastima. Kao glavni uzrok zaslužan za taku poziciju se izdvaja neučinkovita Vladina birokracija. Jedan od načina da se to dovede u red je upravo uvođenje e-Uprave. Sve predispozicije za to imamo. To nam svjedočи i EPI (e-Participation Index) gdje pripadamo zemljama sa veoma visokim navedenim indeksom. Istraživanje je također pokazalo da imamo mnogo Zakona koji su preduvjet za implementaciju e-Uprave. Mnogi od njih su zastarjeli, ali zasigurno ukoliko budemo imali tendenciju da sve više radimo na projektima koji imaju za cilj uvođenje e-Uprave to će za sobom implicirati i ti da se na postojeće „stare“ zakone donesu adekvatne izmjene i dopune.

Pored zakonskog okvira jako je bitna i tehnička realizacija projekata koji imaju za cilj uvođenje e-Uprave. U ovom radu date su i smjernice sa tehničke strane implementacije projekata gdje se prije svega predlaže korištenje digitalno potpisa na digitalnim dokumentima čime se osigurava autentičnost podataka i informacija. Dakle, provjera identiteta pošiljaoca postiže se upotrebom digitalnih potpisa i digitalnih certifikata. Za zaštitu sigurnosti komunikacija i poslovnih transakcija putem Interneta predlaže se korištenje infrastrukture javnih ključeva (PKI) koja integriše digitalne certifikate, šifrovanje javnim ključem i certifikacione centre u jedan sistem. Aspekat sigurnosti je jako bitan jer se informacioni sistemi uglavnom kreiraju da zadovolje poslovne funkcionalnosti, manje se pažnje posvećuje sigurnosti. Zbog mnoštva malicioznih korisnika i važnosti podataka koji se prenose mrežom potrebno je također veliki akcenat staviti na sigurnost podataka. Treća stvar, ništa manje važna, je korištenje podataka iz različitih izvora (baza podataka). Za te potrebe u ovom radu je predložen ODBC kao način apstrahovanja pristupa bazi podataka jer u praksi skoro svaki novi informacioni sistem koji nastaje u cilju uvođenja e-Uprave u osnovi korsiti podatke iz nekih drugih sistema. Da bi se izbjeglo da se jedni te isti podaci ručno prebacuju i gubi njihov integritet na ovaj

predloženi način povezivanja različitih baza podataka možemo to izbjegći.

5. LITERATURA

- [1] Karavan D., (2003.), Javna uprava, Beograd: Udruženje za javnu upravu i UNDP
- [2] Gonnet P., (2001.), „The Future of Informatics as Scientific Discipline“, UPGRADE The European Online Magazine for the IT Professional, Vol II, No.4
- [3] Latinović B., (2007.), Elektronsko poslovanje, Banja Luka: Paneuropski univerzitet Apeiron
- [4] Roljić L., Memeledžija A., (2010.), „E-governement u BIH“, Zbornik radova, Fakultet poslovne informatike, Univerzitet Vitez, Travnik
- [5] Službena Internet stranica od World Economic Forum (2018), <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2015-2016/economies/#economy=BIH>, pristupljeno 20.11.2018. godine
- [6] United Nations E-Government Survey (2018.), New Yourk: United Nations
- [7] Službena Internet stranica od JP NIO Službeni list Bosne i Hercegovine,<http://www.sluzbenilist.ba/> pristupljeno 05.11.2018. godine
- [8] Službena Internet stranica Vlade Federacije Bosne i Hercegovine, Hronološki registar Zakona objavljenih u 2013. Godini, <http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/2013/zakoni%20registar%202013.htm>, pristupljeno 12.11.2018. godine
- [9] CARNet Hrvatska akademска i istraživačka mreža, (2009), „Nedostaci PKI infrastrukture“, https://www.cis.hr/www.edicija/Link_edDocuments/CCERT-PUBDOC-2009-02-255.pdf, pristupljeno 25.10.2018. godine
- [10] Wikipedia slobodna enciklopedija (2018.), https://sr.wikipedia.org/sr-el/Open_Database_Connectivity, pristupljeno 26.11.2018. godine

Korporativno-društvena odgovornost za uspješnost u poslovanju i očuvanju životnog ambijenta

Akademik prof. dr Ibrahim Jusufranić, email: rektor@iu-travnik.com

Akademik prof. dr Rade Biočanin, email: rbiocanin@np.ac.rs

Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku

Sažetak: Osnovno pravilo korporativnog upravljanja u kompaniji jeste da je vlasništvo odvojeno od upravljanja, a ističe se pravičnost, odgovornost i transparentnost u poslovnim aktivnostima. Korporativno-društvena odgovornost poslovnih subjekata je važna već danas, ali je sigurno da će u budućnosti postati još relevantnija. Upravljačke strukture kroz pravila i procedure, konkretizuju prava i obaveze svih učesnika u lancu rukovođenja, istovremeno poštujući načela koja su u interesu kompanije i preduzeća. Neizostavan dio slobodnog tržišta je transparentnost i dostupnost relevantnih informacija, na osnovu kojih druga strana, odnosno stejholderi mogu da formiraju svoje stavove i mišljenja i donose konačne odluke o svom ponašanju. U tom smislu, promovisanje društvenih ciljeva mora biti kontinuiran proces, kroz koji se eksplicitno izražava trajna posvećenost društveno korisnim poslovnim aranžmanima, a ne samo realizovanje nekih „ad hoc“ akcija. U ovom radu, autori prate i analiziraju neophodnost primene savremenog koncepta korporativnog upravljanja i društvene odgovornosti, u funkciji ostvarivanja ciljeva poslovne izvrsnosti, tj. unapređenja radnog i životnog ambijenta.

Ključne reči: korporativno upravljanje, društvena odgovornost, produktivnost, efikasnost, konkurentnost, kvalitet poslovanja, koristi primjene

CORPORATE-SOCIAL RESPONSIBILITY FOR SUCCESSFUL IN BUSINESS AND LIFE AMENDMENTS

Abstract: The basic rule of corporate governance in the company is that ownership is separate from management, and equity, accountability and transparency in business activities are highlighted. Corporate social responsibility of business entities is already important today, and it is certain that in the future it will become even more relevant. Management structures through the rules and procedures, concretize the rights and obligations of all participants in the management chain, while respecting the principles that are in the interests of the company and the company. An essential element of the free market is the transparency and availability of socially relevant information, upon which other parties, i.e. stakeholders may form their opinions and attitudes and make final decisions concerning their behaviour. In this respect, promoting companies' social goals must be a continuous process, by which a lasting dedication to socially responsible business activities is explicitly expressed, and not just the completion of some „ad hoc“ activities. In this paper, the authors monitor and analyze the necessity of applying the modern concept of corporate governance and social responsibility, in the function of achieving business excellence goals, i.e. improvement of working and living environment.

Key words: corporate governance, social responsibility, productivity, efficiency, competitiveness, business quality, benefits of application

Uvod

Proizvodnja predstavlja osnovno područje ljudske djelatnosti. Postoji veliki broj definicija proizvodnje prilagođenih različitim oblastima proizvodnje. Proizvodnja predstavlja svršishodnu djelatnost usmjerenu na dobijanje upotrebnih vrijednosti i prisvajanje prirodnih resursa za ljudske potrebe što znači da predstavlja opći uslov za razmjenu materije između čovjeka i prirode odnosno vječiti prirodni uslov za život ljudi pa je stoga jednako svojstvena svim oblicima ljudskog društva. Proizvodnja predstavlja usmjerenu aktivnost, koja ima za cilj dobijanje proizvoda korisnih za društvo čija struktura varira u širokim granicama kako po vrsti tako i po kvalitetu i količini. U industrijskoj proizvodnji treba, gdje god je to moguće, raditi na što većoj seriji istih proizvoda. Pojedinačna proizvodnja podrazumijeva mali broj komada uz minimalnu tehnološku pripremu. Serijska proizvodnja podrazumijeva proizvodnju većeg broja komada iste vrste a tehnološka razrada je detaljnija.

Masovna proizvodnja podrazumijeva veoma uzak asortiman proizvoda koji se radi duže vremenske periode a tehnološka priprema ide do najsitnijih detalja. Svaki zastoj ili korekcija tokom proizvodnje znatno utiče na cijenu proizvodnja pa samim tim i na cijenu gotovog proizvoda.

U tipičnoj poslovnoj firmi (koja proizvodi uz piidržavanje eko-principa) razlikuju se tri tipa organizacije:

- 1) Korporativna strategija objašnjava sveukupni razvojni pravac kompanije i njen odnos prema rastu i menadžmentu različitih poslova i linija proizvoda.
- 2) Poslovna strategija se donosi na nivou poslovne jedinice ili nivoa proizvoda i njome se nastoji da unapredi konkurentska pozicija proizvoda i usluga korporacije u

specifičnoj grani ili na određenim tržištima kojima se obraća ta psolovna jedinica.

- 3) Funkcionalna strategija se vezuje za funkcionalnu oblast i uspostavlja se radi ispunjavanja ciljeva i strategija vodeći računa o maksimiziranju produktivnosti resursa.

1. Tehničko-tehnološki sistemi

Tehnologija obuhvata vještinu, znanje i sposobnost da se proizvode koriste i izrađuju korisne stvari/sredstva/predmeti/objekti sl. Obuhvata sredstva, opremu, načine i oruđa koja su rezultat tog sasnog čovjekovog napora da "opstane", a zatim da zadovolji svje i potrebe drugih. Faktički, tehnologija predstavlja organizaciju znanja za postizanje praktičnih ciljeva.

Tehnologija se može posmatrati kao projektovana cjelina, koja podrazumjeva sve potencijalne moguće primjene. Potencijali tehnologije su iskazani kroz odgovarajući kritični skup relevantnih karakteristika svojstvenih toj tehnologiji i u ovom opštem tumačenju tehnologija se posmatra kao makro fenomen.

Strateški menadžment tehnologije se ostvaruje kroz sljedeće korake:

- 1) Analiza relevantnih tehnoloških faktora,
- 2) Kreiranje tehnološke strategije,
- 3) Implementacija tehnološke strategije,
- 4) Ocena performansi i kontrola.

Tri osnovne aktivnosti tehnologije su: tehnologija procesa, tehnologija proizvoda i IT tehnologije. Po tipu resursa koji koriste razlikuju se: Informacione tehnologije (IT), Tradicionalne proizvodne tehnologije (TPT), savremene proizvodne tehnologije (SPT)

Elementi tehnologije proizvoda:

- Planiranje proizvoda - započinje identifikacijom potreba potrošača, utvrđivanjem svojstava proizvoda koji

- će zadovoljiti potrebe potrošača i istovremeno obezbediti nužnu vrijednost po cijeni za odgovorajući obim proizvodnje koji će donositi dobit;
- Inženjering proizvoda – polazi od postojećeg rješenja konstrukcije i tehnologije izrade proizvoda i u skladu sa zahtevima za novim ili izmenjenim proizvodima, sagledava mogućnosti novih rješenja proizvoda koji bi zadovoljili kupce u pogledu performansi, kvaliteta, troškova (cijene);
 - Primjenjeni inženjering – unapredjivanje prodaje ili zadovoljavanje specifičnih zahtjeva kupaca, krojeći proizvode prema tim uočenim zahtjevima i demonstrirajući javnosti, potrošačima korisnost i nova svojstva kao prednosti proizvoda;
 - Inženjering usluga na terenu i servisa – razvoj sistema i procesa za podršku izgradnji na terenu, instaliranju, održavanju i opravci, servisiranju proizvoda.

Tehnologija procesa povezuje šest ključnih elemenata: materijal, oprema i alati, transport materijala, proizvodni sistemi, kontrola kvaliteta, održavanje. Elementi i specifičnosti it tehnologije:

- Informacioni hardver i softver - obuhvataju fizičke i intelektualne principe ugrađene u performanse informacionih tehnologija;
- Primjenjeni informacioni sistemi - obuhvataju konfiguraciju sistema, hardver, operativne sisteme, softver i komunikacione protokole koji su projektovani za sasvim konkretnu primjenu;
- Veza sa fizičkim procesima - obuhvata hardver, softver i fizičko razumjevanje koje povezuje fizičke događaje i promjene sa informacionim sistemom (vezivanje ljudi, mašina i materijala sa vještackom inteligencijom, ekspertnim sistemima);
- Sistemi za podršku pri odlučivanju - mogu da obezbjede napredak u efikasnosti i radu rukovodilaca što predstavlja značajnu stratešku prednost;
- Informacioni sistemi poslovanja - predstavlja novi oblik roba i usluga, koje se mogu ponuditi kroz kreativnu primjenu novih sposobnosti obrade informacija;

Podjela tehnologija prema resursima koje koriste:

- Informacione tehnologije (IT) čiji su osnovni resursi informacije koje obrađuju;
- Tradicionalne proizvodne tehnologije (TPT) obrađuju fizičke resurse obuhvataju tradicionalnu opremu u proizvodnji;
- Hibridne tehnologije/savremene proizvodne tehnologije (SPT) obrađuju fizičke resurse pod kontrolom automatizovanih informacionih sistema obuhvatajući fleksibilne proizvodne sisteme (FPS), robote, automatske fabrike.

Razlike informacione tehnologije u odnosu na tradicionalnu:

- da su informacije kao robe nedeljive u proizvodnji;
- da se informacije kao roba i kao resurs ne mogu prisvajati.

Elementi tehnološkog paketa: Tehnološki "know how", Energija , Oprema (maštine, alati, uređaji...), Materijali, Organizacija, Upravljanje, Čovjekov rad , Građevinski objekti, Mjere i sredstva eko-zaštite, Proizvodi (usluge).

Neposredna veza tehnologije i strategije organizacije uslovljena je:

- izmjenjenom ulogom tehnologije u savremenim zaoštrenim uslovima konkurenkcije na tržištima koji sve više prepoznaju tehnologiju, u osnovi svih operacija u organizaciji;
- pojmom novih, informaciono-komunikacionih i savremenih proizvodnih tehnologija koje u odnosu na tradicionalne posjeduju nova svojstva, što utiče na sve aspekte i dimenzije organizacije, a posebno na njenu strategiju.

Slika 1. Metalska industrija dominantna u privrednom razvoju

Poznata su tri pristupa u sagledavanju strateške pozicije tehnologije i tehnološke inovacije:

- Tehnology push polazi od klasičnih postulata o primarnoj ulozi istraživanja i razvoja u procesu tehnološke inovacije. Ovaj pristup je zasnovan na tezi da je dovoljno obezbediti uspešnu aktivnost istraživanja razvoja u preduzeću koja će generisati nove pronalaske, a sve ostalo se samo po sebi podrazumeva. Ovaj model se jednostavno može prikazati šematski;
- Market pull se razvio sa sve većom potrebom uvažavanja tržišta, kupaca kao krajnjeg korisnika svih usmerenih napora u preduzeću da se stvori novva vrednost u vidu proizvoda usluge. Tržišno orijentisani pristup polazi od primarne uloge tržišta na kome se istražuju i identifikuju potrebe kupaca, pa se u narednom koraku definišu projekti razvoja novih tehnologija koje primenjene u praksi, obezbeđuju novu vrednost u obliku proizvoda-usluga koji zadovoljavaju potrebe kupaca, za kojima postoji realna tražnja na tržištu;
- Strategy pull se zasniva na principima strateškog menadžmenta koji uvažavaju specifičnosti makro i mikro okruženja firme, kao i internih faktora – resursa, sposobnosti i kompetentnosti, naglašavajući značaj kreiranja, implementacije i stalnog preispitivanja strategije u uslovima izrazite dinamike i stalnih promena, koje karakterišu poslovanje savremenih firmi. Ovde se ima u vidu mogućnost kombinovanja tehnologz push i marketing pull strategije.

2. Korporativno-društvena odgovornost

Korporativno-društvena odgovornost (corporate social responsibility – CSR) se odnosi na posvećenost organizacije etičkom ponašanju i doprinosu društveno-ekonomskom razvoju, pokazujući, pritom, poštovanje prema ljudima, zajednici, društvu i životnoj sredini. Ova specifična odgovornost predstavlja posvećenost kompanije/preduzeća da doprinese održivosti privrednog razvoja, sarađujući sa zaposlenima, porodicama, lokalnom zajednicom i društvom, u cilju poboljšanja kvaliteta i inoviranja proizvoda I sigurnog plasmana na sve probirljivije tržište. Biti društveno odgovoran, ne znači samo puko ispunjavanje zakonskih obaveza, već ići dalje i ulagati još više u ljudski i privredni kapital, okruženje i odnose sa svim zainteresovanim stranama tj. sa zaposlenima, akcionarima, kupcima, dobavljačima, konkurentima, lokalnom zajednicom, vladom i NVO.

Misija organizacije predstavlja cilj ili razloge postojanja organizacije. Njome se iskazuje šta organizacija obezbeđuje društvu u vidu nove vrijednosti, koju kreira kao uslugu ili fizički proizvod-robu.

Ciljevi su krajnji rezultati planiranih aktivnosti kojima se definiše šta i u kom roku treba da se ostvari i kad god je to moguće, potrebno ih kvantifikovati. Kao i u slučaju misije, ciljevi se mogu predstaviti u opštim crtama, ili sasvim precizno kada se najčešće kvantificuje željeni rezultat.

Strategija kao razvojni pravac organizacije predstavlja dugoročni razvojni plan kojim se efektivno upravlja prilikama i opasnostima okruženja, u skladu sa snagama i slabostima a kao internim faktorima same organizacije.

Slika 2. Savremen Model organizacije kompanije/preduzeća

Kome su i za šta kompanije /preduzeća odgovorne?

Tu postoje dva odgovora:

Prvi je dala tzv. Klasična teorija o društvenoj odgovornosti kompanija (stockholder theory) i po njoj primarna odgovornost predstavlja odgovornost koju one imaju prema vlasnicima (akcionarima), a ostvarenje profita je osnovni cilj poslovanja.

S druge strane, predstavnici teorije interesnih grupa (stakeholder theory) smatraju da preduzeće ima odgovornost prema svima kojih se na neki način njegove aktivnosti tiču, odnosno prema pojedincima i grupama koji snose izvestan rizik (stake) poslovanja.

Prema shvatanju o „društvenom učinku kompanije/preduzeća“ aktivnosti oblikuju ekonomske, pravne i etičke principe. Odluke menadžera mogu da reflektuju jedan od četiri stava prema društvenoj odgovornosti preduzeća:

Prvi je, reaktivan – preduzeće reaguje na strategijsko pitanje, tek kada je ono suprotstavljeno njegovim ciljevima.

Drugi je, defanzivan – preduzeće reaguje da bi odgovorilo zahtjevu.

Treći je, predusretljiv – preduzeće zauzima isti stav kao i javno mišljenje.

Četvrti je, proaktiv – preduzeće predviđa zahteve koji još nisu sačinjeni.

Resursi se strateški ispituju s obicom na:

- vrijednost - u odnosu na kriterijum konkurenatske prednosti koju donosi;
- rijetkost - dostupnost resursa konkurentima;
- imitabilnost - koliko je teško i skupo da drugi imitiraju resurs;
- organizaciju - organizaciona spremnost i sposobnost da se resurs u potpunosti iskoristi.

Karakteristike: Trajinost izrazitih kompetentnosti, Prenosivost, Imitabilnost izrazitih kompetentnosti, Lakoća replikovanja i Transparentnost

Lanac vrednosti za fizički proizvod se predstavlja na sledeći način:

Sirovine → Primarna obrada → Prerada → Proizvodnja krajnjeg proizvoda → Distribucija → Prodaja

Ovdje treba istaći Model SEDAM-S, koji je je dobio ime po početnim slovima engleskih riječi:

- strategija (strategy) – pravac djelovanja, kojim se ostvaruje prednost nad konkurentima, uz unapređenje odgovarajućih resursa;
- struktura (structure) – organizaciona šema pri definisanju podjele zadataka i odgovornosti;
- sistemi (systems) – ulazno-izlazni tokovi i procesi kojima se mogu predstaviti sve aktivnosti koje se u organizaciji odvijaju (informacioni, proizvodni);
- stil (style) – objektivno sagledavanje svih onih kategorija koje se smatraju značajnim u organizaciji, prije svega vezano za kadar, menadžment organizaciji;
- kadrovi (staff) – ljudi u organizaciji, preporučuje se da se oni sagledaju na pravi način kao cjelina, struktorno i dinamički stalnim praćenjem svih promena u vezi sa njima;
- vještine (skills) – sposobnost i potencijal organizacije kao cjeline, a što nije prost zbir pojedinačnih sposobnosti i vještina;
- zajedničke vrijednosti (shared values) – vrijednosti koje se ističu iznad svih ostalih u organizaciji.

Integrativni model poslovanja – BIM, koji kao ključne domene organizacije navodi strategiju, ljudе, tehnologiju i poslovne procese:

- Strategija - definisanje konkurentske, tržišne strategije, poslovne, organizacione i tehnološke strategije;
- Ljudi - sve formalne organizacione strukture, sadržaj poslova, upravljanje kadrovima, rukovođenje i stil;
- Tehnologija - odnosi se na telekomunikacije i mreže, ekspertne sisteme, uvođenje informacionih tehnologija;
- Poslovni procesi - podrazumjevaju ključne definicije procesa, definisanje izlaza, tokova rada ...

Komponente (izvori) kompetentnosti organizacije:

- upravljačke kompetentnosti i strateški focus,
- kompetentnosti zasnovane na resursima,
- kompetentnosti zasnovane na transformacijama,
- kompetentnosti zasnovane na autputu,
- kompetentnosti u ostvarivanju tehnološke kooperacije, mreža i alijansi sa okruženjem.

Faze životnog ciklusa organizacije:

- Novi poduhvat – uspostavljanje novog posla odnosno preduzetničkog poduhvata. Kritične aktivnosti menadžmenta sastoje se u identifikovanju i pripremi tržišta za plasman proizvoda, istovremeno usavršavajući proizvod prema zahtjevima tržišta;
- Ekspanzija – nastupa naglo i uslovljava veoma brzi razvoj, pošto se prethodna faza upešno okončala. Raste prodaja, broj zaposlenih i angažovani kapaciteti;
- Profesionalizacija i integracija – prelazi se na novi rezim organizovanja rada firme u cjelini, dešavaju se suštinske promjene izazvane rastom i razvojem poduhvata;
- Konsolidacija – javlja se potreba za unapređenjem organizacione kulture. Potrebno je da poduhvat bude shvaćen na pravi način, do kraja usvojen i prihvaćen od svih zaposlenih;
- Diverzifikacija – posao se obogaćuje i širi i tako se produžava životni vijek posla;
- Opadanje i revitalizacija – opadanje se prepoznaje kroz starenje, zamor,

odsustvo novih ideja. Uslijed ovoga, firme moraju da reaguju da bi napravile zaokreti oživljavanje. Druga mogućnost je propadanje. Strategije koje su moguće u ovoj fazi su: likvidacija, portfolio restrukturiranje, multinacionalna diverzifikacija, preusmeravanje korporacije....

Strategija rasta i razvoja oslanja se na različite mogućnosti kolaboracije i povezivanja među firmama:

- Merdžer – transakcija u kojoj učestvuju dvije ili više kompanija koje razmjenjuju akcije, vlasništvo kapitala, ali samo jedna kompanija preživljava;
- Akvizicija – kupovina kompanije/preduzeća, koja se u potpunosti apsorbuje kao ogrank;
- Strateška alijansa – partnerstvo dvije ili više kompanija ili poslovnih jedinica da bi ostvarili strateški značajne ciljeve, od kojih svi imaju koristi;
- Licenciranje – oblik transfera tehnologije, kada firma davalac licence daje prava drugoj firmi da proizvodi proizvod;
- Franšiza – oblik širenja putem ugovora o franšizi, po kojem franšizor obezbeđuje drugoj kompaniji da osnuje poslovnu jedinicu koristeći ime i operativne sisteme franšizora. Zauzvrat, franšizista plaća franšizoru procenat od prodaje kao rojalitet...

Slika 3. Uporedni modeli cirkularne ekonomije

3. Zaštita životne sredine u budućnosti

Svjetski dan obrazovanja o zaštiti životne sredine obeležava se danas širom svijeta,

kako bi se ukazalo na ulogu i značaj znanja i jačanja svijesti javnosti u postizanju kvalitetnijeg životnog okruženja i očuvanja prirodnih resursa planete Zemlje. U kompanijama i većim preduzećima, kao i ustanovama, danas se ističe više neko ikada ranije, da je za jačanje ekološke svijesti javnosti od ključnog značaja kontinuirano obrazovanje od najmlađeg uzrasta, kojim se ljudi uče da prepoznaju i rješavaju ekološke probleme koji utiču na zdravlje i kvalitet životne sredine građana. Ekološkim obrazovanjem stiču se znanja koja pomažu razumjevanju eko-procesa i prepoznavanju problema koje donosi savremeni način življenja, njihov pogubni uticaj na bezbjednost i zdravlje ljudi, ali i stanje i opstanak cjelokupne prirode čiji je čovjek neraskidivi dio. Propisi EU, koji se tiču očuvanja životne sredine u najširem smislu su brojni i raznovrsni. Oni uključuju nekoliko osnovnih kategorija prema kojima su razvrstani: klimatske promene, održivi razvoj, upravljanje otpadom, zagadenje vazduha, upravljanje vodama, očuvanje prirode i raznovrsnosti biljnih i životinjskih vrsta, zaštita tla, zaštita stanovništva, zaštita od bukei vibracija, zaštita od EM zračenja, borba protiv NHB terorizma i sl. Društveno-odgovorno poslovanje u oblasti zaštite životne sredine obuhvata proces proizvodnje, odnosno korišćenja energije za obavljanje aktivnosti gdje se prednost daje obnovljivim izvorima energije. Društveno odgovorne kompanije koriste materijale i sirovine manje štetne po čovekovu okolinu, poštuju standarde ekološke proizvodnje i upravljanja otpadom. Koriste efikasnije sisteme proizvodnje koji troše manje energije i ne zagađuju životnu sredinu. Reciklaža i ponovna upotreba proizvoda i sirovina takođe spadaju u važan segment DOP-a kada je riječ o zaštiti životne sredine. Kada je reč o neproizvodnim kompanijama, one osim korišćenja obnovljivih izvora energije mogu pospešivati proizvodnu industriju favorizujući proizvode onih kompanija koje

promovišu standarde zaštite životne sredine i posluju u skladu sa njima. Osim toga, sve kompanije-preduzeća mogu podržati državne i privatne projekte iz ove oblasti, kako kroz direktno finansiranje, tako i kroz volontiranje. Pritom, zaštita životne sredine može imati i konkretnе ekonomske benefite⁸¹. Ipak, čini se da iako je pravni okvir zaštite životne sredine solidno urađen, primena propisa ne funkcioniše kako je zamišljeno. Najbolji dokaz za tako nešto su učestali ekološki akcidenti, najčešće oni koji se tiču neadekvatnog transporta ili čuvanja opasnih materija i otpada, kao i nedozvoljenih emisija u vodosisteme i atmosferu, koje dovode do veoma teških posljedica po životnu sredinu, ali i po bezbjednost i zdravlje ljudi. Problemi sa očuvanjem životne sredine idu i šire od (ne)primjene propisa iz ove oblasti, pa se tako npr. zbog korupcije državne uprave i lokalne samouprave sve češće mogu videti situacije u kojima se dobijaju dozvole za izgradnju na mestima na kojima to nije dozvoljeno. Neprimena zakona dovela je i do toga da u najvećem broju ovakvih situacija odgovorna lica nisu trpela zakonske posljedice. Šta kažu građani u anketi koju je sproveo Smart kolektiv ističe se velika potreba za društveno odgovornim poslovanjem kompanija, koju građani nažalost ne vide u dovoljnoj mjeri: Čak 81% građana smatra da bi zdravlje bilo očuvano i kvalitet života poboljšan ukoliko bi većina kompanija/preduzeća poslovala društveno odgovorno. Konkretno, to se ogleda u tome da bi 73% građana pre kupovalo u prodavnici društveno odgovorne kompanije, čak i ukoliko su joj cijene nešto više, ili da

⁸¹ Npr. smanjenje uložene energije i materijala automatski povećava konkurentnost na tržištu i smanjuje cijenu proizvoda, što uvećava profit kompanije. Korišćenje jeftinijih recikliranih sirovina može smanjiti cijenu proizvodnje, a kompanije koje uvedu inovativne, moderne tehnologije da bi umanjile uticaj na životnu okolinu, imaće znatno veći broj privlačnih radnih mesta i moći će da budu konkurenčnije i na tržištu rada u privlačenju kvalitetnijih kandidata za poslove.

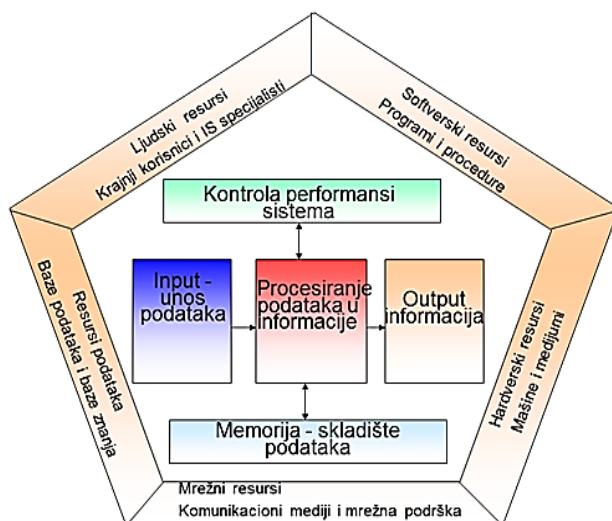
bi 68% građana pre koristilo usluge društveno odgovorne kompanije, čak i ukoliko bi ona bila prostorno udaljenija. Kao zaposleni, građani još više cijene društvenu odgovornost kompanije nego kao potrošači, jer bi 87% građana pre radilo u društveno odgovornoj kompaniji, čak i ukoliko su novčana primanja/plate u toj kompaniji nešto niže. Za 80% građana uslov da kompaniju smatraju društveno odgovornom je da ona brine o zdravlju i bezbednosti zaposlenih na radu. Za 78% građana uslov da kompaniju smatraju društveno odgovornom je da ona pruža potrošačima istinite i potpune informacije o proizvodima. Takođe, za 80% građana uslov da kompaniju smatraju društveno odgovornom je da ona brine o životnoj sredini. Nasuprot tome, za 55% građana uslov da kompaniju smatraju društveno odgovornom je da ona daje novac u dobrotvorne svrhe. Ovo pokazuje da građani regionali razlikuju društveno odgovorno poslovanje od korporativne filantropije, koja predstavlja mali dio DOP-a. Ono što bi građani želeli da vide od svoje privrede, ipak je u ogromnom kontrastu sa onim kako u stvari percipiraju ponašanje kompanija. Tako samo 16% građana smatra da su kompanije u regionu društveno odgovorne, a samo 8% građana smatra da su kompanije zaista odgovorne prema svojim zaposlenima.

Upravljanje životnim ciklusom proizvoda karakteriše:

- Životni ciklus proizvoda predstavlja faze, kroz koje proizvod prolazi tokom svog života;
- Životni ciklus proizvoda (product life cycle – PLC) je koristan koncept, koji objašnjava kako se proizvod razvija, uvodi, raste, sazrijeva i opada;
- Životni ciklus proizvoda se sastoji iz pet faza/koraka: razvoj, uvođenje, rast, zrelost i opadanje.

Mapiranje eko - rizika u kompanijama/preduzećima treba realizovati pomoću inovacionih alata GIS I BIM. To predstavlja efikasan model upravljanja ljudskim

i materijalnim resursima u fazama identifikacije, analize (procjenjivanja) i vrednovanja NHB i dr. rizika. Alat daje funkcionalniji "odgovor" u cilju smanjenja posljedica (uticaja) na zdravlje i živote ljudi, materijalne resurse i lokalnu samoupravu. Direktno je proporcionalan gubicima i nivou rizika $x=c/y$ (veća ulaganja, manji gubici i nivo rizika, od I do VII). Mapira i vizualizira kvantitativne i kvalitativne podatke o riziku.

Slika 5. Komponente i aktivnosti IS-a u eko-proizvodnji

Zaključak

Danas, u savremenom društvu zaposleni u kompaniji/preduzeću su spremni da preuzmu inicijativu i identifikuju svoje ciljeve uz korporativno-društvenu odgovornost, ukoliko postoji briga o zaposlenima koji se edukuju, napreduju, motivišu i informišu u kontinuitetu.

Sposobnost organizacije da vodi brigu o zaposlenima zavisi od prepoznavanja značaja koncepta internog marketinga, ali istovremeno i od stepena razvijenosti emocionalne inteligencije menadžera. Za sve građane, naročito one koji donose odluke, značajno je, ali ne i dovoljno da razumeju šta znači, i kako se dostiže unapređenje životne sredine. Kada govorim o onome što smo postigli i želimo da postignemo, siguran sam da me mnogi

razumeju, ali ne i da dovoljno osećaju ozbiljnost i složenost problema. Pored razumevanja, potrebno je i lično uverenje, da svi osećamo potrebu i odgovornost da zaštitimo životnu sredinu i prirodu za same sebe, za svoju porodicu i za budućnost „, naglasio je, povodom Svetskog dana obrazovanja o zaštiti životne sredine. Bez ekološkog obrazovanja nema zdrave životne sredine. Temelj je to promena ponašanja i aktivnog odnosa prema izazovima u prepoznavanju i rješavanju brojnih problema u zaštiti životne sredine. Svako od nas, sa većim znanjem i sveštu šta su prijetnje u životnom okruženju i kako se sa njima nositi, biće podstaknut na aktivizam, na svoj lični doprinos zaštiti životne sredine. Obrazovanjem o zaštiti životne sredine, obezbeđuje se budućnost narednih pokoljenja i očuvanje Planete. Bezbjednost i etička pitanja koja nameće DNK tehnologija: *To su paradoksi moći i humanosti: mogućnosti nauke i tehnike su ogromne, ali i ljudska iskušenja u njihovoj primeni takođe. Nauke danas više uz nemiravaju i zabrinjavaju nego što umiruju čovjeka.*

Literatura

- [1] Asotić M., Biočanin R. Osnovne postavke savremenog društva, Naučno-stručni časopis "PHERM-HEALTH" br. 1, Farmaceutsko-zdravstveni fakultet Travnik, Travnik, 2013.
- [2] Biočanin R., Obhođaš S., Badić M. Ekonomsko-energetska influenca-reinženjering i paradigma približavanja Evropskoj uniji, I Simpozijum inovacionih istraživanja, Palata Srbije, 27-28. septembra 2011. Beograd.
- [3] Biočanin R., Škrbić V. Ekološka bezbednost i održivi razvoj kao uslov za evropske integracije, NUBL, Banja Luka, 2011.
- [4] Biočanin R., Alić R., Borovčanin J., Badić M. Predmet naučnog posmatranja eko-zakonitosti i problema u uslovima globalizacije, IV Srpski kongres geografa sa međ. učešćem "Dostignuća, aktuelnosti i izazovi geografske nauke i prakse" Kopaonik -2015.
- [5] Biočanin R., Čordaš D., Milešević T., Badić M. Koncept ekološke bezbednosti regionala, kao determinante održivog razvoja, Konferencija sa Međ.učešćem „Reindustrializacija i ruralni razvoj Srbije sa akcentom na Kruševac i Rasinski okrug“, 01-02. april 2016. Ribarska Banja.
- [6] Jusufranić I. Menadžerska ekonomija, Internacionalni univerzitet Travnik, Travnik.
- [7] Jusufranić I., Biočanin R., Borojević K. Innovation requirements in sustainable agriculture with the application of contemporary biotechnology, Российская академия наук ФГБОУ ВО «Воронежский государственный технический университет», Воронеж, 2017. УДК 631.147
- [8] Lutovac M., Imamović M., Sadović M., Biočanin R. Lutovac B. Savremeni inovacioni zahtjevi u sistemu ekološke bezbjednosti i energetske efikasnosti, Naučni skup sa međ. učešćem „Savremeno obrazovanje, nove tehnologije i održivi razvoj“, 13-14. maj 2016. Novi Pazar.
- [9] Nešković S. Higher education reform of western balkans countries with traffic, ecology and sustainable development, XVII International conference "Trends, technological innovation and digitalization in transport, ecology and logistics in sustainable development functions", 11.-12. Maj/May 2018.
- [10] Ristić G., Vasović D. Dematerijalizacija kao aspekt održivog razvoja“, X međunarodna konferencija „Upravljanje kvalitetom i pouzdanošću-ICDQM 2008“.
- [11] Stefanov S., Biočanin R., Lutovac M., Radoman K. Technological Treatment of Hazardous Chemical Waste.

VAŽNOST UČENJA MATEMATIKE PRI VJEŠTAČENJU POMORSKIH HAVARIJA

Izv. prof. dr. sc. Tatjana Stanivuk, prof., email: tstanivu@pfst.hr

Marina Laušić, mag. math., email: msarac@pfst.hr

Luka Bitunjac, student, email: lukbit55@pfst.hr

Pomorski fakultet u Splitu, Sveučilište u Splitu, Split, Republika Hrvatska

Sažetak: Matematika je svugdje oko nas i prati nas u svim segmentima života iako toga često uopće nismo svjesni. Od najosnovnijih, prostih radnji do složenih procesa; bez matematike puno toga ne bi bilo moguće. Ista predstavlja bazu u svim tehničkim granama pa tako i u pomorstvu. Matematika kao znanost i pomorstvo kao djelatnost nastaju gotovo u isto vrijeme i to upravo zbog ljudske potrebe za obavljanjem različitih djelatnosti. Prilikom havarija brodova, matematika je također neizostavna znanost u procesu vještačenja i pri procjeni šteta. Ovaj rad, na praktičnim primjerima vještačenja kod pomorskih havarija upravo daje uvid u jedan od načina korištenja znanja matematike u svrhu zaključivanja sporova.

Ključne riječi: Matematika, pomorske havarije, primjeri iz prakse, vještačenje.

THE IMPORTANCE OF MATHEMATICS LEARNING IN EXPERTS' REPORT OF MARITIME AVERAGE

Abstract: Mathematics is all around us, affecting different aspects of our lives, although we are often not aware of it. Without mathematics there would be no technology, which means we would live in a very different world. Mathematics is the basis of all technical knowledge, and therefore also of maritime affairs. Mathematics as science as well as maritime affairs as maritime activities were created almost at the same time, precisely because of the human need for performing various activities. In the event of maritime accidents, mathematics is an indispensable science in the process of forensic marine investigation and estimation of the damage. This paper is just an insight into examples of the application of mathematics in forensic investigations.

Key words: Mathematics, sea damage, practical examples, forensic marine investigation.

Uvod

Pomorske havarije se događaju svakodnevno. Ljudska potreba za sigurnošću svoje imovine je uzrokovala pojavu osiguravajućih kuća i društava. U modernom prometu minimalno osiguranje je zakonski potrebno i bez njega se brod ne može koristiti. U osiguravajućim kućama se nude razne police namijenjene svim tipovima plovila. Police se razlikuju po visini premije, razini osiguranja i samim slučajevima nastanka štete. Prilikom nastanka štete na brodu ista se prijavljuje osiguravatelju. Osiguranik je dužan poduzeti sve mjere u svrhu očuvanja trenutnog stanja i sprječavanja daljnog oštećenja plovila. Također osiguranik je dužan prijaviti lučkoj kapetaniji ili policiji ako je šteta nastala kriminalnom radnjom (krađom, odmazdom..). Osiguravatelj organizira procjenu štete sukladno dogovoru s osiguranikom. Osiguranik je dužan održavati isto stanje i koristiti se mjerama za smanjenje dalnjih oštećenja do dolaska procjenitelja štete.

Teško je uopće zamisliti bilo koju ljudsku djelatnost u kojoj se ne nailazi na bar osnovnu matematiku. Prilikom procjene štete elementarna matematika je neizostavna. Najčešće se koriste jednostavne operacije zbrajanja i množenja, te postotni račun. Stoga svaki vještak mora imati osnovno znanje matematike. Na prvi pogled pomorska havarija i matematika nemaju ništa zajedničko. No ako se obrati pozornost na posljedice koje proizlaze iz havarija, da se uočiti da su se iste morale mjeriti te da su se dobiveni rezultati trebali bilježiti kako bi se iz njih dolazilo do zaključaka. U ovom slučaju ta mjeru će biti novac. Brodovi su inače izrazito skupi, čak i oni najmanji tako da je gotovo svaka šteta na njemu izrazito velika. Osiguravajuće kuće zato predaju veliku pažnju štetama na brodovima. Svaka osiguravajuća kuća zasebno ima niz svojih stručnih procjenitelja koji idu na teren i na

licu mjesta utvrđuju činjenično stanje. Kasnije, u postupku, izlažu svoje mišljenje o razini oštećenja i najpovoljnijim popravcima za svoju firmu.

2. Pomorske havarije

Pojam pomorske havarije u tehničkom i pravnom značenju razvio se u prošlosti iz mnogobrojnih opasnosti koje su bile svojstvene pomorskoj plovidbi. Točno podrijetlo samog termina teško je utvrditi, jer ga lingvisti i povjesničari pripisuju različitim izvorima. Danas se, međutim, jednak ili vrlo sličan izraz koristi u jezicima gotovo svih pomorskih naroda. Pomorskom havarijom naziva se svaka izvanredna šteta, gubitak ili trošak koji zadesi pomorsku imovinu (tj. brod, teret i/ili vozarinu) za trajanja pomorskog plovidbenog pothvata, odnosno od ukrcavanja tereta i polaska na plovidbu pa do prispjeća u luku odredišta i iskrcavanja, ili do kakvog drugog mjesta gdje je ta plovidba prijevremeno okončana.

Glavna karakteristika i tipično obilježje havarija u pomorstvu je njihova izvanrednost. Riječ je o događaju, o šteti ili trošku koji nije bio predviđen niti uračunat u redoviti razvitak tijeka plovidbe. Upravo izvanrednosti takvih događaja odvaja havarije, u pravnom i gospodarskom smislu, od svih drugih stalnih i promjenljivih troškova na koje brodar, po prirodi svoga poslovanja, mora računati (npr. potrošnja goriva, lučke naknade, pilotaza, tegljenje), odnosno od troškova ili gubitaka kojima je redovito izvrgnut teret tijekom prijevoza morem (npr. vozarina, djelomično rasipanje sirkog tereta, kalo, prehrana žive stoke). Valja posebno istaknuti da karakter havarije može poprimiti i neki naoko redoviti trošak (npr. utrošak pogonskog goriva), ako je nastao u izvanrednim i nepredviđenim prilikama (npr. tijekom skretanja u neku neplaniranu luku radi popravka štete koja se javila tijekom plovidbe).

3. Šteta nastala krivom procjenom

Plovilo na kojem je nastala šteta je Bavaria 46 vision. Prilikom pregleda utvrđena su oštećenja orebrenja zbog udarca kobilicom o morsko dno.

Preporučeno je vađenje jedrilice na suhi vez te sanacija oštećenja prema pravilima struke.

Slika 1. Oštećenje kobilice (Izvor: Autori 2018.)

TABLICA 1: PROCJENA TROŠKOVA RADA

Rad (1sat = 200kn)	Radni sati	
Demontaža i montaža kobilice	30	6.000,00 kn
Demontaža i montaža interijera	75	15.000,00 kn
Popravak oštećenog dijela rebra	105	21.000,00 kn
Zaštita (postavljanje i skidanje)	25	5.000,00 kn
Čišćenje	25	5.000,00 kn
Jarbol (demontaža i montaža)		7.500,00 kn
UKUPNO		59.500,00 kn

TABLICA 2: PROCJENA MATERIJALA I DODATNIH TROŠKOVA

Materijal	
Materijal za popravak	15.000,00 kn
Dodatni troškovi	
Manipulacija prema službenom cjeniku u marini i ležarina	5.500,00 kn
Dizalica (kobilica i jarbol)	5.600,00 kn
UKUPNO	26.100,00 kn

Do štetnog događaja i oštećenja predmetnog vozila došlo je uslijed krive procjene manevriranja jedrilicom gdje je predmetna jedrilica udarila sa kobilicom o morsko dno.

Oštećenik se obavezuje da sva naknadno primijećena oštećenja prilikom popravka odmah prijavi radi sačinjavanja dopunskog izvida štete.

4. Šteta nastala udarom groma

Slika 2. Oštećenje na sklopovima (Izvor: Autori 2018.)

Plovilo na kojem je nastala šteta udarom groma je Jenneau Prestige 46. Prilikom pregleda utvrđena su oštećenja na električkim i električnim uređajima i opremi. Preporučen je popravak i zamjena prema pravilima struke.

TABLICA 3: PROCJENA TROŠKOVA SANACIJE OŠTEĆENJA

Popravak motora prema ponudi (rad + materijal)	76.828,12 kn
Elektrika prema ponudi (rad + materijal)	13.413,75 kn
Elektronika prema	103.934,70 kn

ponudi (rad + materijal)	
UKUPNO	194.176,57 kn

Napomena (troškovnik napravljen na osnovu ponuda za popravak):

TABLICA 4: TROŠKOVNIK

Popravak	Ponuda	Iznos (bez PDV-a)
Pogonski motor	R marina d.o.o.	76.828,12 kn
Električna oprema	Elmar d.o.o.	13.413,75 kn
Elektronička navigacijska oprema	Rados Eletronic d.o.o.	105.734,70 kn *

* Iz ponude nisu obračunate sljedeće stavke:

U26 – detekcija kvara – iznos 900 kn

U20 – pisanje izvještaja za osiguranje – iznos 900 kn

Od ukupnog iznosa oduzeti 1.800,00 kn (bez PDV-a).

Dakle, obračunata svota iznosi 103.934,70 kn (bez PDV-a).

5. Šteta nastala udarom propelera

Plovilo koje se oštetilo u ovom slučaju je Adriana 36. Oštećenja su nastala na mjenjaču (kopča) motora i propeleru. Preporučeno je vađenje brodice na suhi vez te sanacija oštećenja prema pravilima struke.

Slika 3. Oštećenje na kopči motora (Izvor: Autori 2018.)

TABLICA 5: TROŠKOVI RADA

Rad (1 radni sat = 200kn)	Radni sati	
Sanacija štete	16	3.200,00 kn
UKUPNO		3.200,00 kn

TABLICA 6: TROŠKOVI MATERIJALA I DODATNI TROŠKOVI

Materijal	
Reduktor - prema računu	28.222,00 kn
Pogonski propler - prema računu	1.800,00 kn
Dodatni troškovi	
Manipulacija - prema računu	2.142,00 kn
UKUPNO	32.164,00 kn

Do štetnog događaja i oštećenja predmetnog plovila došlo je zbog udarca propelerom o stijene tijekom vrtnje tj. tijekom njegova rada.

6. Totalna šteta

Tehnički podatci uzeti su sa službene stranice HRB-a. Dokumentacija broda nije dostupna jer je potonula s brodom.

1) <u>Tehnički podatci o brodu:</u>	2) <u>Trup i oprema trupa:</u>
Duljina :	Materijal gradnje trupa i palube: drvo
19.65 m	Broj paluba: 1(2)
Širina:	Kapacitet pitke vode :
4.36 m	2x 2000 l
Bt: 49	Kapacitet goriva:
Gaz: 0.867 m	2x 1500 l
Visina: 1.76 m	Kormilo stroj: hidraulički
	Sidreno vitlo
	Sidra: 1

	komad
3) <u>Strojarnica broda:</u>	4) <u>Navigacijska oprema:</u>
Pogonski stroj: 2 komada	GPS – Garmin
Proizvođač: Ford (Mermaid Mariner)	Radar
Tip: D 5049	VHF
Broj motora: 8145 (lijevi motor)	Navigacijska svijetla
Snaga po motoru: 95 kw (130 ks)	Magnetni kompas
Godina proizvodnje: 1974.	
Generator prijenosni: 6 kw	

Slika 4. Brod MB (Izvor: vlasnik broda 2018.)

Procjena vrijednosti broda je rađena na osnovu podataka sa službene stranice Hrvatskog registra brodova te fotografija plovila prije potonuća koje je poslao vlasnik broda.

Prema fotografijama koje su dobivene na uvid od vlasnika i prema službenim podatcima HRB-a, kao i prema cijenama na tržištu brodova takvih karakteristika (veličina, opremljenost, starost, materijal gradnje i očuvanost) rađena je ova procjena

vrijednosti. Dakle, na osnovu fotografija koje su od vlasnika dobivene na uvid, riječ je o solidnom brodu koji je mogao sigurno ploviti u okviru dokumenata (ovlaštenja) koje je posjedovao. Specifikacija i procjena vrijednosti opreme rađena je na osnovu specifikacije koje je poslao vlasnik, fotografija te prosječne opremljenosti plovila takvih karakteristika koje je u upotrebi.

Podatci o opremi broda i njihova vrijednost prikazani su u sljedećim tablicama.

TABLICA 7: Oprema A

GPS navigacijska oprema	500,00 €
Kompas	100,00 €
VHF	150,00 €
Navigacijska svijetla	100,00 €
Radar	1.000,00 €
SVEUKUPNO	1.850,00 €

TABLICA 8: OPREMA B (INOX OPREMA, OPREMA ZA RAD, INVENTAR...)

Palubna oprema	15.000,00 €
Oprema za spašavanje i PP oprema	2.500 €
Inventar stambenog prostora	12.000 €
SVEUKUPNO	29.500,00 €

TABLICA 9: PROCJENA VRIJEDNOSTI BRODA

Trup i paluba s opremom	110.000,00 €
Pogonski motori s opremom	30.000,00 €
Oprema A	1.850,00 €
Oprema B	32.500,00 €
SVEUKUPNO	174.350,00 €

Tržišna vrijednost broda u trenutku potonuća je bila oko 174.350,000 €, PDV nije bio uračunat u cijenu.

7.Zaključak

Matematika je znanstvena disciplina koja postoji već tisućama godina. Prisutna je u gotovo svim sferama ljudske djelatnosti. U nekim djelatnostima potrebno je poznavati kompleksnije matematičke koncepte, dok je za druge dovoljno poznavanje samo elementarne matematike koja uključuje osnovne matematičke operacije.

Pomorske havarije i njihove procjene, spadaju u ona polja u ljudskom životu koja ne bi bilo moguće razriješiti bez znanja i primjene matematike. U ovom radu prikazani su praktični primjeri pomorskih havarija i dan je uvid u način na koji neki procjenitelj obavlja vještačenje na oštećenom plovilu te kako daje svoju stručnu procjenu o nastaloj šteti. Kroz opisane primjere može se vidjeti kako je od velike važnosti dobra educiranost vještaka a ista nikako ne bi bila moguća bez matematičkog predznanja.

Cijene plovila su visoke, pa samim tim i cijene popravaka i zamjenskih dijelova prate iste tj. iziskuju velika financijska ulaganja. Upravo je zbog toga od velike važnosti stručnost procjenitelja koji obavlja vještačenje. On između ostaloga mora poznavati konstrukcijsku stranu broda, pomorstvo, pratiti tržišne cijene zamjenskih dijelova, uspoređivati novčane iznose ponuda dobivenih od tvrtki specijaliziranih za popravke, vrednovati te ponude te od ponuđenih znati prepoznati i odabrati najpovoljniju. U stvari puno je tu čimbenika koje jedan kvalitetan i školovani vještak mora usvojiti kako bi što bolje obavljao svoj posao.

Poznato je da ni ekonomski ni tehnička znanja ne idu bez matematike. Stoga, iako na prvu ne izgleda baš da je kod vještačenja bitna matematika, valja poći od početka tj. od same konstrukcije broda i tehničkog crtanja, preko raznih izračuna i financijskih ulaganja pa do logičkog zaključivanja. A zna se da je matematika upravo baza za sve navedeno.

LITERATURA

- [1] Apsen, B., (1989), Repetitorij više matematike, Tehnička knjiga, Zagreb
- [2] Bojanic, M., (2014), Matematika u pomorstvu, Završni rad, Pomorski fakultet u Splitu, Split
- [3] Dvornik J., Dvornik S., (2013), Konstrukcija broda, Pomorski fakultet u Splitu, Split
- [4] Klarić-Bakula, M., (2007), Uvod u matematiku, Prirodoslovno matematički fakultet u Splitu, Split
- [5] Martić, I., (2014), Procjena pomorstvenih karakteristika neoštećenog i oštećenog broda, Diplomski rad, Zagreb.
- [6] www.jus.uio.no/lm/cmi.york.antwerp.ru/les.1994/doc.html (15.11.2018.)
- [7] www.pfri.uniri.hr/~vio/documents/POMORSKEHAVARIJEIOSIGURANJE.pdf (15.11.2018.)

ANALIZA ASPEKATA SAVREMENIH KONKURENTSKIH ODNOŠA

Snežana Bešić, M.Sc., email: snezana.besic63@gmail.com

Visoka železnička škola strukovnih studija, Beograd, Republika Srbija

Akademik prof. dr Ibrahim Jusufranić, email: rektor@iu-travnik.com

Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku

Prof. dr Dejan Đorđević, email: djole@rocketmail.com

Tehnički fakultet »Mihajlo Pupin«, Zrenjanin, Republika Srbija

Prof. dr Cariša Bešić, email: car.besic@gmail.com

Univerzitet u Kragujevcu, Fakultet tehničkih nauka u Čačku, Čačak, Republika Srbija

Sažetak: Savremena ekonomija je globalizovana. Jedna od najuočljivijih posledica globalizacije jeste globalna konkurenca, koja postaje sve uočljivija i sve intenzivnija. Preduzeća koja žele da dugoročno budu uspešna, izvore svoga rasta traže na globalnom tržištu. Konkurenti na globalnom tržištu dolaze danas iz svih zemalja – najrazvijenijih zemalja sveta, novoindustrijalizovanih zemalja sveta, zemalja koje su zaokružile proces ekonomske tranzicije itd. Pobedjuju najbolji bez obzira na zemlju porekla.

Ključne reči: Globalizacija, konkurentnost, upravljanje, znanje.

THE ANALYSIS OF THE ASPECTS OF MODERN COMPETITIVE RELATIONS

Abstract: The contemporary economy has been globalized. One of the most obvious consequences of globalization is global competition, which is becoming more and more notable and intensive. Companies that wish to be successful in the long run are looking for the source of their growth in the global market. Today competitors in the global market come from all countries - the most developed countries in the world, the newly-industrialized countries of the world, countries that have completed the process of economic transition, etc. Regardless the country of origin only the best win.

Key words: Globalization, competitiveness, management, knowledge.

1. UVOD

Savremena ekonomija je globalizovana. Poslovne organizacije proizvode tamo gde su troškovi poslovanja najniži, proizvodi su standardizovani, a prodaju se širom sveta po ujednačenim cenama. Globalizacija podrazumeva jačanje konkurentske borbe i fokusiranje globalnog tržišta. Globalizacija posmatra svet kao jedinstveno tržište na kome će najefikasniji i najkonkurentniji napredovati. Globalna konkurenca, danas postaje sve uočljivija i sve intenzivnija. Globalna konkurenca se ne odvija samo između preduzeća koja posluju u okviru iste industrije ili grupacije, već i između različitih industrija i oblasti poslovanja. Konkurenca se odvija između različitih tehnologija i inovacija, a mala i srednja preduzeća konkurišu velikim poslovnim sistemima. Konkurentski odnosi će i dalje da se usložnjavaju na globalnom tržištu, a broj konkurenata se svakim danom povećava.

Prema nekim shvatanjima (5, str. 651), globalna marketing konkurentnost sve više počiva na racionalnom korišćenju raspoloživih poslovnih resursa, aktivnom inoviranju marketing know-how, orijentaciji kako na kupce tako i na konkurente. U njenoj osnovi se nalazi održiva i prenosiva konkurentска prednost. Globalni ekonomski trendovi ukazuju na ubrzenu transformaciju svetske ekonomije. U tom smislu posmatrano, budućnost razvoja konkurentskih odnosa nalazi se u iskorišćenju ekonomskog i tržišnog potencijala regija.

Ekonomski centar sveta se pomera ka istoku. Ove se ne dešava prvi put, dešavalо se već i u prošlosti. Međutim sada je ovaj proces brz i uočljiv. Kina i Indija postaju svetske ekonomske sile, a veći broj zemalja Azije, poput Južne Koreje, Indonezije, Tajvana, Singapura, itd. ima značajnu ulogu u svetskoj

ekonomiji. Jedan od najznačajnijih svetskih autoriteta u oblasti tržišta, Filip Kotler, napominje: „*Bez obzira koliko kompanija može da proizvede svoj proizvod jeftino na domaćem terenu, to ne može biti jeftinije sve dok Kina ima šta da ponudi*“, (6, str. 2005).

Adekvatan poslovni nastup, opredeljen globalnim tržišnim razmišljanjem je od posebne važnosti za preduzeća koja dolaze iz zemalja u tranziciji. Konkurenti preduzećima iz zemalja u tranziciji nisu samo preduzeća iz najrazvijenijih zemalja sveta, već sve češće preduzeća iz novoindustrijalizovanih zemalja (Kine, Indije, Rusije, Brazila, itd) i to ne samo na globalnom tržištu, već i na regionalnim, kao i domaćem tržištu.

2. OSNOVNI ASPEKTI KONKURENTNOSTI

Konkurenca predstavlja uslove koji utiču na ponašanje poslovnih subjekata u sferi razmene. Konkurentnost podrazumeva sposobnost preduzeća da se takmiči sa ostalim preduzećima - konkurentima na tržištu.

Autor Porter smatra (11, str. 22) da konkurentska prednost u suštini nastaje iz vrednosti koju je firma u stanju da stvori za svoje kupce, a koja prevazilazi troškove njenog stvaranja. *Sa aspekta poslovne organizacije, konkurentska prednost podrazumeva poziciju konkretne organizacije kada se njena ponuda percepira od strane potrošača kao pružanje većih vrednosti u odnosu na konkurente.*

Konkurentski odnosi između učesnika na tržištu zavise od sledećih faktora:

1. *broja i pojedinačne veličine kupaca,*
2. *broja i pojedinačne veličine prodavaca,*

3. mogućnosti pojave novih konkurenata na tržištu,
4. prostornog rasporeda prodavaca i kupaca,
5. homogenosti, odnosno diferencijacije proizvoda,
6. stabilnosti elastičnosti tražnje za dati proizvod,
7. stanja vertikalne integracije

Pet sila određuje privlačnost određene privredne grane i njen potencijal za profitabilnost dugoročno posmatrano. Tih pet sila su: *priroda rivaliteta, opasnost od ulaska novih konkurenata, opasnost od alternativnih proizvoda ili usluga, pregovaračka moć dobavljača i pregovaračka moć kupaca.*

Jedan od načina za merenje konkurentnosti na globalnom tržištu kada su u pitanju nacionalne ekonomije jeste i lista Svetskog ekonomskog foruma, koja svake godine u septembru mesecu publikuje *Izveštaj o globalnoj konkurentnosti*. Konkurentnost se analizira po osnovu ispunjenosti određenih zahteva koji je definisao Svetski ekonomski forum. Osnovne zahteve konkurentnosti zemlje čine sledeći indikatori – *institucije, infrastruktura, makroekonomsko okruženje, zdravlje i osnovno obrazovanje*. Zahteve koji se odnose na **efikasnost** sačinjavaju *visoko obrazovanje i obučavanje, efikasnost tržišta roba, efikasnost tržišta rada, razvoj finansijskog tržišta, tehnološka sposobnost i veličina tržišta*. Zahteve za **inovativnost** čine sofisticiranost poslovanja i inovativnost.

Prema novom izveštaju Svetskog ekonomskog foruma za 2017. godinu, koji je obuhvatio 137 zemalja u svetu, Švajcarska, SAD i Singapur su prve tri rangirane ekonomije na svetu u odnosu na konkurentnost u globalnim okvirima. Kada se radi o prvih deset najkonkurentnijih

ekonomija u svetu, spisak zemalja je isti kao i prošle godine.

Tabela 1: Rangiranje prvih 10 zemalja u svetu prema konkurentnosti u 2017. godini

Zemlja	Mesto u 2017-2018	Mesto u 2016-2017
Švajcarska	1	1
SAD	2	3
Singapur	3	2
Holandija	4	4
Nemačka	5	5
Hong Kong	6	9
Švedska	7	6
Velika Britanija	8	7
Japan	9	8
Finska	10	10

Izvor: *The Global Competitiveness Report 2017-2018*, World Economic Forum, 2017, str. 13.

Švajcarska je i dalje prva, a SAD i Singapur su ove godine zamenili mesta. Holandija je četvrta, a Nemačka na 5. mestu (isto kao i prošle godine). Hong Kong je popravio svoju poziciju i ove godine se nalazi na 6. mestu (prošle godine je bio na 9. mestu). Švedska je sedma (prošle godine je bila na 6. mestu), Velika Britanija je osma (prošle godine je bila na 7. mestu), a Japan je na devetom mestu (prošle godine 8. mesto). I na kraju, Finska je na desetom mestu, na kom je bila i prošle godine.

Kina se prema listi Svetskog ekonomskog foruma za 2017. našla na 27. mestu (28. mesto u prošloj godini). Treba naglasiti, da Kina svake godine pomalo napreduje na ovoj listi. Indija se našla na 40. mestu

(prošle godine je zauzimala 39. mesto), Rusija je na 38. mestu (prošle godine je bila na 43. mestu). Južna Afrika je na 61. mestu (prošle godine je zauzimala 47. mesto), a Brazil je na 80. mestu (prošle godine je bio na 81. mestu). Od grupe BRIKS, Kina, Rusija i Brazil su popravili poziciju, dok su Indija i Južna Afrika pogoršale svoju poziciju na rang listi u odnosu na 2016. Južna Afrika je zapravo zabeležila značajan pad u odnosu na 2016. godinu (čak za 14 pozicija).

3. ANALIZA ASPEKATA SAVREMENIH KONKURENTSKIH ODNOŠA

Početkom devedesetih godina dvadesetog veka konkurentske odnose je definisalo nekoliko zemalja u svetu. Naime, tri vodeće ekonomije sveta SAD, Japan i Nemačka su određivale pravac dešavanja u konkurenciji. Ovaj Model trijade, koji je funkcionalisan krajem osadesetih i tokom devedesetih godina dvadesetog veka više nije funkcionalan. Ekonomski razvoj Kine i Indije, kao i drugih novoindustrijalizovanih zemalja u svetu (Brazil, Južna Afrika, Indonezija, Turska, UAE, itd) uticao je na to da se konkurentske odnosi izmene. Prema mišljenju Bžežinskog, uzdizanje tri azijske sile, Japana, Kine i Indije na rangu globalnih sila drastično je izmenilo globalnu podelu moći i utrlo put njenoj disperziji (2, str. 22).

Od devedesetih godina dvadesetog veka brzi ekonomski razvoj Kine, reforme ekonomskog sistema u Indiji, zaokruživanje procesa tranzicije socijalističkih zemalja u istočnoj Evropi, uticali su na unapređenje ekonomskih performansi globalnog tržišta. Liberalizacija svetske trgovine omogućila je jednostavniji promet proizvoda i usluga, što je rezultovalo povećanjem broja konkurenata na globalnom tržištu. Prvih pet zemalja u svetu po ekonomskoj snazi su SAD, Kina, Nemačka, Japan i Indija. Iako

se Kina ne nalazi trenutno među prvih 20 ekonomija po konkurentnosti, ona će to uskoro biti. Neke od novoindustrijalizovanih zemalja, poput UAE, su dobro kotirane na listi Svetskog ekonomskog foruma i nalaze se među prvih 20 najkonkurentnijih nacija na svetu.

S druge strane, neke od zemalja bivšeg socijalističkog bloka, poput Češke ili Slovenije, danas su dobro kotirane na listi Svetskog ekonomskog foruma. Tako se Slovenija i Češka nalaze u grupi vodećih zemalja u svetu kada se radi o inovativnosti nacionalnih ekonomija – najbolja grupa zemalja koja se u Izveštaju Svetskog ekonomskog foruma označava kao grupa zemalja koje su vođene inovativnošću. Prema analizama Svetskog ekonomskog foruma, sve zemlje u svetu se dele na **pet grupa**. **Prvu** grupu čine zemlje koje svoju privrednu zasnivaju na resursima, **drugu** grupu zemalja čine zemlje u tranziciji od prve ka trećoj grupi, **treću** grupu zemalja čine zemlje koje su vođene efikasnošću (tu se nalazi i Srbija), **četvrtu** grupu čine zemlje u tranziciji od treće ka petoj grupi i **petu** grupu čine zemlje koje su vođene inovacijama. Ova pomenuta situacija sa Češkom i Slovenijom nije bila moguća devedesetih godina dvadesetog veka, kada je tek nekoliko najrazvijenijih zemalja u svetu zasnivalo svoju ekonomiju na kreiranju inovacija.

O značaju novoindustrijalizovanih zemalja najbolje govori činjenica da su najrazvijenije zemlje sveta krajem 2008. i 2009. organizovale sastanak G20, grupe zemalja koje pored članice G8 (njrazvijenije zemlje sveta) čine i novoindustrijalizovane zemlje. Dakle, pored Kine, Indije, Brazila i zemlje poput Meksika, Indonezije, Turske, Južne Afrike itd.

Kina, SAD i Indija učestvuju u kreiranju globalnog rasta sa 61,7% (zbirno

posmatrano). Zemlje Evro zone i Velika Britanija učestuju sa nešto manje od 10%. Ostale zemlje u svetu učestvuju sa 27,9%. Zemlje čije se učešće kreće između 1 i 2 % su i Južna Koreja, Australija, Kanada, Velika Britanija, Meksiko, Japan, Brazil Turska, Iran i Rusija.

Uobičajeno je mišljenje (10, str. 171) da Pacifik postaje srce sveta, okean biznisa. Kina, Singapur, Indonezija, Australija, Kalifornija, Sibir, zamenjuju vodeće atlanske nacije. Japanski ekonomisti i menadžeri su se nadali da će lider buduće pacifičke civilizacije biti Japan, zbog svojih tehnoloških dostignuća i banaka. I tako je izgledalo sve do 2008. godine i početka globalne ekonomske krize.

Danas je sasvim očigledno da je lider pacifičkog regiona Kina i da je glavna osovina saradnje u svetu Kina-SAD. Najveća trgovina se odvija sa obe strane Pacifika. Region Šangaja i Južna Kalifornija se nalaze u centru ekonomske pažnje u globalnoj ekonomiji.

Kako se danas zemlje nadmeću? Prema Vietoru (14, str. 297), one se danas takmiče za izvozna tržišta i strane investicije. *Takmiče se u obrazovanju, produktivnosti i odbrani.*

4. ULOGA NOVOINDUSTRIJALIZOVANIH ZEMALJA U RAZVOJU GLOBALNE KONKURENCIJE

Uloga novoindustrijalizovanih zemalja sveta, poput Kine i Indije, je danas ekstremno značajna. Pored njih često se pominju i druge zemelje u kontekstu novih tržišnih lidera – Turska, Brazil, Južna Afrika, Rusija, UAE, Indonezija, itd. Investiciona banka Global Sachs osmisnila je akronim BRIK (od Brazil, Rusija, Indija i Kina), želeći da ukaže na tržišta koja ćeigrati značajnu ulogu u budućem razvoju

ekonomskih odnosa. Kasnije je ovim zemljama dodata i Južna Afrika. Globalna ekonomija je bila ključni faktor u ekonomskom napretku ovih zemalja.

Prema nekim shvatanjima (7, str. 267), dve stvari razlikuju tih pet zemalja od ostalih zemalja nastajućih tržišnih privreda. **Prva** je nastojanje da se menja socijalna struktura jačanjem srednjih socijalnih slojeva društva. To je osnova za jačanje domaće kupovne moći i tražnje na domaćem tržištu. **Druga** je stimulisanje pojave preduzeća koja nisu u velikom broju vodeća, ali su veoma prisutna na globalnom tržištu. Ta preduzeća su motorna snaga za pokretanje privredne aktivnosti tih preduzeća.

Brzi rast tržišta novoindustrijalizovanih zemalja predstavlja jednu od najznačajnijih karakteristika novog poslovnog okruženja. Ta tržišta znače budućnost. Uz brzi rast stanovništva i prihoda na tržištima u razvoju, ta tržišta dobijaju značaj u određivanju budućnosti mnogih industrija. Ona već sada pomažu u oblikovanju tehnoloških standarda. Nadolazeće države, kako neki zovu novoindustrijalizovane zemlje, postaju polako ekonomski zamajci, i u značajnoj meri utiču na rast globalne ekonomije. O značaju novoindustrijalizovanih zemalja za unapređenje globalne konkurenčnosti najbolje govori činjenica da su zemlje u razvoju i ekonomije u tranziciji u 2010. godini prvi put privukle više stranih investicija nego razvijene zemlje. Preduzeća iz novoindustrijalizovanih zemalja, sledeći savremene trendove, primenjujući savremene metode i tehnike upravljanja i unapređujući svoje poslovanje, postaju globalni konkurenti, što je bilo nemoguće pre samo dvadeset godina.

Prema shvatanju Žaka Atalija, prvog predsednika Evropske banke za obnovu i razvoj, 11 novih *ekonomsko-političkih sila* dominira tržištem: *Japan, Kina, Indija,*

Rusija, Indonezija, Koreja, Australija, Kanada, Južna Afrika, Brazil i Meksiko. Osim njih, postoje i zemalje sa jakim ekonomskim potencijalom, kao što su: Argentina, Iran, Vijetnam, Malezija, Filipini, Venecuela, Kazahstan, Turska, Pakistan, Arabija, Alžir, Maroko, Nigerija, Egipat, Norveška, Dubai, Singapur, Izrael (1, str. 143).

Dakle, radi se uglavnom o novoindustrijalizovanim zemljama sveta, osim nekoliko izuzetaka, a svakako najznačajniji region jeste region jugoistične Azije, koji će postati budući ekonomski centar sveta, uzimajući u obzir i značaj saradnje sa SAD. Smatra se (8, str. 46) da zemlje BRIKS nemaju pravog lidera – ekonomski to je ubedljivo Kina. Na neki način, priča o zemljama BRIKS je pre svega priča o Kini. O zemlji koja je u protekle tri i po decenije ostvarila najveći ekonomski rast u istoriji civilizacije. Kada se isključi ovaj džin, ostale četri zemlje BRIKS imaju blag rast udela u svetskoj ekonomiji u poslednjoj deceniji.

Zemlje BRIK i zemlje Srednjeg istoka trenutno stabilizuju globalnu ekonomiju budući da potrošnja u tim vodećim rastućim tržišnim ekonomijama premašuje usporavanja u SAD i Evropi.

Ekonomска kriza nije previše uticala na razvoj novoindustrijalizovanih zemalja, poput Kine, Indije, Brazila, Indonezije, itd. Ta tržišta znače budućnost. Uz brzi rast stanovništva i prihoda na tržištima u razvoju, ta tržišta dobijaju središnju vrednost u određivanju budućnosti mnogih industrija. Ona već sada pomažu u oblikovanju tehnoloških standarda i imaju sve veću važnost u kulturi i zabavi.

Kineski predsednik na Svetskom ekonomskom forumu u Davosu 2017., predložio je novi model globalnih ekonomskih odnosa. Predsednik Kine, Si

Điping je rekao: *"Sviđalo se to vama ili ne, globalna ekonomija je veliki okean koji ne možete izbegići. Države bi trebalo da gledaju svoje interese u širem kontekstu i uzdže se od ostvarivanja svojih ciljeva na štetu drugih. Ne bi trebalo da se povlačimo u luku svaki put kada se suočimo sa olujom, inače nikada nećemo stići na drugu obalu"*. Kineski lider smatra da je globalizacija nepravedno proglašena krivcem za društvene i ekonomске nedaće današnjeg sveta.

Protekcionizam se ponovo javlja kao barijera u razvoju globalizacije. Trgovinski spor između Kine i SAD predstavlja značajnu pretnju globalnoj trgovini i može negativno da utiče i na druge aspekte globalizacije poslovanja. Prema mišljenju predsednika Si Đipinga (9), protekcionizam je kao kada se zaključate u mračnu sobu sa namerom da izbegnete opasnost, a pri tom sebe lišite svetla i vazduha. Takođe, Peking ne namerava da devalvira juan kako bi pojačao konkurentnost izvoza.

Imajući u vidu sve napred navedene činjenice, zemlje u razvoju koje žele da se pridruže procesu globalizacije nemaju dugoročnog izbora osim da se restrukturiraju i da se uključe u globalne tržišne tokove.

5. KINA I INDIJA I GLOBALNI TRŽIŠNI TOKOVI

Dugoročni ekonomski cilj Kine na globalnom tržištu jeste unapređenje saradnje i ekonomskog razvoja u grupi zemalja koje se nalaze na takozvanom *putu svile*. Ovaj model ekonomске saradnje na globalnom nivou podrazumeva izgradnju partnerskih odnosa sa zemljama koje se nalaze u pojasu puta svile (The Silk road economic belt). Na ovaj način, zemelje južne i jugoistične Azije, uspostavljaju nove proizvodne kanale, proširujući i produbljujući postojeće lance vrednosti, obezbeđujući ekonomsku i

tehničku kooperaciju između Azije i Evrope.

Ekonomski pojas puta svile (3) jeste razvojna strategija koja je predložena od strane vlade Kine i koja je fokusirana na povezivanje i saradnju između zemalja koje se nalaze na kopnenom i pomorskom putu svile. Ova incijativa je poznata od 2016. godine kao One belt and One road initiative – Incijativa jednog pojasa i jednog puta, ili skraćeno inicijativa *Pojas i put*. Ova inicijativa obuhvata saradnju Kine sa sledećim zemljama – Kirgistan, Uzbekistan, Turkmenistan, Iran, Turska, Bugarska, Ukrajina, Rusija, Belorusija, Poljska, Nemačka, Belgija, Francuska i Italija – kada je u pitanju kopneni put svile. Kada se radi o pomorskom putu svile, u pitanju je saradnja Kine sa sledećim zemljama – Vijetnam, Malezija, Indonezija, Indija, Šri Lanka, Kenija, Džibuti, Grčka i Italija. Da bi Kina ostvarila dugoročni ekonomski rast, potrebno je da širi svoje tržište, kao i svoj uticaj. Svi analitičari su svesni da će Kina u relativno kratkom vremenskom periodu postati globalna ekonomija broj 1. To znači da Kina već sada mora da uspostavlja nova tržišta kako bi mogla spremno da dočeka globalnu ekonomsku nadmoć i da tu poziciju dugoročno održi.

Predsednik Kine Si Čiping je u Davosu 2017. godine objavio ambiciozne investicione poduhvate u zemlji i inostranstvu. U sledećih pet godina planira se uvoz robe u vrednosti od oko osam biliona USD, oko 600 milijardi USD stranih investicija i oko 750 milijardi USD kineskih ulaganja u inostranstvo. Kineski turisti će u narednih pet godina ostvariti 700 miliona putovanja u inostranstvo. Kina će biti otvorena prema svetu. Da bi realizovala novi ekonomski model, Kina je ušla u novu fazu sporijeg, ali i održivog ekonomskog rasta, koji je dostigao 6,7% u 2016. Sa ovim privrednim rastom, udeo Kine u ukupnom

rastu BDP sveta iznosi 1,2%. Poređenja radi, SAD je prošle godine ostvarila 2,2% rasta, ali je njen udeo u globalnom BDP 0,3%.

Ovu viziju povezivanja zemalja Azije sa drugim kontinentima dele i Indija i Japan, pri čemu se kod Indijske vizije saradnje u značajniji fokus stavlja i Afrika. Naime, radi se o inicijativi uspostavljanja Azisko-afričkom koridora rasta (Asia-Africa Growth Corridor), (13). Krajnji cilj ove inicijative jeste industrijsko povezivanje i saradnja jugoistočne Azije i južne Azije preko Indijskog regionala. Indijski premijer Modi je istakao da će Indija da se uključi u razvoj azijsko-afričkog koridora rasta zajedno sa Japanom. Ovako posmatrano, očigledno je da i Indija želi da igra značajniju ulogu u globalnoj ekonomiji, barem u onom delu koji se odnosi na značajniju saradnju sa afričkim zemljama (istočna Afrika i basen mediterana) i jugoistočnom Evropom. Vlade Kine i Indije su napravile dugoročne poslovne strategije usmerene kako regionalnom tržištu Azije, tako i globalno posmatrano, sa ciljem ostvarivanja sve značajnijeg uticaja u ekonomskim, a posebno trgovinskim tokovima u budućnosti.

Ipak, ovde se treba uzeti u obzir i činjenica da iako se Kina i Indija posmatraju zajedno sa aspekta ekonomije, a posebno analiza globalnih konkurenčkih odnosa, Indija još uvek nije ekonomski faktor takvog značaja, kao što je to Kina, koja je već otpočela sprovođenje svoje nove globalne ekonomski strategije razvoja na novom putu svile.

Tabela 2: Indija naspram Kine

	Kulturne privlačnosti	Administrativne privlačnosti	Geografske privlačnosti	Ekonomске privlačnosti
Indija	➤ engleski	➤ zajednički		➤ specijalizovana

	➤ jezik, zapad njački orijeti sana elita.	➤ koloni zator, običaj no pravo, politič ko prijate ljestvo, niži dugor očni rizik.		➤ radna snaga, profitabi lnost, ➤ stabilna strategij a i napreda k.
Kin a	➤ jezičk a i etničk a homogenost , dijaspora.	➤ lakoća u obavljanju poslovanja, enklave.	➤ bliž a zapadn oj obala i SA D, bolje luke i osta la infrastr uktura.	➤ veće tržište, ➤ veći prihodi, ➤ radni inputi i produktivnost, ➤ dostupnost kapitala, ➤ kanali snabdevanja i strane kompanije kao izvozni mostovi.

Izvor: Ghemawat P., *Redefiniranje globalne strategije*, Mate, Zagreb, 2010., str. 46.

Put Svine, kao i većina kineskih ekonomskih projekata je dugoročnog karaktera i prevazilazi okvir jedne državne administracije. Klaus Švab, idejni tvorac inicijative SEF, očekuje da Kina postane odgovorni i prijemčivi globalni lider. Kina je jaka kada se suočavamo sa deglobalizacijom i dezintegracijom globalne saradnje. Kina je stabilizovala svoje odnose sa Indijom i fokusira se na ekonomski razvoj i trgovinu. Indija je nepoverljiva prema svom ogromnom susedu (jaka su sećanja na epizodu vojne i političke podrške Kine Pakistanu i traumatičnog rata na granici 1962).

6. ZAKLJUČAK

Globalni konkurenčni odnosi su izmenjeni. Novoindustrijalizovane zemlje su se uključile u globalnu tržišnu utakmicu. Delovanje preduzeća iz ovih zemalja uticalo je na kreiranje novih konkurenčnih odnosa. Ekonomski rast u budućnosti će dolaziti iz novoindustrijalizovanih zemalja. Zemlje u tranziciji moraju da se okrenu globalnom tržištu. Poslovanje preduzeća iz zemalja u tranziciji koje je usmereno ka nacionalnim i regionalnim tržištima (npr. tržište zapadnog Balkana, ili delova EU) nije adekvatan pristup dugoročno posmatrano. Preduzeća iz zemalja u tranziciji moraju da izmene svoju poslovnu filozofiju zasnovanu na poslovanju na domaćem tržištu i da se okrenu ka izazovima globalnog tržišta. Izvori rasta se nalaze u globalnim okvirima, a najbolji put za ekonomski razvoj zemalja u tranziciji jeste okretanje industrijskoj proizvodnji i globalnom tržištu.

LITERATURA

- [1] Atali Ž., *Kratka istorija budućnosti*, Arhipelag, Beograd, 2010.
- [2] Bžežinski Zbignjev, *Amerika – Kina i sudbina sveta*, Albatros plus, Beograd, 2013.
- [3] *Chinas 9000 billion new silk road*, World Economic Forum, april 2018, www.weforum.org
- [4] Ghemawat P., *Redefiniranje globalne strategije*, Mate, Zagreb, 2010.
- [5] Grubor A., *Globalna marketing konkurenčnost*, Ekonomski teme, decembar 2011, Vol. 49, br. 4, Ekonomski fakultet Niš, str. 651-667.
- [6] Kotler P., *Deset smrtnih grehova u marketingu*, Adižes, Novi Sad, 2005.
- [7] Milisavljević M., *Marketing – suočavanje sa stvarnošću*, Marekting, Vol. 45, No. 4, 2014, SEMA, Beograd, str. 267-270.

- [8] Nikolić G., *Ekonomija krize*, Arhipelag, Beograd, 2014.
- [9] *Opening plenary with Xi Jiping President of PR China*, World economic forum, Annual meeting 2017. Davos, WEF, <https://www.weforum.org/events/world-economic-forum-annual-meeting-2017/sessions/opening-plenary-davos-2017>
- [10] Petrović Z., *Ekonomска špijunaža*, Draslar partner, Beograd, 2005.,
- [11] Porter M., *Konkurentska prednost*, Asee, Novi Sad, 2007.
- [12] *The challenges to Chinas new silk road*, World Economic Forum, april 2018, www.weforum.org
- [13] *The Global Competitiveness Report 2017-2018*, World Economic Forum, 2017.
- [14] Vietor R., *Kako se zemlje natječu*, Mate, Zagreb, 2011.

